

NYĀYASĀRAH

A RARE BRĀHMANIC WORK ON MEDIEVAL LOGIC

BY

ĀCĀRYA BHĀSARVAJNA

Together with the commentary called

NYĀYATĀTPARYADĪPIKĀ

BY

JAYASIMHA SŪRI.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA

SATIS CHANDRA VIDYABHUSANA,

M.A., PH.D.,

*Professor of Sanskrit and Pali, Presidency College, Calcutta ;
Joint Philological Secretary, Asiatic Society of Bengal ;
and Fellow of the Calcutta University.*

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
No. 5, Nandakumar Chaudhury's 2nd Lane,

AND

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET, CALCUTTA.

—VVV—

1910.

आचार्यभासर्वज्ञप्रणीतः

नग्रायसारः

जयसिंहसूरिविरचितया

नग्रायतात्पर्यग्रदौपिका-

समाख्यया टीकया सहितः

महामहोपाध्याय

श्रीयुक्तसतीशचन्द्रविद्याभूषणेन

परिशोधितः ।

कलिकाताराजधान्याम्

संस्कृतयन्वे

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना मुद्रितः ।

शकाब्दः १८२२ ।

INTRODUCTION.

The text of **Nyayasara** and the commentary on it called
Mss. of Nyayasara **Nyayatatparyadipika** printed in this volume are based on the undermentioned manuscripts :—

- A. Nyāyasāra no. III. F. 305 belonging to the Asiatic Society of Bengal.
- B. Nyayasara no. 821 belonging to the Asiatic Society of Bengal.
- C. Nyayasara belonging to the Sanskrit college, Calcutta.
- D. Nyayatatparyadipika belonging to the Yasovijaya Jaina Pathasala, Benares.
- E. Nyayatatparyadipika procured from Bombay through Sastra-visarada Jainacarya Vijayadharma Śāri and his pupil Indravijaya.

The Nyayasara occupies a remarkable position in the history of Indian Logic. I have stated elsewhere that the Nyayasutra (circa 500—300 B. C.) by the Brahmanic sage Aksapada Gautama is the first regular work on Ancient Logic while the Pramanasamuccaya (about 500 A. D.) by the Buddhist sage Dignaga and the Nyayavatara (about 533 A. D.) by the Jaina sage Siddhasena Divakara (Ksapanaka) are the standard works on Medieval Logic. In the Nyayasutra Aksapada stated, defined and examined sixteen categories, viz. : 1. means of right knowledge (प्रसाध्य), 2. object of right knowledge (प्रजेय), 3. doubt (संशय), 4. purpose (प्रयोजन), 5. familiar instance (इष्टान्त), 6. established tenets (विद्वान्त), 7. members of a syllogism (अवयव), 8. hypothetical reasoning (तर्क), 9. ascertainment (निर्णय), 10. discussion (वाह), 11. wrangling (जत्प्रवाह), 12. cavil

Medieval Logic nourished exclusively by the Buddhists and Jainas.

(वितर्का), 13. fallacies (देत्वाभास), 14. quibble (लूप), 15. utility (जाति), and 16. occasion for rebuke (नियमस्थान). Dignaga and Siddhasena on the other hand in their works took up only one of the sixteen categories, viz. pramana (प्रमाण) and elaborated it in such a way that it might include other categories as far as these were consistent with the science of general knowledge. Inference, a kind of pramana, which was very briefly noticed by Aksapada, received a full treatment at the hands of Dignaga and Siddhasena. Great subtleties were introduced by them into the theory of syllogism, definition of terms etc. They rejected prameya (प्रमेय), in which Aksapada included sense-organs (इन्द्रिय), objects of sense (वस्तु), body (देह), mind (मनः), soul (आत्मन्), birth (जन्म), death (मृत्यु), etc., on the ground that it was useless in works on Logic to specify the objects of knowledge. The science of Logic as modified in this way was called Medieval Logic which was almost entirely in the hands of the Buddhists and Jainas. During 500—1200 A.D. the Buddhist and Jaina writers * produced numerous treatises on Logic in this new style while the Brahmanic writers such as Vatsyayana, Udyotakara, Vacaspati and Udayana continued to follow the old system of Aksapada or whose Nyayasutra they wrote a series of glosses.

Among the Brahmanas there was only one person who imbibed the influence of the Buddhist and Jaina logicians. This person was

Bhasarvajña the celebrated author of Nyayasara which is published in this volume. Following the method current in his time Bhasarvajña treated in his Nyayasara only one topic, viz. pramana which he divided into three kinds—perception (प्रत्यक्ष), inference (क्रतु-सान) and verbal testimony (शारण)—as a contrast to Aksapada who recognised a fourth kind named comparison (उपसान). This

* For the Jaina and Buddhist Logic vide my "History of the Medieval School of Indian Logic" published by the University of Calcutta, 1909.

threefold division of pramana brought Bhasarvajña close to the Samkhyas and Jainas but distinguished him from the Buddhists who recognised only two kinds, viz. perception and inference. Like the Buddhist and Jaina writers Bhasarvajña divided inference into that for one's self (स्वार्थतुलान) and that for the sake of others (प्रार्थीतुलान), and like them he gave an account of the fallacies of minor term (पश्चात्याप), the fallacies of example (इष्टान्ताभास) etc. Quibble (कृज), futility (जाति) etc., which had been the prominent topics in the Nyayasûtra, were not altogether overlooked by Bhasarvajña who dealt with them in connection with the inference for the sake of others. Under inference there was also an elaborate treatment of 'discussion' (called in Sanskrit कथा or वाद) which was to be carried on between a disputant (वादी) and his opponent (प्रतिवादी) in the presence of members (सभा or प्राचिक questioners) under the guidance of a President (बहापति). Salvation (ओक्त)* was defined by Bhasarvajña as the soul's final deliverance from pain and attainment of eternal pleasure. In this respect he agreed with a certain class of Mimamsakas (e. g. Bhatta) who affirmed that pleasure could be eternal but differed from Aksapada who denied the eternality of pleasure.

The Nyayasara contains extracts from the Brihadaranyakopanisad, † Prasnopanisad ‡ and Svetasvataropanisad. ¶ There are

* अमेन हुखेन विशिष्टा चात्मनिको दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य ओक्त इति
(Nyayasara, P. 41).

† आत्मा वारे इडवः ओतव्यो मनव्यो विद्ध्यासितव्यचेति (Brihadaranyakaka quoted in Nyayasara, P. 35).

‡ ए वै ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं चेति (Prasnopanisad quoted in Nyayasara, P. 35).

¶ वहा चर्चवदाकारं वेदविषयनि चानयाः ।

तदा विवक्षिताय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ (Svetasvataropanisad quoted in Nyayasara, P. 39).

passages from the Bhagavadgita * as also from the Mahabharata † already quoted by Sankara in the Vedantabhasya.

Nothing is definitely known about the age in which Bhasarvajna flourished or the country which he adorned by his birth. As the reputed author of Nyayasara he is mentioned by the Bhasarvajna, Jaina sages Gunaratna ‡ (1409 A. D.) and Rajasekhara ** (1348 A. D.) ††. During their times there were already eighteen commentaries on the Nyayasara. One of them is named Nyayabhusana which I believe to be identical with the work of same name quoted by the Buddhist sage Ratna-

* शुस्मात्पत्तिकं यत्तद् बुद्धिप्राह्मणीन्द्रियम् (Bhagavadgita quoted in Nyayasara, P. 40).

† आत्मनो वै शरीराणि बह्नि महजेष्वर ।
प्राप्य योगबलं कुर्यात् तैव लक्ष्यं महीं चरेत् ॥
भज्ञीत विषवान् कैचित् कैश्चिदुप्यं तपश्चरेत् ।
संहरेच्च युनस्तानि सूर्यस्तेजोगच्छानिव ॥ (Mahabharata quoted by Sankara in the Vedantabhasya and requoted in Nyayasara, P. 37).

‡ भासर्वज्ञप्रथीते न्यायसारेऽदाहशटीकाः । तासु सुखा टीका न्याय-
भूषणाख्या न्यायकलिका जयन्तरचिता न्यायकुसुमाङ्गलितर्केष ।

(Gunaratna's Saddarsana-vritti edited by Dr L. Suali, P. 94).

** भासर्वज्ञो न्यायसारातर्कसूक्ष्मविधायकः ।
न्यायसाराभिष्ठे तर्के टीका अष्टादश सूक्ष्माः ॥
न्यायभूषणनाम्नो त टीका तासु प्रसिद्धिमाक् ।

(Saddarsanasamuccaya by Maladhari Rajasekhara Suri published in the Yasovijaya Jaina granthamala, Benares).

†† शरगगनमनुभिताद्ये ल्लेष्टामूलीयध्वलसप्तस्याम् ।
निष्पद्धनिदं शास्त्रं श्रोतव्येतोः सुखं तन्यात् ॥

(Caturvimsatisiprabandha by Maladhari Rajasekhara Suri, Prasasti).

kirti,* preceptor of Ratnakara Santi who lived about 983 A. D. † This is therefore the latest date that we can assign to Bhasarvajna. The earliest limit may be fixed at 650 A. D. when there lived the Buddhist logician Dharmakirti whose controversy about the fallacy of “non-erroneous contradiction” (विरुद्धाव्यभिचारी) ‡ seems to have been referred to in the Nyayasara. On various other considerations I am inclined to believe that Bhasarvajna lived about 900 A. D.

He appears to me to have been a native of Kasmira. His name, which is very peculiar, bears close resemblance to that of Sarvajna-mitra ¶ who lived in Kasmira about 750 A. D., of Sarvajnadeva § who lived about 899 A. D., and of Bhasavamini || who lived in Guzerat about 600 A. D. Bhasarvajna flourished at a time when the

* Ratnakirti observes :—यत्तात्र च्यायभूषणेन सूर्योदिपहृणे तदुप-
काव्यशिष्वस्तुराश्चिपहृणमनुस्तुं तदभिप्रादानवग्रहनफलं तथा हि तन्मते
धर्मप्रधर्मिष्ठोमेदः उपकारत्वाण्यैव च प्रत्याहर्त्तिः ।

(Ratnakirti's Apohasiddhi edited by M. M. Hara Prasad Sastri, P. 11).

† Vide my “History of the Medieval School of Indian Logic” published by the University of Calcutta, P. 140.

‡ Dharmakirti observes :—विरुद्धाव्यभिचारी च्यपि संशयहेतुरक्तः ।
स इह कथाच्चोक्तोऽसुमानविषयेऽव्यवात् ।

(Nyayabindu edited by Peterson, P. 115).

Bhasarvajna writes :—एकत्र तत्त्वलक्षणविरुद्धहेतुर्योपनिषातो विरुद्धा-
व्यभिचारोत्थेके । यथा नित्यसाकाशम् असूर्तद्रव्यत्वात् आत्मदिति । एवम्
अनित्यम् आकाशम् असादादिवाह्येन्द्रिययाह्यविशेषगुणाधारत्वात् षट्कत् । स
खलु पुरुषविशेषमपेक्षाणो हेत्वाभासो भवति अन्यतरासिद्धिविदिति ।

(Nyayasara, P. 12).

¶ Vide my edition of Sragdharastotram published in the Bibliotheca Indica series, Introduction, P- XXX.

§ Vide my ‘History of the Medieval School of Indian Logic’ pp. 13-15.

|| Vide my “History of the Medieval School of Indian Logic”, p. 22.

Buddhist Logic * attained its highest development in Kasmira, and it is very suggestive that many of the manuscripts of Nyayasara and its commentaries have been recovered from Kasmira or its neighbouring provinces. About 900 A. D. Saivism and Buddhism flourished there side by side, and Bhasarvajna who was a Saivite opened his work with a salutation † to Siva and ended it with the conclusion that salvation ‡ could be attained only by seeing Siva.

Of the eighteen commentaries on Nyāyasāra enumerated by Jaina writers some are noticed below :—

1. Nyayabhusana the oldest commentary mentioned by Maladharī Rajasekhara and Gunaratna and quoted by the Buddhist sage Ratnakirti in his Apohasiddhi (about 983 A. D.) and by the Jaina sage Jayasimha Suri in his Nyayatatparyadipika. No manuscript of it has yet been recovered.

2. Nyayakalika by Jayanta named by Ganaratna in the Saddarsanasamuccayavritti (1409 A. D.). No manuscript of it has yet been recovered.

3. Nyayakusumanjalitarka mentioned by Gunaratna in the Saddarsanasamuccayavritti (1409 A. D.). No manuscript of it has yet been recovered.

4. Nyayasaratika by Vijayasimha Gani. A manuscript of it has been recovered from Bikaneer (Vide S. R. Bhandarkar's Catalogue of mss. in the Deccan College, 1888, p. 58).

* Vide my "History of the Medieval School of Indian Logic."

१ प्रथम शब्दं जगतः परिं परं
सुभस्ततन्वा यद्विदं स्वभावतः ।
शिशुप्रबोधाय नवाभिधास्ते

नवासरा वर्तमान अवस्था । (Nava-sara, p. 39.)

⁶ Vide Rajasekhara's *Saddarsana-samuccaya* and Gunaratna's *Saddarsana-samuccaya-vritti*.

5. Nyayasaratika by Jayatirtha. (Vide India office Catalogue, no. 213. 2412).

6. Nyayasarapadapanjika by Vasudeva. A manuscript of it has been recovered from Kasmira. (Vide S. R. Bhandarkar's Catalogue of mss. in the Deccan college, 188⁴, p. 95). Another manuscript of it written in Kasmiri character is to be found in the library of the Asiatic Society of Bengal bearing no. 1552. In the opening lines *Vasudeva speaks of himself as the author of the work and in the colophon he is stated to be a native of Kasmira.

7. Nyayasaravicara by Bhatta Raghava. A manuscript of it dated † Saka 1174 or A. D. 1252 is contained in the library of the Queen's college, Benares.

8. Nyayatatparyadipika by Jayasimha Suri printed in this volume.

&c.

&c.

&c.

The Nyayatatparyadipika is a very learned commentary referr-

* The opening lines of the Nyayasarapadapanjika run as follows :—

देवदेवमभिषन्दृ भास्तरं
योगिण्हन्दहृदयैकमन्तिरम् ।
वासुदेवविदुषा दिरच्छते
न्यायसारपदयज्ञिका भया ॥

† The Nyayasaravicara ends as follows :—

शके च दृः सप्तिसंख्यके शतैः
शताधिकैरभ्यधिको च पञ्चमिः ।
द्विषातितैङ्गत्वा वक्ष्यते वल्लरैः
भ्रुवं विचारः परिकाधि राष्ट्रः ॥

इति शारंगसुतवाहीन्द्रिगिष्मावनिषुणतकेविचारचतुरभट्टाशविरचिते
न्यायसारविचारे हतीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥

The verse may be interpreted to give Saka 1174 (A. D. 1252) or Saka 1274 (1352 A. D.).

ing frequently to the views of Bhusanakara whom I take to be the author of Nyayabhusana. There are also quotations Nyayataparyadipika. from Vacaspati Misra, author of Tattva Kaumudi (976 A. D.),* Hemacandra Suri, author of Yogasastra (1088—1172 A. D.). Bhattacharyya (perhaps the same as Kumarila Bhatta) and others. I have not yet been able to identify the person designated as Laghunaiyayika (a light logician). There are references to Advaitavadi, Aksapada, Aulukya, Kalidasa, Kanada, Sutrakara, Vartikakara, Prasastapada, Vyasa, Bharata and others a complete list of whom is to be found in the index of words at the end of the volume.

Jayasimha Suri, author of Nyayataparyadipika, was a Jaina of the Svetambara sect. He calls † himself a disciple of Mahendra Suri of Krsnarsi Gaccha, and is mentioned by Nayacandra Suri in the Hammira mahakavya ‡ as follows :—

न्यायसूचीनिवन्धोसावकारि सुविदां सुदे ।

ओवाचस्ततिभिन्नेष्व वस्त्रक्षवसुवत्परे ॥

(Nyayasucinibandha, p. 26, edited by Pandit Vindhyesvari Prasad).

श्रीलक्षण्यर्थमहेक्षणगच्छसुकृटकीमन्त्रमहेन्द्रप्रभोः

शिष्यश्रीजयसिंहस्त्रिरस्त्रिलप्रामाणिकधामस्तोः ।

एतां निर्मितवान् प्रोपकृतये श्रीन्यायसारान्वितां

स्मद्दार्थां विवितिं क्षणपरवृत्तैः सैषा विशेष्या बुद्धैः ॥

(Nyayataparyadipika, p. 295).

अवति अनितपृथ्वीसंभदः क्षणगच्छो

विकसितनवजाती गुरुकृत् स्वच्छमूर्तिः ।

विदिघदुधजनाली भद्रसंगीतकीर्तिः

कृतवस्त्रिरजस्त्रं भौलिषु वेकिलानाम् ॥ २२ ॥

तस्मिन् विषयवासवेष्मचरितवीस्त्रिरिचक्रे क्रमात्

अज्ञे श्रीजयसिंहस्त्रिरुद्धुरुः प्रकालचूड़ामणिः ।

षट्भाषाकविचक्रशक्रमस्त्रिलप्रामाणिकायेसरं

सारां सहसा विरक्षमतनोद्दृ यो वाहविद्याविधौ ॥ २२ ॥

(Hammira mahakavya, Chap. XIV, P. 132, edited by N. J. Kirtane at Bombay).

"Glory to Krsna Gaccha, the delightener of the earth, whose person was transparent like a blooming bunch of fresh *Jati* flowers, whose fame was sung by series of learned men resembling humming bees and who ever resided on the crowns of pious Jainas. In the circle of Suris, whose actions were the homes of wonders, there was born in course of time Jayasimha Suri, the crest-gem of the wise, who vanquished in disputation Saranga the foremost of authorities that shone as Indra in the circle of poets able to write in six languages."

Jayasimha Suri was in fact the spiritual grand-father of Nayacandra the author of Hamamira mahakavya. So in chapter XIV of the mahakavya * we read :—

"Nayacandra Suri was in lineal descent the grand-son of poet Jayasimha Suri but in respect of poetical compositions his son."

Jayasimha Suri lived in the 14th century A. D. as his Kumara-pala-caritra † is dated samavat 1422 or A. D. 1365.

पौत्रोऽस्य अविगुरोर्जयसिंहस्तरे:
काव्येषु उत्कृतमां नयचन्द्रस्त्रिः ।
नव्यार्थसार्थवटनापदपञ्चक्रियुक्ति-
विन्यासरीतिरसभावविधानयत्वैः ॥

(Hamamira mahakavya, Chap. XIV, P. 133),

श्रीविक्रमन्तपादृ हि द्वि अन्वद्देश्यमजायत ।
प्रथः सप्तमविश्वतीषट्टम् हस्ताग्रस्तुष्टभास् ॥

(Kumara-pala-caritra prasasti, Chap. X).

CALCUTTA,
AUGUST, 1910. } SATIS CHANDRA VIDYABHUSANA.

CONTENTS.

प्रत्यक्ष परिच्छेदः ।

विषयाः शुद्धाः स्वायसारस्य । स्वायतात्मर्थदीपिकायाः ।

नक्षस्तारः	...	१	४३—५५
प्रसाणम्	...	१—२	५५—७१
प्रत्यक्षम्	...	२—४	७१—८६
अयोगिप्रत्यक्षम्	...	२—३	७२—८२
योगिप्रत्यक्षम्	...	३—४	८२—८६

अनुमान परिच्छेदः ।

अनुमानम्	...	५	८३—८०
अन्वयव्यतिरेक भेदः	...	५—७	८०—८३
स्वार्थपरार्थ भेदः	...	५	८३—८५
प्रतिज्ञा	...	५	८६—८८
हेतुः	...	५	८८—११०
हेत्वाभासाः	...	७—१२	११०—१३५
उदाहरणम्	...	१२	१३५—१३८
उदाहरणाभासाः	...	१२—१४	१३८—१४४
उपनयः	...	१४	१४५—१४७
निगमनम्	...	१५	१४७—१५१
निषेयः	...	१५	१४८
कथा	...	१५—१६	१५१—१५८
वादः	...	१५	१५९—१५७
जल्पः	...	१६	१५८—१६०

वितर्णा	...	१६	१६०—१६१
कलम्	...	१६—१७	१६१—१६२
जातिः	...	१७—२३	१६७—१८१
नियहस्यानम्	...	२३—२८	१८१—२०८

आगम परिच्छेदः ।

आगमः	...	२८	२०८—२१०
दृष्टादृष्ट भेदः	...	२८—३०	२१०—२२२
त्रीख्येव प्रमाणानि	...	३०	२२२
उपमानम्	...	३०—३२	२२३—२३७
अर्थापत्तिः	...	३२—३३	२३७—२४२
सम्भवः	...	३३	२४२
अभावः	...	३३—३४	२४२—२४६
ऐतिहासम्	...	३४	२४७
चेष्टा	...	३४	२४७—२४८
प्रमेयम्	...	३४	२४८—२५०
तस्य चातुर्विध्यम्	...	३४	२५०
हेयं (दुःखम्)	...	३४—३५	२५१—२५२
तच्चिर्वर्त्तकम्	...	३५	२५२—२५३
हानम्	...	३५	२५३
तदुपायः	...	३५	२५३—२५४
आत्मन्	...	३५—३७	२५४—२७२
उपासनविधिः	...	३८—३९	२७३—२८१
मोक्षः	...	३८—४१	२८२—२८५

नगायसारः ।

प्रत्यक्षपरिक्षेदः ।

गणपतये नमः ।

प्रणम्य शम्भुं जगतः पतिम्परं
समस्ततत्त्वार्थविदं स्वभावतः ।
शिशुप्रबोधाय मयाभिधास्यते
प्रमाणतद्वेदतदन्यलक्षणम् ॥

सम्यग्नुभवसाधनं प्रमाणम् । सम्यग्ग्रहणं संशय-
विपर्ययापोहार्थम् । तत्रानवधारणज्ञानं संशयः । स
च समानधर्मानेकधर्मविप्रतिपत्त्युपलब्धानुपलब्धि-
कारणमेदात् पञ्चधा भिद्यते । तद्यथा । समान-
धर्मात् किमयं स्याणुः स्यात् पुरुषो वेति । अनेक-
धर्मादाकाशविशेषगुणत्वात् किमयं शब्दो नित्यः

खादनित्यो वेति । विप्रतिपत्तेरेके भौतिकानीन्द्रिया-
ग्याहः अन्येत्वभौतिकानीति । उपलब्धेः किं सदुदक-
मुपलभ्यते उतासदिति । अनुपलब्धेः किं विद्यमानो-
ऽपि पिशाचो नोपलभ्यते उताविद्यमान इति । अनव-
धारणत्वाविशेषादूहानध्यवसाययोर्न संशयादर्थान्तर-
भावः । तद्यथा । वाह्यालौप्रदेशे पुरुषेणानेन भवि-
तव्यमित्युहः । किंसंज्ञकोऽयं वृक्ष इत्यनध्यवसायः ।
मिथ्याध्यवसायो विपर्ययः । तद्यथा । हौ चन्द्राविति
सुप्तस्य गजादिर्थनं चेति । स्मरणज्ञानव्यवच्छेदार्थ-
मनुभवयहणम् । प्रमाणप्रमेयव्यवच्छेदार्थं फलाङ्गेद-
ज्ञापनार्थञ्च साधनयहणम् । सम्यगनुभवः प्रमा-
प्रमाश्रयः प्रमाता । प्रमाविषयः प्रमेयमिति ।

तत्त्विविधं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमश्चेति ।
तत्र सम्यगपरोक्षानुभवसाधनं प्रत्यक्षम् । तहिविधम्
योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षच्चेति । तत्रायोगिप्रत्यक्ष
प्रकाशदेशकालधर्माद्यनुग्रहादिन्द्रियार्थसम्बन्धविशेषण
स्थूलार्थग्राहकम् । तद्यथा । चक्षुःस्पर्शनसंयोगाद्
घटादिद्रव्यज्ञानम् । संयुक्तसमवायात्ताभ्यां घटत्व-
संख्यापरिमाणादिज्ञानम् । चक्षुषैव रूपज्ञानम्

रसनेनैव रसज्ञानम् । ब्राह्मेनैव गम्भज्ञानम् । स्पर्शनै-
नैव स्पर्शज्ञानम् । श्रोत्रेणैव शब्दज्ञानम् । मनसैव
सुखादिज्ञानमिति । एतेषु संख्यादिव्वाश्रितानां
सामान्यानां स्वाश्रयग्राहकैरन्दियैः संयुक्तसमवेतसम-
वायाद्वाहणम् । श्रोत्रसमवायाच्छब्दग्रहणम् । तदा-
श्रितसामान्यग्रहणं समवेतसमवायादिति । तदेतत्
पञ्चविधसम्बन्धसम्बन्धिविशेषणविशेषभावात् दृश्या-
भावसमवाययोर्ग्रहणम् । तदथा । घटशून्यं भूतलम् ।
इह भूतले घटो नास्तीति । एवं सर्वचोदाहरणीयम् ।
समवायस्य तु क्वचिदेव ग्रहणम् । यथा रूपसमवाय-
वान् घटः । घटे रूपसमवाय इति ।

योगिप्रत्यक्षन्तु देशकालस्यभावविप्रकृष्टार्थग्राह-
कम् । तद्विविधम् । युक्तावस्थायामयुक्तावस्थायाच्चेति ।
तत्र युक्तावस्थायामात्मान्तःकरणसंयोगादेव धर्मादि-
सहितादशेषार्थग्राहकम् । वियुक्तावस्थायाच्चतुष्टयच्य-
दयसन्निकर्षाद्वाहणम् । यथासम्भावनं योजनीयम् ।
अतैवार्थमप्यन्तर्भूतं प्रकृष्टधर्मजत्वाविशेषादिति । तत्र
द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकं चेति । तत्र
संज्ञादिसम्बन्धोऽस्तेवेन ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं सविकल्प-

कम् । यथा देवदत्तोऽयं दण्डीव्यादि । वस्तुस्वरूप-
 मात्रावभासकं निर्विकल्पकं यथा प्रथमात्म-
 सन्निपातजं ज्ञानम् । युक्तावस्थायां योगिज्ञानम्बेति
 इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥

अनुमानपरिच्छेदः ।

—१०६—

सम्यगविनाभावेन परोक्षानुभवसाधनमनुमानम् ।
स्वभावतः साध्येन साधनस्य व्याप्तिरविनाभावः । स
द्विविधः । अन्वयव्यतिरेकमेदात् । तद्व साध्यसामान्येन
साधनसामान्यस्य व्याप्तिरन्वयः । साधनसामान्या-
भावेन साध्यसामान्याभावस्य व्याप्तिर्व्यतिरेकः । साधनं
लिङ्गम् । तद्विविधम् । दृष्टं सामान्यतोदृष्टच्छ्रेति ।
तत्र प्रत्यक्षयोग्यार्थानुमापकं दृष्टम् । यथा धूमोऽने-
रिति । स्वभावविप्रकृष्टार्थानुमापकं सामान्यतोदृष्टम् ।
यथा रूपादिज्ञानञ्चञ्चुरादेरिति ।

तत् पुनः द्विविधम् । स्वार्थं परार्थं चेति ।
परोपदेशानमिच्चं स्वार्थम् । परोपदेशमिच्चं परार्थमिति ।
परोपदेशस्तु पञ्चावयववाक्यम् । प्रतिज्ञाहेतुदाहरणो-
पनयनिगमनान्यवयवाः । तत्र प्रतिपिपादयिषया पञ्च-
वचनं प्रतिज्ञा यथा नित्यः शब्द इति । साधनत्व-
व्यापकं लिङ्गवचनं हेतुर्यथा तौत्रादिधर्मोपितत्वादिति ।
स चिविधः । अन्वयव्यतिरेकी केवलान्वयी केवल-

व्यतिरिक्ती चेति । तत्र पञ्चरूपोऽन्वयव्यतिरिक्ती ।
रूपाणि तु प्रदर्श्यन्ते ।

पञ्चधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्वाहृत्तिरबाधित-
विषयत्वमसत्पतिपक्षत्वं चेति । तत्र साध्यधर्मविशिष्टो
धर्मार्थो पक्षः । तत्र व्याप्यवृत्तित्वं हेतोः पञ्चधर्मत्वम् ।
साध्यसमानधर्मा धर्मार्थो सपक्षः । तत्र सर्वस्मिन्नेकदेशे
वा हेतोवृत्तिः सपक्षे सत्त्वम् । साध्यव्याहृत्तधर्मार्थो
धर्मार्थो विपक्षः । तत्र सर्वस्मिन् विपक्षे हेतोरवृत्ति-
विपक्षाद्वाहृत्तिः । प्रमाणाविरोधिनि प्रतिज्ञातार्थे
हेतोवृत्तिरबाधितविषयत्वम् । साध्यतद्विपरीतयोः
साधनस्याविरूपत्वमसत्पतिपक्षत्वमिति । स द्विविधः
सपक्षवृत्तिभेदात् । तद्यथा । अनिल्यः शब्दः कार्य-
त्वादिति सपक्षव्यापकः । सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादि-
वाच्चेन्द्रियग्राह्यत्वादिति सपक्षैकदेशवृत्तिः । पक्ष-
व्यापकः सपक्षवृत्तिरविद्यमानविपक्षः केवलान्वयी ।
स च पूर्ववद्विविधः । तद्यथा । विवादास्पदीभूतान्य-
दृष्टादीनि कस्यचित्पत्यक्षाणि प्रमेयत्वात्करतलाम-
लकवदिति सपक्षव्यापिका सैव प्रतिज्ञा । मीमांस-
कानां प्रत्यक्षत्वादस्मत्मुखादिवदिति । सपक्षैकदेश-

वृत्तिः पञ्चव्यापको विद्यमानसपञ्चो विपञ्चाद्ग्रावृत्तः ।
केवलव्यतिरेकी यथा सर्वं कार्यं सर्ववित्कर्तृ-
पूर्वकं कादाचित्कर्त्वात् । यत् सर्ववित्कर्तृपूर्वकं
न भवति तत्कादाचित्कर्मपि न भवति । यथा
आकाशादि । प्रसङ्गदारेण वा यथा नेदं निरात्मकं
जीवच्छरीरम् अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गात् लोष्टवदिति ।
एतेन हेत्वाभासानामहेतुत्वमुक्तं भवति ।

हेतुलक्षणरहिता हेतुवदवभासमाना हेत्वाभासाः ।
ते चानेकप्रकाराः । असिद्ध-विरुद्धानैकान्तिकानध्यव-
सितकालात्ययोपदिष्टप्रकरणसमाः । तत्रानिश्चितपञ्च-
वृत्तिरसिद्धः । पञ्चविपञ्चयोरेव वर्तमानो हेतुविरुद्धः ।
पञ्च-सपञ्च-विपञ्चवृत्तिरनैकान्तिकः । साध्यासाधक-
पञ्चएव वर्तमानो हेतुरनध्यवसितः । प्रसाणवाधिते
पञ्चे वर्तमानो हेतुः कालात्ययोपदिष्टः । स्वपञ्चपर-
पञ्चसिद्धावपि विरूपो हेतुः प्रकरणसमः । यद्यपि
चैषां सूक्ष्मो भेदोऽनन्तत्वात् शक्यते वत्तुं तथापि
स्मूलदृष्टिमाश्रित्य कियन्तो भेदाः प्रदर्श्यन्ते ।

असिद्धभेदास्तावत् । स्वरूपासिद्धो यथा अनित्यः
शब्दश्वाकुषत्वात् । व्यधिकरणासिद्धो यथा । अनित्यः

शब्दः घटस्य कृतकत्वात् । विशेष्यासिङ्गो यथा ।
 अनित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सति चाकुषत्वात् ।
 विशेषणासिङ्गो यथा । अनित्यः शब्दश्चाकुषत्वे सति
 सामान्यवत्त्वात् । भागासिङ्गो यथा । अनित्यः शब्दः
 प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् । आश्रयासिङ्गो यथा अस्ति
 प्रधानं विश्वपरिणामित्वात् । आश्रयैकदेशासिङ्गो
 यथा । नित्याः प्रधानपुरुषेश्वराः अकृतकत्वात् ।
 व्यर्थविशेष्यासिङ्गो यथा अनित्यः शब्दः कृतकत्वे सति
 सामान्यवत्त्वात् । व्यर्थविशेषणासिङ्गो यथा । अनित्यः
 शब्दः सामान्यवत्त्वे सति कृतकत्वात् । सन्दिग्धा-
 सिङ्गो यथा धूमवाष्पाद्यविवेकिनानिश्चये कश्चिदाह
 अग्निमानयं प्रदेशो धूमवत्त्वात् । सन्दिग्धविशेष्या-
 सिङ्गो यथा । अद्यापि रागादियुक्तः कपिलः
 पुरुषत्वे सत्यनुत्पन्नतत्त्वज्ञानत्वात् । सन्दिग्धविशेषणा-
 सिङ्गो यथा । अद्यापि रागादियुक्तः कपिलः सर्वदा
 तत्त्वज्ञानरहितत्वे सति पुरुषत्वात् । विरुद्धविशेष्या-
 सिङ्गो यथा अनित्यः शब्दः अमूर्तत्वे सत्यकृतक-
 त्वात् । विरुद्धविशेषणासिङ्गो यथा अनित्यः शब्दः
 अकृतवत्त्वे सत्यमूर्तत्वात् । एते उसिङ्गभेदा यदोभय-

अमुमानपरिच्छेदः ।

८

वायसिङ्गत्वेन विवक्षितास्तदोभयासिङ्गा भवन्ति ।
यदा त्वन्यतरवायसिङ्गत्वेन विवक्षितास्तदान्यतरासिङ्गा
भवन्ति ।

विरुद्धभेदास्तु सति सप्ते चत्वारो विरुद्धाः ।
पञ्चविपञ्चव्यापको यथा । नित्यः शब्दः कार्यत्वात् ।
विपञ्चैकदेशवृत्तिः पञ्चव्यापको यथा । नित्यः शब्दः
सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिवाह्नेन्द्रियग्राह्यत्वात् । पञ्च-
विपञ्चैकदेशवृत्तिर्यथा । नित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरी-
यकत्वात् । पञ्चैकदेशवृत्तिर्विपञ्चव्यापको यथा । नित्या
पृथिवी कृतकत्वात् ।

असति सप्ते चत्वारो विरुद्धाः । पञ्चविपञ्च-
व्यापको यथा । आकाशविशेषगुणः शब्दः प्रभेयत्वात् ।
पञ्चविपञ्चैकदेशवृत्तिर्यथा । आकाशविशेषगुणः शब्दः
प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् । पञ्चव्यापको विपञ्चैकदेश-
वृत्तिर्यथा । आकाशविशेषगुणः शब्दो वाह्नेन्द्रिय-
ग्राह्यत्वात् । विपञ्चव्यापकः पञ्चैकदेशवृत्तिर्यथा ।
आकाशविशेषगुणः शब्दः अपदात्मकत्वात् ।

ननु चत्वार एव विरुद्धभेदा नान्ये तेषामसिङ्ग-
लक्षणोपपन्नत्वात् । नैष दोषः । उभयलक्षणोपपन्न-

तिनोभयव्यवहारविषयत्वात् । तुलायां प्रमाणप्रमेय-
व्यवहारवत् ।

अनैकान्तिकमेदास्तु । पक्षव्यापको यथा ।
अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् । पक्षव्यापको विपक्ष-
सपक्षैकदेशवृत्तिर्था । अनित्यः शब्दः प्रत्यक्षत्वात् ।
पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्था । अयं गौ-
र्विषाणित्वात् । पक्षविपक्षव्यापकः सपक्षविपक्षैक-
देशवृत्तिर्था । नायं गौर्विषाणित्वात् । पक्षव्यैक-
देशवृत्तिर्था । अनित्या पृथिवी प्रत्यक्षत्वात् । पक्ष-
सपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापको यथा । द्रव्याणि दिक्-
कालमनांसि अमूर्तत्वात् । पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः
सपक्षव्यापको यथा । न द्रव्याणि दिक्कालमनांसि
अमूर्तत्वात् । सपक्षविपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्ति-
र्था । न द्रव्याण्याकाशकालदिगात्ममनांसि चणिक-
विशेषगुणरहितत्वात् ।

अनध्यवसितमेदास्तु । अविद्यमानसपक्षविपक्षः
पक्षव्यापको यथा । सर्वमनित्यं सत्त्वात् । अविद्य-
मानसपक्षविपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिर्था । सर्वमनित्यं
कार्यत्वात् । विद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापको

यथा । अनित्यः शब्दः आकाशविशेषगुणत्वात् । विद्यमानसपच्चदिपच्चः पच्चैकदेशवृत्तिर्था । सर्वं द्रव्यमनित्यं क्रियावत्त्वात् । अविद्यमानविपच्चो विद्यमानसपच्चः पच्चव्यापको यथा । सर्वं कार्यं नित्यं उत्पत्तिधर्मकत्वात् । अविद्यमानविपच्चो विद्यमानसपच्चः पच्चैकदेशवृत्तिर्था । सर्वं कार्यं नित्यं सावयवत्वात् । *[अविद्यमानसपच्चो विद्यमानविपच्चः पच्चैकदेशवृत्तिर्था । आकाशविशेषगुणः शब्दः अपदात्मकत्वात् ।]

कालात्ययोपदिष्टभेदास्तु । प्रत्यक्षविरुद्धो यथा । अनुष्णोऽयमग्निः कृतकत्वात् । अनुमानविरुद्धो यथा । अनित्याः परमाणुवो मूर्त्तत्वात् । आगमविरुद्धो यथा । ब्राह्मणेन सुरा पिया द्रवद्रव्यत्वात् क्षीरादिवत् । प्रत्यक्षैकदेशविरुद्धो यथा । सर्वं तेजोऽनुषां रूपित्वात् । अनुमानैकदेशविरुद्धो यथा । नित्याश्रयाः द्रवत्वरूपरसगम्भस्यर्था नित्याः अप्रदेशवृत्तिसमानजात्यारम्भकत्वे सति परमाणुवृत्तित्वात् तद्गतैकत्ववदिति । आगमैकदेशविरुद्धो यथा । सर्वेषां देवर्षीणां शरीराणि पार्थिवानि शरीरत्वादस्मदादिशरीरवदिति ।

* The portion bracketed is omitted in mss. C.

प्रकरणसमस्योदाहरणं यथा । नित्यः शब्दः पञ्चसपञ्चयोरन्यतरत्वात् गगनवदिति * । एकाच तु ल्यलक्षणविरुद्धहेतुद्योपनिपातो विरुद्धाव्यभिचारी-त्वेके । यथा नित्यमाकाशं अमूर्तद्रव्यत्वात् आत्मवदिति । एवमनित्यमाकाशसमदादिवाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणाधारत्वात् घटत्वत् । स खलु पुरुषविशेषमपेक्षमाणो हेत्वाभासो भवति अन्यतरासिद्धवदिति ।

सम्यग्दृष्टान्ताभिधानमुदाहरणम् । तद्विविधम् । साधस्येदाहरणं वैधस्येदाहरणं चेति । तत्रान्यमुखिन दृष्टान्ताभिधानं साधस्येदाहरणम् । यथा अनित्यः शब्दः तौत्रादिधर्मोपेतत्वात् । यद्यत्तौत्रादिधर्मोपेतं तत्तदनित्यं दृष्टं यथा सुखादि । व्यतिरिक्तमुखिन दृष्टान्ताभिधानं वैधस्येदाहरणम् । यथा यदनित्यं न भवति तत्तौत्रादिधर्मोपेतं न भवति । यथाकाशमिति । एतेनोदाहरणाभासानामनुदाहरणत्वमुक्तं भवति ।

* B. reads :—अनित्यः शब्दः पञ्चसपञ्चयोरन्यतरत्वात् स्यज्ञवदिति ।

उदाहरणलक्षणरहिता उदाहरणवद्वभासमाना
उदाहरणाभासाः । ते चानेकप्रकाराः * । यथा
अनित्यं मनो मूर्त्त्वादित्यस्मिन् प्रथोगे सर्वे उदा-
हरणाभासा उच्यन्ते । यन्मूर्त्तं तदनित्यं दृष्टं यथा
परमाणुरिति साध्यविकलः । यथा कर्मेति साधन-
विकलः । यथाकाशमित्युभयविकलः । यथा खर-
विषाणमित्याश्रयहीनः । घटवदित्यव्याप्तप्रभिधानम् ।
यदनित्यं तन्मूर्त्तं दृष्टमिति विपरीतव्याप्तप्रभिधानम् ।
यदनित्यं न भवति तन्मूर्त्तमपि न भवति यथा
परमाणुरिति साध्याव्यावृत्तः । यथा कर्मेति साधना-
व्यावृत्तः । यथा घट इत्युभयाव्यावृत्तः । यथाकाश-
पुष्पमित्याश्रयहीनः । यथाकाशमित्यव्याप्तप्रभिधानम् ।
यन्मूर्त्तं न भवति तदनित्यमपि न भवति यथाकाश-
मिति विपरीतव्याप्तप्रभिधानम् । इत्येतौ वचनदोषौ ।

तचाद्याः घट् साधर्म्येदाहरणाभासाः । इतरे
वैधर्म्येदाहरणाभासाः । अन्ये तु सन्देहदारेणापरा-
नष्टावुदाहरणाभासान्वर्णयन्ति । सन्दिग्धसाध्यो यथा ।

* C. adds :—यथा साध्यविकलसाधनविकलोभयविकलाश्रयहीनाः ।

माहाराज्यं करिष्यत्ययं सोमवंशोद्भूतत्वात् विवक्षित-
राजपुरुषवत् । सन्दिग्धसाधनो यथा नायं सर्वज्ञो
रागादिमत्त्वात् रथ्यापुरुषवत् । सन्दिग्धोभयो यथा ।
खर्गं गमिष्यत्ययं विवक्षितः पुरुषः समुपार्जितशुक्ल-
धर्मत्वादेवदत्तवत् । सन्दिग्धाश्रयो यथा । नायं
सर्वज्ञो बहुवक्तृत्वात् भविष्यदेवदत्तपुत्रवत् । सन्दिग्ध-
साध्याव्यावृत्तो यथा । यो माहाराज्यं न करिष्यति
स सोमवंशोद्भूतो न भविष्यति यथाऽन्यो राज-
पुरुषः । सन्दिग्धसाधनाव्यावृत्तो यथा । यस्तु सर्वज्ञः
स रागादिरहितः यथा समस्तशास्त्राभिज्ञः । सन्दिग्धो-
भयाव्यावृत्तो यथा । यः खर्गं न गमिष्यति स
समुपार्जितशुक्लधर्मोऽपि न भवति यथा दुःखः पुरुषः ।
सन्दिग्धाश्रयो यथा । यः सर्वज्ञः स बहुवक्त्रापि न
भवति यथा भविष्यदेवदत्तपुत्रः ।

दृष्टान्ते प्रसिद्धाविनाभावस्य साधनस्य दृष्टान्तो-
पमानेन पक्षे व्याप्तिख्यापकं वचनमुपनयः । स
द्विविधः । साधम्योपनयो वैधम्योपनयश्चेति । तथा च
तीव्रादिधर्मोपितः शब्द इति साधम्योपनयः । तथा
तीव्रादिधर्मोपितः शब्दो न भवति इति वैधम्योपनयः ।

उपनयानन्तरं सहेतुकं प्रतिज्ञावचनं निगमनम् ।
तदपि द्विविधम् । साधर्म्यवैधर्म्यभेदात् । तस्मादनिल्य
एवेति साधर्म्यं निगमनम् । नवेदमनर्थकम् । साध्य-
विरुद्धार्थभावप्रतिपादकप्रमाणसूचकत्वादस्य । न च
तदन्तरेण साध्यावधारणमुपपद्यते ।

तथाचोक्तम् । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थविधारणं
निर्णय इति । निगमनाभिधानमसाधनाङ्गमभ्युपगम्य
बाधकं प्रमाणमभ्युपगच्छतो नियहस्थानं प्रसज्यते ।
निगमनार्थत्वाद्बाधकस्य निगमनार्थविप्रतिपक्षौ बाधक-
प्रमाणोपन्यासो युक्तः । हेत्वर्थविप्रतिपक्षौ तत्तत्साधक-
प्रमाणोपन्यासवदिति । सोऽयं परमो न्यायः विप्रति-
पक्षपुरुषप्रतिपादकत्वात्कथाप्रवृत्तिहेतुत्वाच्च ।

वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः कथा । सा
द्विविधा । वीतरागकथा विजिगीषुकथा चेति । यत्र
वीतरागो वीतरागेणैव सह तत्त्वनिर्णयार्थं साधनोपा-
लम्भौ करोति सा वीतरागकथा वादसंज्ञयोच्यते ।
तथा चोक्तम् । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ता-
विरुद्धः पञ्चावयवोपपक्षः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । तं
प्रतिपक्षहीनमपि वा कुर्यात् प्रयोजनार्थित्वेन । यथा

शिष्यो गुरुणा सह प्रश्नद्वारेणैवेति । यत्र विजिगीषु-
विजिगीषुणा सह लाभपूजास्यातिकामो जयपरा-
जयार्थं प्रवर्त्तते सा विजिगीषुकथा । बीतरागो वा
परानुग्रहार्थं ज्ञानाङ्गुरसंरक्षणार्थं च्छ्व प्रवर्त्तते । सा
चतुरङ्गा । वादिप्रतिवाहिसभापतिप्राश्निकाङ्गा ।
विजिगीषुकथा जल्पवितरण्डासंज्ञोत्ता । तथाचाह ।
तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितरण्डे बीजप्ररोह-
संरक्षणार्थं करटकशाखावरणवदिति ।

यथोक्तोपपन्नक्षलजातिनियहस्यानसाधनोपालभ्यो
जल्पः । स प्रतिपक्षस्यापनाहीनो वितरण्डेति । वचन-
विधातोऽर्थविकल्पोपपन्ना क्षलम् । तत्त्विविधम् ।
वाक्क्षलं सामान्यक्षलमुपचारक्षलं चेति । यथा
अविशेषणाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना
वाक्क्षलम् । यथा नवकम्बलोऽर्थं माणवक इत्युक्ते
क्षलकवाद्याह । कुतोऽस्य नव कम्बला इति ।
तस्याप्रतिपत्तिलक्षणं नियहस्यानं वाच्यम् । नवः
कम्बलो यस्येति वक्तुरभिप्रायापरिज्ञानादुत्तरापरि-
ज्ञानादा *[विप्रतिपत्तिर्वा विपरीतपरिज्ञानादिति ।]

* Portion bracketed is omitted in mss C.

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसङ्गतार्थकल्पना सामान्यच्छलम् । अहो नु खल्षसौ ब्राह्मणाश्वतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते केनचित् न्यायवाद्याह । किमदाश्वर्यं सम्भवति ब्राह्मणे चतुर्वेदाभिज्ञत्वमिति । तत्र च्छलवाद्याह । न । ब्रात्येनानैकान्तिकत्वात् । तस्यापि पूर्ववत् नियहस्यानं वाच्यम् । कस्माद्वितुल्येनाविवक्षितत्वात् । *किं तर्हि ब्राह्मणत्वे सति चतुर्वेदाभिज्ञत्वमाश्वर्यकारणं न भवतीत्यभिप्रायः । सुक्षेत्रे शालिसम्प्रतिवदिति । उपचारप्रयोगे सुख्यार्थकल्पनया प्रतिषेध उपचारच्छलम् । यथा मञ्चा क्रोशन्तीत्युक्ते च्छलवाद्याह । पुरुषाः क्रोशन्ति न मञ्चास्तेषामचेतनत्वात् । तस्यापि पूर्ववन्नियहस्यानं वाच्यम् । उभयथा लोके शास्त्रे च शब्दप्रयोगदर्शनादिति ।

प्रयुक्ते हेतौ समीकरणाभिप्रायेण प्रसङ्गो जातिः । पराजयनिमित्तं नियहस्यानमिति । बहवश्वानयोः सूक्ष्मा भेदास्तेषां कियन्तो भेदा लक्षणोदाहरणाभ्यां प्रदर्श्यन्त इति ।

* MSS. C reads :—ब्राह्मणे चतुर्वेदाभिज्ञत्वाशङ्का कथं तर्हि ।

साधर्म्यवैधर्म्यम्यामुपसंहारे तद्भर्मविपर्ययोप-
पत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ । यथाऽनित्यः शब्दः कृतक-
त्वाहृष्टवदित्युक्ते जातिवाद्याह । यदनित्यघटसाधर्म्य-
त्कृतकत्वादनित्यः शब्द इष्यते, तर्हि नित्याकाश-
साधर्म्याद्मूर्त्तत्वान्नित्यः प्राप्नोति । यदिच नित्याकाश-
वैधर्म्यात्कृतकत्वादनित्य इष्यते घटादिवत्, तर्हि
अनित्यघटवैधर्म्याद्मूर्त्तत्वान्नित्यः प्राप्नोति । विशेषा-
भावादिति । अनयोक्तरम् । अविनाभाविनः सा-
धर्मस्य च वैधर्म्यस्य च हेतुत्वाभ्युपगमादप्रसङ्गे
धूमादिवदिति ।

साध्यहृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्क-
र्पपकर्ष*वर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः । साध्ये हृष्टा-
न्तादनिष्ठधर्मप्रसङ्ग उत्कर्षसमाः । इष्टधर्मनिवृत्तिरप-
कर्षसमाः । यदि कृतकत्वाहृष्टवदनित्यः शब्दः तद्देव
सावयवः स्यात् । अथ नैवमनित्योऽपि तर्हि न
स्यादविशेषात् । अश्रावणश्च घटो हृष्टः शब्दोऽपि
श्रावणो न स्यादविशेषादिति उत्कर्पपकर्षसमौ ।

* In ms. C वर्ण्यावर्ण्य is omitted.

* [शब्दो यदि कृतकत्वानुमानेनानित्यो वर्ण्यते । तथा सति घटोऽपि कृतकत्वानुमानेनानित्यो वर्ण्यः स्यादिति वर्ण्यसमः । अथानवस्थाभयाह्निकैवानु-मानेनानित्यो वर्ण्यते । ततः शब्दोऽप्यवर्ण्यः स्याद-विशेषादिति वर्ण्यावर्ण्यसमौ ।]

अथ विकल्पसमः । कृतकत्वाविशेषेऽपि यथा मूर्त्तत्वामूर्त्तत्वादिधर्मविकल्पस्तथा नित्यत्वानित्यत्व-विकल्पोऽपि स्यादविशेषात् ।

अथ साध्यसमः । यदि कृतकात्वादुभयोरनित्यत्वं तर्हि साध्यत्वमप्युभयोः स्यान्न वा कस्यचिदविशेषात् । एतेषामुत्तरम् । किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धे वैधर्म्या-दप्रतिषेधः । किञ्चित्साधर्म्याद्बूमवत्वादिलक्षणात् साध्यदृष्टान्तयोर्हर्मविकल्पेऽपि व्यवस्था दृष्टा । तदप-लापि लोकादिविरोधः सर्वानुमानात् प्रामाण्य-प्रसङ्गश्च ।

प्राण्य साध्यमप्राण्य वा हेतोः प्राप्तविशिष्टत्वाद-प्राप्यासाधकत्वाच्च प्राप्तप्राप्तिसमौ । यद्यायं हेतुः प्राण्यसाध्यं साधयेदुभयोः प्राप्तविशिष्टत्वादङ्गल्योरिव

* The portion bracketed is omitted in ms C.

किं कस्य साधनं साध्यच्चेति । अप्राप्यसाधनकी
नास्ति । काष्ठामिवदिति * । घटादिनिष्पत्तिदर्शना-
त्पीड़ने चाभिचारादप्रतिषेधः । प्राप्तग्राप्तिविशेषेऽपि
प्रतिनियतार्थवृत्तय एवैते साध्यसाधनत्वादयो धर्मा
दृष्टाः ते निराकर्तुमशक्याः । सर्वप्रमाणविरोधा-
दिति ।

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः । अनित्यः
शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते प्रागुक्तेरनित्यत्वे कारणं नास्तीति
+नित्यः । प्रसक्तस्योपपत्तिरनुपपन्नेति तथा भावादुत्प-
द्वस्य कारणत्वोपपत्तेरप्रतिषेधः । अनुत्पन्नः शब्द एव
नास्तीति कस्य नित्यत्वादिधर्माश्चिन्त्यन्ते ।

वैकाल्यासिद्धेहेतोरहेतुसमः । यदि पूर्वं साधनं
असति साध्ये कस्य साधनम् । अथ पञ्चादविद्यमानं
कथं साधनम् । अथ युगपत्तयापि किं कस्य साधनं
साध्यच्चेति । इयोस्तुल्यकालत्वादिति ‡ । अस्योत्तरम् ।
न हेतुतः साध्यसिद्धिः प्रवृत्त्यादिविरोधः सूत्रार्थः ।

* Ms. C. adds here अनयोरुत्तरम् ।

† Ms. C. reads नित्यः प्रसक्तः । अत्रोत्तरम् ।

‡ Ms. C. adds here सञ्चेतरविधाणयोरित्र ।

प्रतिषेधानुपपत्तिश्च तैकाल्यासिद्धैः स्ववचनेनैव प्रतिषेधासिद्धौ हेतुसिद्धिरिति सूचार्थः ।

एकधर्मीपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सङ्गावोपपत्तेरविशेषसमः । यदि घटशब्दयोरेकस्य कार्यत्वस्योपपत्तेरनित्यत्वेनाविशेष इष्यते । सर्वभावानां तर्हि सङ्गावोपपत्तेरविशेषः प्रसन्न्येत । तत्वेदमुच्यते । सर्वथा विशेषे प्रत्यक्षादिविरोधः । अनित्यत्वेनाविशेषे अनुमानागमविरोधः । केनचिद्विशेषे प्रमेयत्वादिना सिङ्गसाधनमिति ।

निर्दिष्टकारणाभवेऽप्युपलभादुपलभिसमः । पृथिव्यादिषु कार्यत्वसिद्धये निर्दिष्टस्य सावयवत्वस्याभावेऽपि बुद्धादौ कार्यत्वमुपलभिमिति । * सप्तैकदेशस्यापि धूमादिर्गमकत्वदर्शनादप्रतिषेधः । कथं तर्हि बुद्धादैः कार्यत्वसिद्धिरित्यत आह । कारणान्तरादपि तद्धर्मीपपत्तेरप्रतिषेधः । प्रमाणान्तरादपि कार्यत्वसिद्धेरित्यर्थः ।

प्रमाणञ्चानुपलभिकारणोष्वसत्मु प्रागृह्यञ्चानुप-

* Ms. C. adds here अतोच्चरम् ।

लम्भात् घटादिवत् । तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभाव-
सिङ्गौ तदिपरीतोपलभ्युपपत्तेरनुपलव्यिसमः । तस्य
बुद्ध्यादेः कार्यत्वस्यानुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिङ्गौ
तदिपरीतोपलभ्युपपत्तेः । प्रागूर्जुमपि सङ्गावः सेत्यती-
त्यभिप्रायः । * अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ।
नास्तीतिज्ञानमनुपलव्यिः । सा च तत्त्वभावतया
प्रत्यात्मकसंवेद्या । तदनुपलव्यिरसिङ्गेत्यभिप्रायः ।

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः ।
अनित्यत्वधर्मस्य नित्यं सर्वदा सङ्गावे धर्मिणः
शब्दस्य सर्वदा सङ्गावः । अथानित्यत्वं सर्वदा नास्ति
तथाप्यनित्यत्वाभावाद्वित्य इति । अनित्यत्वस्य सर्वदा-
भ्युपगमाद्वित्यत्वविरोधः । अनभ्युपगमे चासिङ्गो हेतुः ।
प्रध्वंसश्चानित्यत्वम् । न च तस्मिन् सति शब्दसङ्गाव
इति । एतेनान्यत्वस्यात्मनोऽनन्यत्वादन्यत्वद्वास्ती-
त्यादौन्यसदुत्तराणि प्रत्युक्तानि । निमित्तान्तरात्
संज्ञान्तरे योज्यमानेऽप्यर्थं तथा भावस्य निराकर्तु-
मशक्यत्वात् । आनन्यात् सर्वाणि जात्युत्तराण्युदाहर्तुं

* Ms. C. adds here अत्रोसरम् ।

न शक्यन्ते । सूचाणामप्युदाहरणार्थत्वादिति । उत्ता
जातिभेदाः ।

अथेदानीं नियहस्यानान्युच्यन्ते । तान्यपि विप्र-
तिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्बिंकल्पानन्त्यादसंख्यातानीत्यतः सङ्के-
पतो व्युत्पादयन्ते । *[तथाच सूचम् । प्रतिज्ञाहानिः
प्रतिज्ञान्तरमित्यादि हेत्वाभासाश्चेत्यन्तम्] । साध्ये
प्रतिष्ठान्तरधर्माभ्यनुज्ञा प्रतिज्ञाहानिः । यदि कृतक-
त्वादनित्यः शब्द इष्यते तर्हि नित्याकाशवद्मूर्तत्वा-
ग्नित्यः किं नेष्यन्ते । एवं प्रतिवादिनोक्ते वादाह ।
भवतु किं नो बाध्यते । तस्य नित्यत्वाभ्युपगमेना-
नित्यत्वप्रतिज्ञा हीयत इत्यतः प्रतिज्ञाहानिर्नाम
नियहस्यानं भवति ।

+ [प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधेऽप्युत्पन्ने] धर्मौ विवादा-
स्पदौभूतत्वलक्षणस्य विकल्पः । प्रतिज्ञातार्थविशे-
षणत्वेन योजनं तदर्थं इति प्रतिषेधनिवृत्यर्थः । यथा

* The portion bracketed is omitted in ms. C.

† Ms. C. reads प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे ऋर्म्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञा-
न्तरम् । सर्वेभन्ति सत्त्वादित्यत्र इष्टान्ताभावेन प्रतिज्ञातर्थस्य प्रतिषेधः । instead
of the portion bracketed,

मशकार्थीऽयं धूम इति निर्देशः । विवादास्पदौभूतं सर्वमनिल्यमित्येतत्प्रतिज्ञान्तरं नियहस्थानम् । हेत्वलरवदिति ।

प्रतिज्ञाहेत्वोविरोधः प्रतिज्ञाविरोधः । यथा गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं भेदेनानुपलम्भादिति ।

पद्मप्रतिषेधे प्रतिज्ञायापनयनं प्रतिज्ञासञ्चासः । यथानुष्ठोऽयमग्निरित्यस्य प्रतिषेधे वाद्याह । सम्पश्यध्वमहो मध्यस्थाः साक्षिणो नाहमनुष्ठामग्निं ब्रवीमीत्यनुकूपालम्भोऽयमित्येतत्प्रतिज्ञासञ्चासलच्छणं नियहस्थानमिति ।

अविशेषोक्तो हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वलरम् । यथा नित्या वेदाः अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यस्य जीर्णकूपारामादिभिरनैकान्तिकत्वेन प्रतिषेधे सम्प्रदायाविच्छेदे सतीति विशेषमिच्छतो हेत्वलरं* पूर्वस्यासाधकस्योपादानात् ।

प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धार्थमर्थान्तरम् । यथा शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादिति हेतुः । हेतुश्च हिनोतेर्दातोस्तुन् प्रत्यये कृते कृदन्ते पदमित्यादि प्रसक्तानुप्रसक्त्या

* Ms. C. reads here नियहस्थानम् ।

प्रकृतार्थानुपयोगिशास्त्रान्तरमुपदिशतोऽर्थान्तरं नियहस्यानमिति ।

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् । यथा शब्दोऽनिलः । कच्छटतपानां गजडदबत्वात् । भभघठधवदिति । परिषत्प्रतिवादिभ्यां चिरभिहितमपि अविज्ञातमविज्ञातार्थम् । यद्वाक्यं वादिना चिरभिहितमप्यप्रतीतप्रयोगादतिद्रुतोच्चारणादिना निमित्तेन परिषत्प्रतिवादिभ्यां न ज्ञायते तदज्ञानसंवरणायोक्तं नियहस्यानमिति । पौर्वायर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम् । यथा दशदाढिमानि षट् पूपाः कुण्डमजाजिनमित्येवमादि ।

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् । प्रतिज्ञादीनामर्थवशात्क्रमस्तेषां विपर्ययेणाभिधानमप्राप्तकालं नाम नियहस्यानम् । हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् । साधनाभावेन साध्यस्यासिङ्गः * ।

हेतुदाहरणाधिकमधिकम् । एकेन कृतार्थत्वादितरानर्थक्यात् ।

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरक्तम् । अन्यत्रानुवादात् । सार्थकं पुनरभिधानमनुवादः । तद्यति-रेकेण पुनरभिधानं पुनरक्तम् । यथा नित्यः शब्दो नित्यः शब्द इति शब्दपुनरक्तम् । नित्यो धनिरदि-नाशी शब्द इत्थर्थपुनरक्तम् । अर्थादापद्मस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरक्तम् । साधस्यीदाहरणेऽभिहिते वैधस्यीदाहरणमिति । कथं पुनस्तन्निग्रहस्थानम् । *कथावसानविरोधित्वादिकेन कृतकत्वादितरानर्थक्या-दिति ।

विज्ञातार्थस्य परिषदा चिरभिहितस्याप्रत्युच्चारण-मननुभाषणं प्रतिवादिनो निग्रहस्थानम् । अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयः परपञ्चप्रतिषेधं कुर्यादिति । अविज्ञातार्थच्छाज्ञानम् । यद्वाक्यं चिरभिहितमपि परिषदवगतार्थं प्रतिवादी प्रत्युच्चारयन्नपि नार्थतः सम्यगधिगच्छति, तद्वज्ञानं नाम प्रतिवादिनो निग्रहस्थानम् । कथामभ्युपगम्य तूशींभावः प्रतिभावादिप्रतिवादिनो निग्रहस्थानम् ।

* Ms. C. reads कथावसानविरोधित्वादितरानर्थक्यादिति ।

कार्यव्यासंगात् कथाविच्छेदो विक्षेपः । कथा-
मन्युपगम्य सम्येषु मिलितेषु ब्रौत्यद्य मे महत्
प्रयोजनमस्ति तस्मिन्द्ववसिते पश्चात् * कथयिष्यामीति
कथाविच्छेदो विक्षेपः † । स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात्परपक्षे
दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा । यः स्वपक्षे मनागपि दोषं न
परिहरति केवलं परपक्षे दोषं प्रसञ्चयति । भवांश्वोर
इत्युक्ते त्वमपि चोर इति तस्येदं नियहस्यानम् । स्वयं
दोषाभ्युपगमात्परणानभ्युपगमादिति नियहं प्राप्तस्या-
नियहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् । ‡ [पर्यनुयोज्यो नाम
नियहोपपत्त्या चोदनीयः । तस्योपेक्षणं नियहं
प्राप्तोऽसीत्यननुयोगः । एतदुभाभ्यामनुकृथा परिषदा
वक्तव्यम् ।]

अनियहस्याने नियहस्यानाभियोगो निरनुयोज्या-
नुयोगः ॥ । यथा सावयवत्वेन पृथिव्यादिः कार्यत्वसिद्धौ

* Ms. B. reads करिष्यामीति ।

† Ms. C. omits the portion कथाविच्छेदो विक्षेपः ।

‡ The portion bracketed is omitted in ms. C.

¶ Ms. C. adds here नियहस्यानम् ।

परो ब्रूते यावदप्रयोजकोऽयं हेत्वाभास इति । तस्येदं
नियहस्थानम् ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ।
यथा श्रीमांसामभ्युपेत्य कश्चिदग्निहोत्रं स्वर्गसाधन-
मित्याह । कथं पुनरग्निहोत्रक्रिया ध्वस्ता सती
स्वर्गसाधिका भवतीत्यनुयुक्तः प्राह । तया क्रियया
आराधितः परमेष्वरः फलं ददाति । राजादिवत् ।
तस्येष्वराभ्युपगमादपसिद्धान्तो नाम नियहस्थानम् ।

प्रतिज्ञातार्थविपर्ययस्तु प्रतिज्ञाहानिर्नापसिद्धान्तः ।
हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः हेत्वाभासलक्षणैव यथोक्तेन
लक्षिताः । हेत्वाभासा नियहस्थानानौत्यर्थः । एतेन
दुर्वचनकपोलबादिवादीनां साधनानुपयोगित्वेन
नियहस्थानत्वं वेदितव्यम् । नियमकथायान्त्वपशब्दा-
दीनामपीति ॥

इति [श्रीमासद्जविरचिते न्यायसारि]*

अनुमानपरिच्छेदः ॥

* Ms. A omits the portion bracketed.

आगमपरिच्छेदः ।

अवसितमनुमानमागमस्येदानीं लक्षणमेवोच्यते ।
समयबलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनमागमः । स
द्विविधः । दृष्टादृष्टार्थभेदात् । तत्र दृष्टार्थानां वाक्यानां
प्रायेण प्रवृत्तिसामर्थ्यात्मामाण्यमवगम्यते । अदृष्टा-
र्थानां पुनराप्नीत्यत्वेनेति । कथं पुच्चकामो यजेति-
त्यादिवाक्यानां प्रवृत्तिसामर्थ्यात्मामाण्यमनुमाय तत्-
प्रणेतुरतीन्द्रियार्थदर्शित्वेन परमाप्तत्वमवधार्य तत्परी-
तानां वाक्यानामप्रामाण्ये कारणाभावात्मामाण्यमनु-
मीयते । न निष्ठत्वेन । वाक्यानां निष्ठत्वे प्रमाणा-
भावात् । अनिष्ठत्वेन पुनर्बाच्यत्वाद्यनेकमनुमानम् ।
सर्वदोपलब्धानुपलब्धिप्रसङ्गश्च । विषययानियामका-
भावात् । अभिव्यञ्जकाभावादनुपलब्धिरिति चेत् ।
न । तदनिर्देशात् । वायुसंयोगविभागाविति चेत् ।
न । सर्वशब्दानां युगपद्महणप्रसङ्गात् ।

कथं श्रोत्रं तावत्समानेन्द्रियग्राह्यसमानदेश-
समानधर्मपद्मार्थानां ग्रहणाय प्रतिनियतसंस्कार-
संस्कार्यं न भवति । इन्द्रियत्वाच्चक्रुर्वत् । शब्दा वा
प्रतिनियतसंस्कारसंस्कार्या न भवन्ति । समानेन्द्रिय-
ग्राह्यसमानधर्मपद्मत्वे सति युगपदिन्द्रियसंबद्धत्वात् ।
घटादिवत् । उत्पत्तिपक्षेऽप्ययं समानो दोष इति
चेत् । न । मृत्यिरुद्धर्दीपदृष्टान्ताभ्यां संस्कारव्यञ्जक
वैधर्मसिद्धेरित्यलमलमतिप्रसङ्गेन । एवमेतानि चौराण्येव
प्रमाणानि ।

“ एष्वेवोपमानार्थापत्तिसभवाभावैतिह्यादीनामन्त-
भावः । तत्र गौरिव गवय इत्युपमानं शब्देऽन्तर्भूतम् ।
अनेन सहश्री मदीया गौरिल्युपमानमिति चेद्व । तस्य
स्मृतित्वात् । पूर्वमेव हि सादृश्यविशिष्ट उपलब्धो
गोपिरुद्धः । कस्मात् उपलब्धियोग्यत्वात् । अयोग्यत्वे
वा न कदाचिदुपलभ्येतादृष्टवत् । निर्विकल्पकेन
प्रत्यक्षेण पूर्वं सादृश्यमुपलब्धम् । तेन तदुपलब्ध्यमि
मानो न भवति । निर्विकल्पकोपलभ्येऽपि संस्कार-
सहकारिसामर्थ्यादभावादिषु सविकल्पका स्मृति-
दृष्टेति । संज्ञासंज्ञिसंबद्धप्रतिपक्षिराप्नवचनकार्या ।

तथा ग्रन्थोत्तराभिधानादन्यप्रमाणनिर्देशाच्च । अस्य गवयशब्दः संज्ञेति प्रतिपत्तावुपमानसिङ्गिः । तथा शब्दाच्च आवणादिति चेत् । एवं तर्हि गौरयमित्येवं सङ्केतेऽस्य गोशब्दः संज्ञेति प्रतिपत्तौ प्रमाणान्तरं वाच्यम् । समानन्यायत्वात् गोपिराङ्गान्तरेऽपि सङ्केत-यहणे प्रमाणान्तराभिधानप्रसङ्गं इति । तथा शब्दानभिधानेऽपि प्रतिपादकप्रतिपत्तोरिवमेवाभिप्रायः । ईदृशस्य सर्वस्य गोशब्दः संज्ञेति सामर्थ्यादिवं प्रतिपत्तिरिति चेत् समानमेतदत्रापि गोसदृशो गवय इति शब्दादुभयोरिवमेवाभिप्रायो गोसदृशार्थस्य गवयशब्दः संज्ञेति सामर्थ्यादिवं प्रतिपत्तिः । न च प्रत्यक्षएवार्थं संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतीतिदर्शनात् सूक्तविरोध इति चेत् । न । प्रमाणनियहस्यानाभ्यां दृष्टान्तहेत्वाभासादीनामिव प्रयोजनवशेन पृथग्विधानात् ।

तर्हि प्रयोजनं वाच्यम् । उच्यते । शब्दप्रामाण्य-समर्थनं प्रयोजनम् । कथं केचिदाहुः प्रत्यक्षानुमानविषयत्वे शब्दस्यानुवादकत्वम् । तदविषयत्वे संबन्धायहणादवाचकत्वम् । पदार्थस्याप्रसिद्धत्वान्न पदेन संबन्धयहणामितरतराश्रयत्वात् । वाक्यार्थस्तु प्रसिद्धानां

पदार्थानामन्वयमाचमिति । *[वाक्यं तु पदानामन्वय-
माचमिति] । तन्निराकरणार्थमुपमानं निर्दर्शनार्थत्वेन
पृथगुक्तम् ।

यथा कार्यार्थिनोऽप्रसिद्धगवयस्य प्रसिद्धगोसादश्य-
मुपादायोपमानाख्येन वाच्येन संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रति-
पत्तिः क्रियते । तथा किञ्चिन्निमित्तमुपादाय शक्रादि-
पदपदार्थयोरपौति । तस्मादन्यार्थत्वात् सूचविरोधः ।
परीक्षात्वर्यापत्तिवत्प्रमाणस्य सतः प्रमाणेष्वलभाव-
ज्ञापनार्थम् । अन्तर्भावस्त्वनुमानएवास्य निराकृतो
नागमे । चतुष्ट्राभिधानं सूचेषु पञ्चत्वादिनिराकरणार्थं
न त्रिल्पप्रतिषेधार्थम् । प्रमाणसिद्धत्वादन्तर्भावस्य ।
त्रिल्पानभिधानादयुक्तमिति चेद्वास्य सूचकारस्यैवं
स्वभावात् । यत् स्वसिद्धान्तमपि क्वचिद्वाभिधत्ते ।
यथा कृतस्त्रैकदेशविकल्पादिना अवयविनिराकरणे
शिष्याणामूहातिशययुक्तानामिवाचाधिकार इति ज्ञाप-
नार्थम् । तस्मादुपमानं शब्देऽन्तर्भूतम् ।

अर्थापत्तेरप्यनुमान एवान्तर्भावोऽविनाभावबले-
नार्थप्रतिपत्तिसाधनत्वात् । अन्यथा नोपपद्यत इत्युक्ते

* The portion bracketed is omitted in ms C.

सत्येवोपपद्यते इति लभ्यते । अयमेवाविनाभाव इति । यत्र सामान्याकारेणाप्यन्वयग्रहणं नास्ति यथा सुख्यकारणत्वाप्रतिबद्धशक्त्योस्तत्त्वार्थापत्तिः पृथक् प्रमाणमिति चेद्ग । तत्रापि केवलव्यतिरिक्यनुमानाव्यतिरिकात् । केवलव्यतिरिक्यर्थापत्तिरिति संज्ञाभेदमाचम् । अन्ययाभावान्वैतदनुमानमिति चेद्ग । केवलान्वयिनो व्यतिरिकाभाविन प्रमाणान्तरप्रसङ्गात् । अपिच । प्रत्यक्षादिभेदानां केनचिद्दैधर्म्येण प्रमाणान्तरत्वप्रसङ्गस्तस्मादविनाभावबलेनार्थप्रतिपादकत्वाविशेषादर्थापत्तिरनुमानमिति स्पष्टम् ।

अत्यसंख्याविषयत्वे सति बहुत्वसंख्याविषयत्वस्य सर्वचोपलब्धत्वान्वानुमानात् सम्भवो भिद्यते । अभावस्य चिष्ठपि यथासम्भवमन्तर्भावः । तथाहि । कौरव्याद्यभावप्रतिपत्तिरागमात् । आत्मादिषु रूपाद्यभावप्रतिपत्तिरनुमानात् । भूतलादिषु घटाद्यभावप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिन्द्रियव्यापारभावभावित्वात् । अन्यत्र तज्जावभावित्वं पर्यवसितमिति चेद्ग । रूपादिष्ठिव बाधकाभावात् । संबन्धाभावो बाधक इति चेद्ग । स्वपरपक्षयोरसिद्धत्वात् । स्वपक्षे तावदूपादिष्ठिवा-

परोक्षानुभवकार्यानुमेयो योग्यताख्यः संबन्धः । पर-
पचेऽपि संयुक्तविशेषणविशेष्यभावादिरिति । संयोग-
समवायरहितस्य विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति
चेत् । विशेषप्रत्ययवशेन तत्सिद्धेरिति । अनिहिष्ट-
प्रवक्तृकं प्रवादपारं पर्यमैति ह्यमागमेऽन्तर्भूतम् । यथेह
वटे बहुः प्रतिवसतीति ।

प्रथलजनिता शरीरतदवयवक्रिया चेष्टा । सा
त्वनाद्यशास्त्रादिप्रसिद्धसमयवलेन पुरुषाभिप्रायमर्थ-
विशेषं गमयतीति नागमाङ्गियते । लिघ्नकरादर्थ-
प्रतिपत्तिवदिति । तदेवं व्यवस्थितम् । एवमेतानि
चौराण्येव प्रमाणानि ।

किं पुनरेभिः प्रमाणैः प्रमातव्यमिति । उच्यते ।
प्रमेयम् । किं लक्षणम् । यद्विषयं ज्ञानसन्यज्ञानानुप-
योगित्वेन निःश्रेयसाङ्गं भवति तत्प्रमेयम् । तदेव
तत्त्वतो ज्ञातव्यम् । सर्वदा भावयितव्यम् । नच कीट-
संख्यादि तद्ज्ञानस्यानुपयोगित्वात् । तच्चतुर्विधम् ।
हेयं तस्य निर्वर्त्तकं हानमात्यन्तिकं तस्योपाय इति ।

तत्र हेयं दुःखमनागतमेकविंशतिप्रकारम् ।
शरीरं षड्डिन्द्रियाणि षड्डविषयाः षड्डबुद्धयः सुखं दुःखं

चेति । तद शरीरं दुःखायतनत्वादुःखं इन्द्रियाणि
विषया बुद्धयश्च तत्साधनभावात् सुखमपि दुःखानु-
ष्ठादुःखम् । दुःखल्लु वाधापीडासज्जापात्मकं मुख्यत-
म्भैवेति । तस्य निर्वर्त्तकमसाधारणकारणम् । अविद्या-
तृष्णो धर्माधर्मौ चेति सम्यगध्यात्मविज्ञः प्रदर्शितार्थे ।

विपरीतज्ञानमविद्या सह संस्कारिणेति । पुनर्भव-
प्रार्थना तृष्णा । सुखदुःखयोरसाधारणौ हेतु धर्मा-
धर्माविति च । हानं दुःखविच्छेदः । आत्यन्तिकमिति
न कदाचित्कथञ्चित् दुःखसंबन्ध इत्यर्थः । तस्योपाय-
स्तत्त्वज्ञानमात्मविषयम् ।

तथाचोक्तम् । आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रीतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्चेति ।

श्रीतव्यः श्रुतिशाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥
तरति शोकमात्मविदिति ।

स च द्विविधः । परश्चापरश्चेति । तथाचोक्तम् ।
“द्वे ब्रह्मणी विदितव्ये परं चापरं चेति” । तच्चैश्वर्यादि-
विशिष्टः संसारधर्मैरीषदव्यसंस्थृष्टः परो भगवान्महेश्वरः
सर्वज्ञः सकलजगद्विधाता । स कथं ज्ञातव्यः ।

अनुमानादागमाच्च । तथाहि विवादाध्यासितमुप-
लभ्यिमत्कारणपूर्वकं अभूत्वाभावित्वादस्त्रादिवदिति
सामान्यव्याप्तेरनवद्यत्वेन निराकर्तुमशक्यत्वात्तत्पा-
मान्यसिद्धौ पारिशेष्यात्कार्यत्वाच्च कर्तृविशेषसिद्धि-
श्चित्तादिकार्यविशेषात्कर्तृविशेषसिद्धिवत् । एको रुद्रो
न द्वितीयोऽथ तस्य सूर्य इव इमांखोकानीशते
ईशनीभिरित्यागमाच्चेति । संसारफलोपभोक्तानन्तो
जीवोऽपरः ।

स खलु बुद्धादिगुणानामाश्रयभूतेऽनुमातव्यः ।
न हि कार्यमनाधारं किञ्चिदुपलब्धमिति । न
चेन्द्रियाणामाश्रयत्वं युक्तमुपहतेन्द्रियस्य विषयस्मरणा-
योगात् । अन्यानुभूतेऽर्थेऽन्यस्य स्मरणायोगात् ।
अतएव शरीरस्यापि बालकौमारादिभेदेन भिन्नत्वान्न
स्मरणमेतेन पूर्वबुद्धानुभूतेऽर्थे उत्तरबुद्धेः कार्यकारणा-
भावात् स्मरणमपास्तम् । अन्यत्वाविशेषादिति ।
कार्पासरक्ततावदिति चेत्ति । साधनदूषणासम्भवात् ।
अन्वयादभावान्न साधनत्वमसिद्धत्वाद्यनुद्घावनान्न
दूषणम् ।

न च कार्पासेऽपि निरन्वयविनाशोत्पादे रक्तोप-

पद्यते कार्पासान्तरवदिति । एतेनैव चण्णिकत्वमपास्तम् । प्रत्यभिज्ञानाख्येन प्रत्यक्षेण स्फटिकादिष्व-चण्णिकत्वं गृह्णते । प्रदीपादिष्विव भान्तमिति चेत् । न । एकच बाध्यत्वेन भान्तत्वे सर्वच भान्तत्वकाल्पनायामतिप्रसङ्गादनभ्युपगमाच्च । सादृश्यस्य चण्णिकत्वे भान्तिबौजाभाव इति ।

तत्सिद्धमेतच्छरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा नित्यो व्यापक इति । नित्यत्वं कुत इति चेदनादित्वात् । तदेव कथम् । जातमात्रे जन्मान्तरानुभवसूचक-स्मरणलिङ्गस्य हर्षभयशोकमोहस्तन्यादेहपलम्भात् । धर्मादेराश्रयसंयोगापेक्षस्य गुरुत्वादिवदाश्रयान्तरे वाक्यादौ क्रियाकर्तृत्वात् । अणिमाद्युपेतस्य युगपदनेकशरीराधिष्ठातृत्वाद्वापकत्वसिद्धिः । तथाचोक्तम् ।

आत्मनो वै शरीराणि वह्नि मनुजेश्वर ।

प्राप्य योगबलं कुर्यात् तैश्च कृतस्त्रां महीं चरेत् ॥

भुज्ञीत विषयान् कैश्चित्कैश्चिदुर्गं तपश्चरेत् ।

संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यस्तेजोगणानिव ॥

तदेवमपरात्मतत्त्वज्ञानं परलोकसङ्गावेन परलोकप्रहृत्युपयोगित्वादधर्मक्षयहेतुत्वाच्च निःश्रेयसाङ्गमिति ।

आत्मतत्त्वज्ञानं तदुपासनाङ्गत्वेनापवर्गसाधनम् ।
 स चोपासनविधिः क्लेशकर्मज्ञयसमाधिलाभार्थमनुष्ठानम् । तथा चोक्तम् । तपःखाद्यायेष्वरप्रणिधानादि-
 क्रियायोगः क्लेशतनूकरणार्थं समाधिलाभम्बेति । तदो-
 न्मादकामादिव्यपोहार्थमाद्यात्मिकादिदुखसहिष्णुत्व-
 न्तपः । प्रशान्तमन्तस्येष्वरवाचिनोऽभ्यासः खाद्यायः ।
 परमेष्वरतत्त्वस्य प्रबन्धेनानुचिन्तनमौष्वरप्रणिधानम् ॥
 समासतो रागदेषमोहाः क्लेशः समाधिप्रत्यनीकाः
 संसारापत्तिहारणं क्लेशहितुत्वात् । इति ॥

तथा यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
 ध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि । तत्र देशकालव्यवस्थाभि-
 रभिनियता बुद्धिशुद्धिहेतवो यमाः । अहिंसासत्त्वमस्ति-
 यादयो देशकालव्यवस्थापेच्चिणः पुण्यहेतवः क्रिया-
 विशेषा नियमाः देवताप्रदक्षिणसम्योपासनजपादय
 इति । योगकर्मविरोधिक्लेशजयार्थं करणवन्ध
 आसनम् । पद्मकस्त्रिकादि । कौष्ठस्थ वायोर्गति-
 विच्छेदः प्राणायामो देचकपूरककुम्भकप्रकारः । स च

* Ms. C. reads :— अनुचिन्तनं पर्यालोकनं प्रणिधानम् ईश्वरस्य ।

शनैर्जेतव्यो वनगजिन्द्रवत् । समाधिप्रत्यनीकार्थेभ्यः
समन्ताच्चेतसो व्यावर्त्तनं प्रत्याहारः । चित्तस्य हेश-
वस्त्रो* धारणा । तच्चैकतानता ध्यानम् । तदेवार्थ-
मांचनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः । ध्यानोत्कर्षात्
निर्दीताचलप्रदीपावस्थानमिवैकत्र चेतसो व्यवस्थानं
समाधिरभिधीयते ।

एवमेतानि योगाङ्गानि मुमुक्षुभिः सर्वेषु ब्रह्मादि-
स्थानेष्वनेकप्रकारदुःखभावनयानभिरतिसञ्ज्ञितं परं
द्वैराग्यं महेश्वरे च परां भक्तिमाश्रित्यात्माभियोगेन
सेवितव्यानि । ततोऽचिरर्णेव कालेन भगवन्तमनौ-
पम्यस्वभावं शिवमवितर्य प्रत्यक्षतः पश्यति । तं दृष्टा
निरतिशयं श्रेयः प्राप्नोति । तथाचोक्तम् ।

यदा चर्मवदाकाशं विष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा शिवमयं ज्ञात्वा + दुःखस्थान्तो भविष्यति ॥
तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीत्यादि च । तस्माच्छ्व
दर्शनान्मोक्ष इति ।

कः पुनरयं मीक्ष इति । एके तावद्वर्णयन्ति ।
समस्तगुणोच्छेदे संहारावस्थायामाकाशवदात्मनोऽ-

* C. reads हेशस्वस्त्रो ।

† Ms. C. reads :—विज्ञाम ।

त्यन्तावस्थानं मोक्ष इति । कस्मात् सुखदुःखयोर-
विनाभावित्वाद्विवेकहानानुपपत्तेः । न च सुखार्थे च
प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः कण्ठकादिपरिदुःखपरिहानार्थले-
नापि प्रवृत्तिरूपलभात् । इति मोहावस्थामूर्च्छाद्य-
वस्थावदत्र विवेकिनां प्रवृत्तिर्नेत्याहुः ।

अन्ये दुःखे सति सुखोपभोगस्यासम्भवात् कण्ठ-
कादिदुःखपरिहारोऽपि सुखोपभोग एवेत्यन्यसमो
दृष्टान्तः । कुतो मुक्तस्य सुखोपभोग इति चेत् ।
आगमात् । उक्तं हि ।

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

तच्च मोक्षं विजानीयात् दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥
तथा आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिलक्ष्यते ।
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति ।

मुख्यार्थे बाधकाभावान्नोपचारकल्पनान्यथासुख-
संवेदनयोर्नित्यत्वात् मुक्तसंसारावस्थयोरविशेषप्रसङ्गः ।
इति चेद्गते । न चक्षुर्घटयोः कुद्यादेवि सुखसंवेदनयोः
सम्बन्धो भवतीत्यतो नाविशेष्यः । तस्य कृतकल्पेन
कदाचिद्वाशप्रसङ्ग इति चेद्गते । न प्रधंसोऽनैकान्यात् ।
वस्तुतत्त्वे सतीति चेद्गते । द्रव्यादिष्वनन्तर्भवि तदसिद्ध-

त्वात् । अन्तर्भावे समवायादिभिः सह तत्संवेदन-
सम्बन्धो न स्यात् ।

अदृष्टादिवशात् कार्यं कारकं विषयः तज्जनितं
ज्ञानं विषयीति चेत् न । ईश्वरज्ञानस्य नित्यार्थैः
सह सम्बन्धाभावप्रसङ्गात् । तस्मात् कृतकल्पेऽपि
सुखसंवेदनसम्बन्धस्य विनाशकारणत्वाभावाद्विल्पत्वं
स्थितम् । तत्सिद्धमेतत् नित्यसंवेद्यम् । अनेन सुखेन
विशिष्टा आत्मनिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्ष
इति । *

इति [श्रीभासवंज्ञविरचिते न्यायसार] +

आगमपरिच्छेदः ।

समाप्तोऽयं न्यायसारः ।

शुभमस्तु ।

* Ms. C. adds here :—

जिताः सञ्चारा युधभिर्दीयैः रक्ष दद्विस्तिद्वैरलभ्यम् ।

प्रहीयमाणं सततं हिजेभ्यः प्रवर्ज्ञते चैव करोति सुक्रिम् ॥

आचार्यमारभ्य भयापि लक्ष्यं तच्चायरत्वं स्वपरोपकारि ।

उत्सर्गितं खल्पपदैर्निर्बद्धं संसारसुक्त्यै खलु सञ्जनानाम् ॥

† B. adds the portion bracketed.

नग्रायतात्पर्यग्रदौपिका ।

प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

ॐ नमः परमात्मने ।

यत्सत्त्वं धनयत्यनक्षविषयं चित्तारतस्यातुमा
प्रत्यात्मप्रतिभासभासुरतनुर्निर्दीषतोल्कर्षणी ।
चक्षुःप्रायहरं हृषीकनिकरं रूपादिलक्षिर्यथा
तं सर्वज्ञमपास्तदुत्तरतमःस्तोमं जिनेन्द्रं क्षुमः ॥ १ ॥

न्यायथन्यिसहस्रदुर्घेहमिमं श्रीन्यायसारं स्फुटा-
शेषोङ्गेखविशेषतो यदपि न व्यक्तुं चक्षुः कश्चन ।
श्रद्धावांस्तनुधीप्रबुद्धिविधये किञ्चित्थाप्युच्चकै-
र्वाग्नेवैस्तगुरुप्रसादविशदो व्याख्यातुमिच्छाम्यहम् ॥ २ ॥

यद्यप्यत्र पवित्रसूत्रघटिताष्टीकाः पटूषच्छिदो
दीव्यन्यच्छपटीनिभाः प्रक्षरणे श्रीन्यायसाराह्वये ।
तत्त्वन्यायपदार्थसार्थघटयत्पाटच्छरांशस्फुटा
सेयं जाग्रहरौ तथापि भविता मद्वाक्यकन्या दृणाम् ॥ ३ ॥

शास्त्रारभे दुरपोहप्रत्यूहव्यूहव्यपोहेन प्रचिकीर्षितन्याय-
साराख्यतर्कप्रकरणपारीणतायै शिष्टाचारसमाचरणाय च समु-
चितेष्टदेवतानमस्कारसारं प्रेज्ञावद्वृत्तिनिमित्तं सम्बन्धप्रयोजना-
नवद्यं शास्त्रप्रतिपाद्यं शास्त्रकारचक्रक्रवर्तीं श्रीभासर्वज्ञाचार्यः
प्रथमपद्येन प्रतिजानीते ।

ग्रणस्य शश्मु जगतः पतिं परम्
समस्तत्त्वार्थविदं स्वभावतः ।
गिशुप्रबोधाय मध्याभिधास्ति
प्रसाणतद्वेदतदन्यलक्षणम् ॥

अत्राहं परः ।

ननु प्रकृतप्रकरणकरणमवगण्यादावेव किमर्यं देवतानम-
स्काराविष्करणम् । विघ्नोपशमार्थमिति चेत् न । किं नम-
स्कारादेव विघ्नोपशम उतान्यस्मादपि । यद्याद्यः कल्पस्तर्हि
किं यत्र यत्र नमस्कारस्तत्र तत्र विघ्नोपशमः । किंवा यत्र यत्र
विघ्नोपशमस्तत्र तत्र नमस्कार इति । तत्राद्यो न निरवद्यः ।
कादम्बर्यादौ नमस्कारे सत्यपरिसमाप्ता तदनुपलभात् ।
तर्कप्रकरणेष्वेवायं नियम इति चेत् । तेष्वपि केषुचित्रमस्कार-
पुरस्कारेऽप्यपरिसमाप्तुपपत्तेः । न द्वितीयः मीमांसाभाष्यादौ
विघ्नोपशमोपालक्ष्मेऽपि तत्त्वारभे नमस्कारानाविष्कारात् । तस्य
तु तत्समाप्तैव निर्णीतित्वात् ।

किञ्च नमस्कारादेवत्यचैवकारो नमस्कारेण समं विज्ञोप-
शमस्यान्ययोगं व्यवच्छनन्ति । स च प्रागुक्तञ्चभिचारयुक्त्या न
प्रमाणकोटिमाटीकिष्ट । नाप्यन्यस्मादपीति पक्षः सूपक्षेपः ।
स्मृतेनापि नियमेन तदुपादानस्यैव हृष्यमानत्वात् ।

यदान्यस्मादपि साध्यसिद्धौ प्रेमां तस्यैवोपादानं बाललीला-
यितं कल्पयेत् ।

अपिच । नमस्कारादित्यत्रापादानोपादानं विज्ञोपशमं प्रति
नमस्कारस्य निमित्तत्वं जनकत्वेन व्यञ्जकत्वेन वा व्यनक्ति ।
जनकत्वेन चेत्तर्हि किं नित्योऽनित्यो नित्यानित्यो वा स तज्जनक-
तयाभिप्रेयाणः । नित्यश्चेत्र नित्यस्य जनकत्वानुपपत्तिः । शश्व-
देकस्वाभाव्यात् । प्राक् पश्चाच्चातज्जनकत्वे शास्त्रारम्भ एव
तज्जनकत्वे चैकस्वभावहान्या नित्योऽप्यनित्यतां सत्यापयेत् ।
अप्रच्युतानुत्पन्नश्चिरैकरूपं नित्यमिति नित्यलक्षणात् । सहकारि-
कारणजनितसाहाय्यात् तज्जनको भविष्यतीति चेत्र । सहकारि-
कारणस्य तत्साहाय्यकारित्वेनाद्याप्यप्रसिद्धत्वात् । प्रसिद्धत्वे वा
तत्साहाय्यस्य भेदाभेदोभयोर्भेदं शक्यत्वात् ।

न च नमस्कारो नित्यं शास्त्रारम्भे शास्त्रकारैरवश्यं क्रियत
इति भवताप्यभ्युपेतत्वात् । अनित्यस्तज्जनक इति चेत्र । अनित्यः
किं कतिपयक्षणावस्थायौ क्षणस्थायौ वा । आद्यक्रियारूप-
त्वात्रमस्कारस्य तथात्वं प्रतिपत्तुमशक्तिः क्रियायाः क्षणप्रध्वंसि-
त्वात् । द्वितीये स्वोत्पत्तिमात्रं व्ययस्य क्षणिकस्य तज्जननं
प्रत्यप्रभविष्यत्वैव । स्वोत्पत्तेः प्राक् पश्चादुत्पत्तिसमसमयएव वा

चणिका (क्रिया) कार्यं कुर्यादिति विकल्पजालेन प्रत्यवस्थातुं
शक्यत्वात् । कथं वा चणिको नमस्कारः कालभूयस्वभाविनीं
शास्त्रसमासिं यावत्तिष्ठेत् तत्प्रयूहं व्यपोहेच्च । नापि नित्यानित्यः
परस्परपक्षोपच्छिसदूषणगणावकीर्णत्वात् । तदुक्तम् ।

प्रत्येकं यो भवेहोषो हयोर्मवे कथं न सः ।

इति । नापि व्यञ्जकत्वेन तस्य तद्वरञ्जकतया त्वयाद्याप्यप्रसा-
धितत्वात् ।

किञ्च नमस्कारात् कस्य प्रत्यूहस्य व्यपोहः । किञ्चूतस्य
भविष्यतो वर्त्तमानस्य वा । न तावद्वत्भविष्यतोस्त्वयोरतीता-
नागतत्वेन व्यपोहितुमशक्यत्वात् । वर्त्तमानस्य किं सतीऽसती
वा । न तावल्पतस्य भोग्यतयोपसेदुषः परःशताभिरपि नमस्या-
भिर्दुरपोहत्वात् । असतस्वसत्त्वादेव तदपोहानुपपत्तेः ।

अन्यच । यदि नमस्त्रियैव प्रत्यूहव्यपोहिका स्वात्तदा
प्रत्यूहदन्द्वामानो जनो नमस्त्रियाभिस्तं व्यपास्य की न स्तं
सुखविलुप्यत्वात् । तस्माद्विष्णोपशमार्थं नमस्कार इति यत्किञ्चि-
देतत् ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदवादि प्रकृतप्रकारणकरणमव-
गण्य नमस्कारकरणं किमर्थमित्यादि । तदेतत्सर्वं तवाप्रामा-
णिकत्वमेव प्रवौणयति । न खलु प्रामाणिकीभूय कश्चिद्विपश्चि-
क्षास्त्रारभसम्भावितं नमस्कारं तिरस्कुर्वीत । शास्त्रारभे शास्त्र-
कारैस्तस्यैव प्रसुतत्वात् ।

यच्चावाचि किं नमस्कारादेव विघ्नोपशम इत्यादि तदप्य-
हृथम् । यतो नमस्कारादेव न वयं विघ्नोपशममभिदध्हते ।
किन्तु तज्जनितनिर्मलधर्मादेव । स चाभीष्टदेवताप्रणिधाना-
द्धनेक-सविवेकव्यापारसाध्यः । अतएव यत्र कापि विघ्नोपशम-
स्त्रावश्यं मानसप्रणिधानाद्युत्पन्नधर्मस्यैव हेतुत्वम् । कार्य-
वैशिष्ठ्यगम्यत्वाल्कारणवैशिष्ठ्यस्य । यत्र तु तत्सङ्गावेऽपि विघ्न-
सङ्गावस्त्राव धर्माधर्मयोरत्यीयस्त्रबलीयस्त्रबो हेतु । बलीयसा
चात्यीयसो धर्मणात् ।

एतेन नित्यानित्याद्यनत्यविकल्पजालमपि निरस्तं ज्ञेयम् ।
यतः क्रियारूपत्वेनानित्योऽपि नमस्कारो धर्मं निर्माय विनश्यति ।
स चाश्रिष्टविघ्नविधातनिघ्नो भवति । तथाच प्रतिपादयाच्चकार
श्रीकन्द्लोकारः । स हि धर्मोत्त्वादकस्त्रिरयत्पत्तरायबीज-
मिति । व्यञ्जकपक्षस्य त्वस्त्रोकार एव परीहारः ।

यदप्याचच्च दक्षेण नमस्कारात् कस्य प्रत्यूहस्य व्यपोह
इति । तदप्यत्पम् । वर्त्तमानस्यैव तस्य धर्मेण तिरस्कारणात् ।
न च वाच्यं वर्त्तमानस्तिरस्त्रियत इति । उद्गडमुहूरदण्डादिना
विद्यमानस्यैव घटादेविघटनोपलभ्यात् । धर्मस्येदभीव चालङ्घर्मी-
णत्वं यदुपेतमपि प्रत्यूहं व्यपोहति । अन्यथा तेन किमुपकृतं
स्यात् । वरं तत्त्वावश्यं शास्त्रारम्भे देवतानमस्कारोऽन्वेष्यः
प्रमाणप्रतिष्ठितत्वात् ।

तथाहि विवादाध्यस्त्रो नमस्कारः शास्त्रारम्भे ऽवश्यं विधियो
विघ्नोपशमफलत्वात् त्रिपुरादिमन्त्रजापवदित्यलं कुचर्च्चया ।

अथाद्यपदव्याख्या । सा च पदवाक्यविषया । सदुक्तम् ।

शास्त्रप्रकरणादीनां यथार्थविगमः कुतः ।

व्याख्यां विहाय तत्त्वज्ञैः सा चोक्ता पदवाक्ययोः ॥ इति ।

तत्रापि पदकदम्बकालकलाज्ञाक्यस्यादौ पदार्थगमनिका
युक्ता । सा च पदविच्छेदपूर्विकेत्यतः प्राक् पदविच्छेदः ।

प्रणम्य शम्भुं जगतः पतिं परं
समस्ततत्त्वार्थविदं स्वभावतः ।
शिशुप्रबोधाय मयाभिधास्यते
प्रमाणतद्वेदतदन्यलक्षणम् ॥

एवं पदविच्छेदो ग्रन्थसमाप्तिं यावत् स्वयमेवाभ्यूह्यः ।

अधुना पदार्थः । अभिधास्यते वच्यते । अभिधास्यत इत्यस्याः
क्रियायाः सकर्मकल्पात् किमपेच्चायां कर्माह । प्रमाणेत्यादि ।
प्रमीयते परिच्छिद्यते संशयादिव्यवच्छेदेन वसुतत्त्वं येन तत्प्रमाणं
प्रत्यक्षानुमानागमरूपम् । तद्वेदा योगिप्रत्यक्षादयस्तदन्यमि-
यादिकम् । प्रमाणञ्च तद्वेदात् तदन्यञ्च प्रमाणतद्वेदतदन्यानि
तेषां लक्षणं स्वपरजातीयव्यावर्त्तको धर्मः । स्वनिश्चयसामर्थ्यात्
पदार्थानां परस्परासाङ्गव्येण निश्चयको धर्मो वा तत् ।

ननु प्रमाणतद्वेदादीनां किमेकं लक्षणमनेकं वा । यद्येकं
तद्वेदात् तेषामेक्यापत्तिरिकलक्षणनिष्ठत्वादैक्यस्य । सा च विरुद्धा ।
प्रमाणतद्वेदादीनामाबालगोपालं भेदेन प्रतीतत्वात् ।

अथानेकं तदा लक्षणानां भूयस्वालक्षणमित्यत् बहुवचनं
न्यायमिति चेत् सत्यम् । किन्तु एकैकस्मादेव लक्षणात् प्रमा-
णादि परिच्छेद्यमिति प्रतिपत्त्यर्थमेकवचनं चक्रो । अन्यथा
बहुत्वे हीकैकं बहुभिर्लक्षणैर्लक्ष्यमिति भालेलक्षणं वान्योन्य-
लक्षणातो लक्ष्यमित्यनवस्थादौस्यस्य च सम्भवात् ।

केनाभिधास्यत इत्याह । मया भासर्वज्ञेन । क्रियाबलादेव
कर्त्तरि प्राप्ते मयेति पदं कर्तुः स्वातन्त्र्यामन्त्रणार्थं स्वातन्त्र्यस्यैव
परमतत्त्वान्तीष्टिपदेशं प्रति ध्यर्यत्वात् ।

प्रेक्षावद्यवृत्तेः प्रयोजननिष्ठत्वेनात्रापि प्रयोजनं वाच्य-
मित्याकाङ्गायामाह । शिशुप्रबोधायेति । अधीतान्यशास्त्रा
अनधीततर्कशास्त्राच्चेह शिशवो न पुनः स्वनन्यास्तेषां तर्कं
प्रवेष्टुमनधिकृतत्वात् । तेन वर्णीयसा न व्यभिचारः । कदाचि-
त्तस्यापि व्युत्पाद्यत्वात् । तेषां प्रकृष्टो बोधस्तत्त्वज्ञानं तस्मै ।
प्रबोधित्यत्र प्रश्नदीपादानेनान्यप्रकरणेभ्यः स्वप्रकरणस्य कर्त्ता
वैशिष्ठ्यमाचष्टे । बोधमात्रकारित्वात् तेषामस्य तु प्रबोधकारि-
त्वात् ।

सर्वापि क्रिया इष्टदेवतानमस्यापूर्वा भवतीति तामाचष्टे
प्रणम्येति । केवलेनापि नमा नमस्याया लक्ष्यत्वादत्र प्रश्नदो
भक्तिशब्दातिशायितया नमस्यां विशिनष्टि । तमेव विशिनश्चान्य
इति वचनात् । तादृशा एव तस्या धर्मनिर्माणं प्रति हेतुत्वात् ।

कमित्यपेक्षायामाह । शम्भुमिति । गं सुखं भवत्यस्मादिति
शम्भुस्तं महेश्वरमित्यर्थः ।

ननु शम्भोरभावान्निराशया तद्वमस्येति चेत्र । तार्त्तीयिक-
परिच्छेदे शास्त्रकारेणैव तस्य साधयिष्यमाणत्वात् । तथाप्यनु-
योक्तव्यस्वम् । कुतः सा निराशया तदभावादिति चेत्र ।
अभावेनैव तस्माद्विभावनात् । कथमिदमिति चेत् । अभावस्य
भावप्रतियोगित्वात् यस्यैव भावस्तस्यैवाभाव इति वचनात् ।

तथाहि । स प्रमितोऽप्रमितो वा प्रतिषिद्धते । प्रमितश्चेत्
तद्वाहिणैव प्रमाणिन वाधः । अप्रमितश्चेत्तर्ह्यतिप्रसङ्गः । नह्य-
प्रमितो घटादिरपि प्रतिषेद्युं शक्यः । तदुक्तम् ।

लब्धरूपे क्वचिलिङ्गित्वाद्वगेव निषिद्धते ।

विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य सम्बवः ॥

इत्यलं प्रसङ्गेन प्रकृतं प्रसुमः ॥

ननु जगतः पत्यादीनि पदानि किं स्वरूपपराणि व्यवच्छेद-
कानि वा । आदो तानि वैयर्थ्यमास्तिस्तुवीरन् । एकेनापि
स्वरूपस्य प्रतिपादितत्वात् । द्वितीये किं व्यवच्छेद्यमतोच्यते ।
शं सुखं भवत्यस्मादिति व्युत्पत्त्या स्वक्चन्दनवनितादिभ्योऽपि
जायमानसुखत्वेन तेषां नमस्या स्यात् । न च तद्वमस्या
प्रशस्येति तद्विवर्यर्थमाह । पतिमिति । स्वखण्डहपेक्षया
सर्वेषां पतित्वमस्ति । पातोति व्युत्पत्तेस्तद्वादासार्थं जगत इति ।
जगत इत्यचैकवचनं जात्या । अन्यथा तेषां बहुत्वादत्र बहुवचनं
न्यायं स्यात्ततो जगतः स्वाभिनमित्यर्थः । जगत्यतित्वं देवेन्द्राणा-
मस्तौति तद्वावच्छेदाय परमिति । उलूष्टमत्याप्रेर्थमिति धावत् ।

ईश्वरप्रेर्थत्वेनेन्द्रादीनामपरत्वात् । आत्मनोऽन्यत्वेन परत्वं सांख्या-
भिमते प्रकृत्यपरपर्याये प्रधानेऽप्यस्तीति तद्ग्राहुत्त्वये समस्ततत्त्वार्थ-
विदमिति । यस्य वसुनः प्रमाणोपपन्नं यत्स्वरूपं तत्स्य तत्त्वम् ।
तेन विशिष्टा अर्थास्तत्त्वार्थाः समस्ताश्च ते तत्त्वार्थाश्च समस्त-
तत्त्वार्थास्तान् वेत्ति समस्ततत्त्वार्थवित् तं सर्वज्ञमित्यर्थः । समस्त-
तत्त्वार्थवित्त्वं योगिष्ठप्यस्तीति तदपनुच्ये प्राह । स्वभावत इति ।
योगिनो ह्याङ्गयोगैङ्गर्थं जनितज्ञानेन समस्ततत्त्वार्थविदः स्युरसौ
भगवांसु योगादिक्लेशं विनैव नित्यज्ञानवानिति तात्पर्यम् ॥

इह प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनहृष्टान्तसिद्धान्तावयवतकंनिर्णय-
वादजल्यवितरणाहेत्वाभासच्छलज्ञातिनियहस्थानानां तत्त्वज्ञाना-
न्त्रिष्येयसाधिगम इति । श्रीअक्षपादप्रतिपादितमूलसूत्रापेक्षया
विपर्यस्ता अप्येतएव प्रभाणादयः षोडशपदार्थाः प्रभाणतद्वेद-
तदन्यलक्षणमिति पदेनाभिषेयतयोक्ताः । अभिषेयज्ञ द्विधा
प्रधानाप्रधानभेदात् । तत्र प्रधानं प्रभाणादयः पदार्थाः । अप्रधानं
तत्त्वज्ञानम् । न च वाच्यं तत्पुरुषस्योक्तरपदप्राधान्याङ्गक्षणमेव
प्रधानं प्राप्नोति । ऋत्वर्गतं भौजितमित्यादी पूर्वपदप्राधान्यस्यापि
हृष्टत्वात् । सम्बन्धः पुनः सामर्थ्यगम्यः स च कार्यकारणलक्षणः ।
तत्र कार्यं प्रकरणार्थपरिज्ञानम् । कारणं वचनरूपापन्नं प्रकरणम् ।
तथा शिशुप्रबोधायेति पदेन प्रयोजनसुपत्यस्तम् । तत्त्वानन्तर-
परम्परभेदात् द्वेधा । तत्र श्रीतुरनन्तरं प्रकरणार्थपरिज्ञानम् ।
परम्परं तु तत्त्वज्ञानान्त्रिष्येयसावासिः । पदम्परप्रयोजनं सूत्रे
कस्मान्नोक्तमिति चेन्न । प्रबोधाख्यप्रयोजनाभिधानादेव तस्म

लभ्यत्वात् दर्शत्वात् प्रबोधस्य । ततश्च जगत्यत्याद्यसाधारणगुण-
विशिष्टं महेश्वरं प्रणम्य शिशुप्रबोधनिमित्तं मया भासर्वज्ञेन
प्रमाणतद्वेदतदन्यलक्षणं वक्ष्यते इति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

इह न्यायशास्त्रे चतुर्धा प्रहृतिरुद्दीशो लक्षणं परीक्षा विभाग-
श्चेति । तत्र नाम्ना पदार्थानां सङ्घेषणाभिधानसुद्देशः । उद्दिष्टस्य
स्वपरजातीयव्यावर्त्तको धर्मी लक्षणम् । लक्षितस्य यथालक्षणं
विचारः परीक्षा । उद्दिष्टस्यैवावान्तरमेदप्रकटनं विभागः । तत्र
प्रमाणतद्वेदेत्यादिपदेनोद्दिष्टस्य प्रमाणस्यैव यथोद्देशं निर्देश
इति न्यायात् प्राक् लक्षणमाह ।

सम्यग्नुभवसाधनं प्रमाणमिति ।

अत्र प्रमाणमिति लक्ष्यं शेषं तु लक्षणं भवति । किं प्रमाणम् ।
प्रागुक्तशब्दार्थः । किं तत् । सम्यग्नुभवसाधनम् । सम्यगव्यभिचारी
योऽसावनुभवो वसुपरिच्छेदः प्रात्यक्षिकानुसानिकशाब्दरूपः ।
तस्य साधनं करणमिन्द्रियलिङ्गशब्दरूपमिति ।

सम्यगित्यादिपदानि स्वयमेव व्यवच्छेद्यत्याचार्यस्तथापि
किञ्चिदुच्यते । प्रमाणमित्युक्ते किं प्रमाणमिति साकांक्षं वचो
व्यर्थं स्यात्त्वलक्षणानुपपत्तिश्च । तदरवच्छित्तये साधनमिति
पदम् । तथापि क्षिदादिक्रियासाधनत्वेन दावादावति-
व्याप्तिस्तन्निवृत्तये अनुभवेति पदम् । एवमपि प्रमाणाभासेऽति-
प्रसक्तिस्तदपनुच्ये सम्यगिति पदम् । ततः संशयादिरहितस्यार्थ-
परिच्छेदस्य यत्काधनं करणं तत्प्रमाणं भवतीत्यर्थः । अनेन

स्वरूपेण स्वरूपेण सिद्धस्यापि प्रमाणस्य समानासमानजातीय-
प्रमाणाभासप्रमेयादिभ्यो व्यावृत्तिर्थवहारादिष्व साध्यते । अन्यथा
सिद्धे साधनदैयर्थ्यात् । तथाहि । प्रमाणमितरेभ्यो व्यवच्छिद्यते ।
प्रमाणत्वाभिसम्बन्धात् । यद्वेतरेभ्यो व्यवच्छिद्यते तत्र प्रमाण-
त्वाभिसम्बद्धम् । यथा संशयादि । न च तथा नेदं तस्मा-
दितरेभ्यो व्यवच्छिद्यते इति । यद्वा विमतं प्रमाणमिति
व्यवहर्त्तर्थं प्रमाणत्वाभिसम्बन्धात् । न यदेवं न तदेवं यथा
संशयादि । न च तथा नेदं तस्मावप्रमाणमिति व्यवहर्त्तर्थमिव ।
यो वा प्रमाणमिति शृणोति लोके न जानाति च तस्य
स्वरूपं कौटुम्बिति तं प्रति स्वपरजातीयव्यवच्छेदः क्रियत
इति ।

ननु प्रमेयाणां स्वरूपज्ञानं प्रमाणाधीनम् । प्रमाणस्य तु
स्वरूपज्ञानं किं तस्मात्परस्मादा । तस्माच्चेत् । असम्भवात् । न हि
सुतीक्ष्णापि क्षपाणी स्वयं स्वं क्षिन्दीत स्वाश्रयापत्तेष्व । परस्माच्चेत्
किं प्रमाणादप्रमाणादा । प्रमाणाच्चेत्स्यापि स्वरूपपरिच्छित्ति-
स्वस्मात्परस्मादा । तस्माच्चेत् स एव प्रागुक्तो दोषः । परस्मादपि
प्रमाणादप्रमाणादा । प्रमाणाच्चेत्स्यापि ज्ञानम् । तस्मात्पर-
भादेत्यनल्पविकल्पावर्त्ते गत्ते निपातः । अप्रमाणात्मश्यादेवा
लक्षणादा । आद्ये कल्पे विरोधो न खल्पज्ञानरूपात्मश्यादेज्ञान-
रूपप्रमाणपरिच्छित्तिः स्यात् । द्वितीये ज्ञातादज्ञातादा ।
ज्ञाताच्चेत् ज्ञातत्वं तस्मादेव लक्षणात्मरादा । आद्ये स्वाश्रयः ।
द्वितीये लक्षणात्मरस्यापि ज्ञातत्वं लक्षणात्मरादाच्यम् । तस्यापि

लक्षणान्तरादित्यनवस्थास्त्ररूपदौस्थम् । अज्ञाताचेत्तर्हि तिप्रसक्ति-
रज्ञातः कथमवगमक इति ।

अतोच्यते । न वयं प्रमाणस्त्ररूपपरिज्ञानं तस्मादेव प्रमाणा-
वप्रमाणान्तराहा ब्रूमो येन त्वदुक्तः स्वाश्वयादिदोषोपनिपातः
स्यात् । किन्तु लक्षणादेव । न च वाचं लक्षणस्यापि लक्षणा-
न्तरान्तर्णिर्णयेऽनवस्थेति । अप्रतीतौ लक्षणापेक्षणात् । न च विश्व-
चाप्यप्रतीतिः । तथा ह्यप्रतीताग्निः पुमान् धूमादग्निं ज्ञाप्यते ।
न च स धूममप्यन्यस्माङ्गेतोः प्रतीषिष्ठति । यस्तु धूममाचे-
इव्युत्पन्नो न तं प्रत्युपदेशस्तस्य बालमूकवदनधिकारात् । ततो
लक्षणात् प्रमाणस्त्ररूपप्रतीतिर्भवत्येव । तथाच प्रयोगः विवादास्यदं
प्रमाणं सम्यग्नुभवसाधनत्वात् । यत् प्रमाणं न भवति तत्
सम्यग्नुभवसाधनं न भवति । यथा संशयादि । सम्यग्नुभवसाधनं
चेदम् । तस्मात् प्रमाणमिवेति । अतासिद्धतादिदूषणोद्घारः
स्वयमभ्युद्धाः । तस्मात् स्वव्यक्त्यव्याप्तगा परव्यक्तिव्याप्तगाऽसम्भवि-
तया च अव्याप्तकल्पमतिव्याप्तकल्पमसम्भवित्वच्च लक्षणदोषाः ।
तत्र यस्तत्त्वं न व्याप्तोति तदव्याप्तकम् । यथा वेदवित् ब्राह्मणः ।
इत्यत्र माणवके व्यभिचारः । यत्र लक्ष्यादतिरिक्ते वर्तते तदति-
व्यापकं यथोपत्तोत्भृत् द्विजः । अत चत्वियादावतिव्याप्तिः ।
यत्र सम्भवत्येतदसम्भवि । यथा सुरापो द्विजोऽत्र सुरापायित्व-
मसम्भवि । एतद्वीषत्वयाभावे सुखं लक्षणम् । तथाच सम्यग्नु-
भवसाधनं प्रमाणमिति सुखं लक्षणम् ।

नन्वीश्वरज्ञाने अव्याप्तकमिदं लक्षणं तस्यात्भवरूपत्वात् ।

अस्य सम्यगनुभवसाधनरूपत्वादिति चेत् । लौकिकप्रमाणोद्देशी-
नास्य प्रवृत्तत्वात्तदापकत्वे सतीश्वरज्ञानाभ्यापकत्वेऽपि न दोषः ।
कथमेतदिति चेत् । पुरो लौकिकानामेव संशयादीनां प्रस्तूय-
स्थानत्वात् ।

ननु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानौति प्रमाण-
विशेषलक्षणैव प्रवृत्तैर्मूलसूत्रैः सहास्य प्रकरणस्य विरोधः
प्रमाणसामान्यलक्षणस्याप्यत्र प्रसुतत्वात् । न । प्रकरणत्वादेवास्य
विरोधाभावात् । प्रकरणं हि मूलसूत्रातिरिक्तार्थमपि भवति ।
तदुक्तम् ।

शास्त्रैकंदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरस्थितम् ।

आहुः प्रकरणं नाम शास्त्रभेदं विपश्चितः ।

यदा सामान्यलक्षणं विना विशेषलक्षणस्य वक्तुमशक्यत्वात्
अत्र प्रमाणसामान्यलक्षणप्रणयनम् । सामान्यं विना विशेषाणां
खरविषाणायमानत्वात् । तदप्युक्तम् ।

सामान्यलक्षणच्छोक्त्रा विशेषस्यैव लक्षणम् ।

न शक्यं केवलं वक्तुमतोऽप्यस्य न वाच्यता ॥ इति ॥ २ ॥

अथ स्वप्रणोते प्रमाणलक्षणे सम्यगिति पदं व्यवच्छिन्तुमाह ।

सम्यग्रहणं संशयविपर्ययापोहार्थमिति ।

संशयविपर्ययौ व्यवमाणस्वरूपौ । तयोः प्रमाणफलत्वेन
निराकरणमपोहस्तदर्थम् । यदा संशयविपर्ययाभ्यां सकाशा-
दपोहो व्यावृत्तिरनुभवस्य तदर्थमित्यर्थः ।

ततस्तत्त्वाधनानामपि प्रमाणत्वं व्यवच्छिन्नं भवति । फलस्य हि सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां प्रमाणतदाभासयोः सम्बन्धासम्बन्धे निर्णीयिते । तेन सम्यग्वितत्पदं फलविशेषणत्वेन व्याख्येयम् । सम्यक् चासावनुभवश्चेति ।

ननु किमिदं सम्बन्धं नाम येन तदपोहः । सखरूपावस्थावित्वमिति चेत् । संशयविपर्यययोरपि सखरूपनिष्ठतया प्रमाणत्वापत्तेः । अविसंवादकत्वमिति चेत् । यथोक्तस्खरूपविषय-ज्ञापनेन तयोरप्यविसंवादकत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा तत्-स्खरूपमेव न स्यात् । ज्ञानान्तरेणावाध्यमानविषयत्वमिति चेत् । तत् किं तस्मिन्नेव ज्ञेणे ज्ञानान्तरे वा । नादः पञ्चः अनुभवज्ञेण संशयविपर्यययोरपि तथाभावात् । न द्वितीयः सत्यज्ञानस्यापि ज्ञानान्तरेण वाध्यमानत्वात् । तत्कथमेतादृशेन सम्बन्धेन तदपोहः स्यात् । अत्रोच्यते ।

विशिष्टवसुस्खरूपपरिच्छेदकत्वं सम्बन्धम् ।

तेन च संशयस्य निर्विशिष्टविषयतया विपर्ययस्य च मिथ्या-रूपविषयतया व्यपोहः सिद्धः ।

भूषणकारस्तु तथाभूतार्थनिषयस्वभावत्वं सम्बन्धम्, तद्विपरीतानुभवस्वभावत्वमसम्बन्धमिति सम्बन्धासम्बन्धस्खरूपमाह ।

एतेनैतदपि प्रत्युक्तम् । यदुक्तं केनचित्, स्थाणुत्पुरुखयोः शुक्रिकाशकलकलधौतयोश्च सखज्ञेण सत्यत्वात् क्वचिद्वर्त्तमानत्वाच्च संशयविपर्ययज्ञानयोः सत्यर्तति ।

तथाहि । तदु ज्ञानं किं निश्चितं अनिश्चितं वा । आद्ये
कथं ज्ञानान्तरेण बाधः । द्वितीये कथं सत्यता स्यादनिश्चित-
त्वादिति ॥ ३ ॥

अज्ञातस्वरूपयोः संशयविपर्यययोरपोहितुमशक्यत्वादादौ
संशयं लक्ष्यति ।

तत्रानवधारणज्ञानं संशयः ॥

अत्र तत्र शब्दो निर्झारणार्थः । तत्र तयोः संशयविपर्यययो-
र्मध्ये । संशयस्तावनिर्झार्यते । निर्झारणं च जातिगुणक्रिया-
निमित्तमित्यत्र संशयस्य जीवगुणत्वाद् गुणनिमित्तं निर्झारणं
विज्ञेयम् । संशेरते मुह्यन्तीन्द्रियाण्यस्मिन्निति संशयः ।

न विद्यते अवधारणा यस्य तदनवधारणं तत्र तदु ज्ञान-
ज्ञानवधारणज्ञानमनिश्चितज्ञानमित्यर्थः । संशय इत्युक्ते किमपेच्चा
स्यात्तन्निवृत्यै, ज्ञानमिति पदम् ।

तथापि घटोऽयमिति सत्यज्ञानेऽप्यतिव्याप्तिस्त्वरिहृत्यै अनव-
धारणमिति । अनवधारणमित्युक्ते विशेषणं विशेषापेक्षमिति
ज्ञानपदम् । न चैतदाच्यम् । अनवधारणं च तत् ज्ञानं चेति ।
मिथो व्याघ्रातात्र युक्तमिति । गोशब्दादिवद् ज्ञानशब्दस्य
जातिनिमित्तत्वात् । सा च ज्ञानत्वजातिनिमित्तयानिश्चयस्वभावासु
व्यक्तिषु वर्त्तत इति न मिथो व्याघ्रातः । तत्स्यादनिश्चितज्ञानं
संशयो भवतीति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

अथ लक्षितस्य संशयस्यावान्तरितमेदमाह ।

स च समानधर्मानेकधर्मं विप्रतिपत्त्युपलब्धानुपलब्धिकारण-
भेदात् पञ्चधा भिद्यते ॥

तच्छब्दस्य प्राकरणिकार्थपरामर्शिल्लात् स पूर्वोक्तः संशयः
पञ्चधा भिद्यत इति संबन्धः । कस्मादित्याह । समानधर्मेत्यादि
समानशास्त्रौ धर्मं चेति कर्मधारये समानः परिमाणादिरूपो
धर्मः प्रत्याशयं भिन्नो लभ्यते । समानस्य धर्मं इति षष्ठीतत्पुरुषे
तु प्रत्याशयमभिन्नोऽपि धर्मः सामान्यावयविसंयोगादिरूपो
लभ्यते । अनेकस्मात् सजातौयविजातौयाह्यावर्त्तको धर्मोऽनेक-
स्यासंबन्धी वा अनेकस्थिन् प्रतिषिद्धो वा अनेकप्रत्ययहेतुर्वा-
भेदसाधकत्वेनेत्यतोऽनेकधर्मं इति । सर्वत्र सध्यपदलोपिसमासात्
सर्वथाप्यसाधारणो धर्मं इत्यर्थः । व्याहतः प्रवादो विप्रतिपत्तिः ।
प्राप्तिरूपलब्धिरप्राप्तिरतुपलब्धिः । पश्चाह्वद्दस्ता एव यान्यसाधा-
रणानि कारणानि ऊर्हक्यादौनि तेषां भेदः पार्थकं तस्मात् ।

कोऽर्थः । समानधर्मादिरूपात् कारणपञ्चकात् संशयः पञ्च-
विधो भवति । ततो विशेषापेक्षसामयं गतः पतितात् समानधर्मादि-
साधारणकारणाद्यदनवधारणं ज्ञानं स्फुरति तदनेकधर्माद्युप-
लक्षितसामयोजनितेभ्यः संशयेभ्योऽर्थान्तरं भवतौल्येवमन्येष्वपि
संशयेषु वाच्यम् ।

यद्यपि स्त्रकारवार्त्तिककारमते समानानेकधर्मोपपत्ते-
विप्रतिपत्तिरूपलब्धानुपलब्धवस्थातोऽविशेषापेक्षो विमर्शः संशय
इति वचनात् संशयस्तेधा । तथाप्यसौ भाष्यकारमतेन संशयस्य
पञ्चविधमभिहितवान् ।

ननु संशयेव नास्ति । कुतः तत्पात्रविध्वचिन्ता । यतः संशयज्ञाने किं धर्मी धर्मी वा प्रतिभाति । यदि धर्मी स किं तात्त्विकोऽतात्त्विको वा । यदि तात्त्विकः कथं तर्हि तद्वेषः संशयत्वं तात्त्विकार्थं ग्रहणात् । अथातात्त्विकः तर्ह्यतात्त्विकार्थविषयत्वाद्वान्तिरेव न संशयः ।

अथ धर्मः किं स्याणुत्वरूपः पुंस्त्वरूप उभयरूपो वा । पञ्चत्रयेऽपि तात्त्विकत्वातात्त्विकत्वविकल्पाभ्यां प्राग्वद्वीषः । अथैकं तात्त्विकमन्यदतात्त्विकं तर्हि ज्ञानं तदेकमेवाभान्तं भान्तं च स्यात् । मैवं संशयः खलु सर्वेषामनवधारणप्रत्ययात्मकत्वेन स्वात्मसंवेद्यः । स धर्मविषयो धर्मविषयो वा नोच्छेत्तुं शक्यः प्रमाणसिद्धत्वादिति ।

ननु लक्षणभेदाङ्गव्यभेदस्तत्कथमत्र लक्षणस्यैक्यात् संशयस्य पात्रविध्यं भंगच्छते । मैवमुभयथा भेदो वस्तुनां लक्षणभेदात् कारणभेदात् । तदुक्तम् ।

अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदच्छेति ॥ ५ ॥

क्रमेणोदाहरति ।

तद्यथा समानधर्मात् किमयं स्याणुः स्यात्पुरुषो वेति ॥

दिग्बिशेषावस्थिते दीर्घद्रव्ये ऊर्ध्वप्रलयनिमित्तमूर्ध्वत्वम् । तच परिमाणं वा सामान्यं वा । तस्मात् कारणभूतात् स्याणुपुरुषयोः समानात् धर्मादयं पुरःस्थितो भावः किं स्याणुरुत पुरुषो वा स्यादित्युभयविमर्शत्वकः संशयः प्रादुर्भवति । अयं भावः ।

ग्राम्याः ग्रामसौमापरिज्ञानार्थं सुधाध्वलितमूर्द्धस्थापितस्थाली-
कम् स्थाणुमारोपयन्ति । तच्च पान्यो विभातप्रायायां च्छपायां
दृष्टा दयोस्तुत्यादूर्ध्वाकारविलोकनात् किमयं स्थाणुः स्थादुत
पुरुषो वेति संशयौत । वक्त्रालकोटरत्वादीनां करचरणादीनां च
विशेषणानामनीक्षणात् ।

न च वाच्यं समानधर्मस्य संशयजनकत्वे तच्चूलत्वात्
प्रत्यभिज्ञोपभानयोरपि संशयलापत्तिरिति । तयोः समानधर्म-
स्यैकत्वं निश्चितत्वादनयोस्त्वनिश्चितत्वात् । अयं च प्रत्यक्षविषय-
त्वात् प्रात्यच्चिकः संशय इति ॥ ६ ॥

हितौयं संशयमेदं निर्दर्शयति ।

अनेकधर्मादाकाशविशेषगुणत्वात् किमयं शब्दो नित्यः
स्थादनित्यो वेति ॥

अत शब्दं प्रति वादिनां नित्यानित्यतया इ विप्रतिपक्षी ।
तत्र शब्दे स्त्रेष्ठितधर्मसाधनाय यदि कविदाकाशविशेषगुणत्वं
हेतुत्वेन प्रयुक्षीत तदा पारिषद्याः संशयीरन् ।

ननु नित्येभ्यो व्यावृत्तस्तरूपोऽनित्यो दृष्टोऽनित्येभ्यसु व्यावृत्त-
स्तरूपो नित्यो दृष्टः ।

शब्दसु नित्यानित्यव्यावृत्तेनाकाशविशेषगुणत्वेन युक्तः तत्
किं नित्येभ्यो व्यावृत्तत्वात् बटादिवदनित्यः स्थादुतानित्येभ्यो
व्यावृत्तत्वादात्मादिवनित्य इति । न च नित्यलानित्यत्वे एकत्र
स्त्रो मिथ्यो विश्वत्वात् ।

यदा अनेकशासौ धर्मेष्वेति कर्मधारये एकत्र विरुद्धार्थ-

इयाविनाभूतादपि धर्मात् संशयः स्यात् । यथा किं क्रियावत्त्वाच्छरवन्मूर्त्तिं मनः स्यादुतास्यर्थवत्त्वादाकाशवदमूर्त्तमिति ।

नन्वसाधारणधर्मस्य स्वधर्मिणां विशेषरूपत्वाद्विशेषदर्शनस्य
कुप्रत्युत संशयनाशकत्वात् कथं संशयजनकत्वमिति चेत् । सर्वे-
व्याहृतत्वाद्वर्तिरेकमुखेनेति ब्रूमः । तदुक्तम् भट्टाचार्यैः ।

यस्त्वसाधारणो धर्मस्तदभावमुखेन तु ।

इयोः सत्त्वविरोधाच्च स नः संशयकारणमिति ॥

ननु शब्दस्याकाशविशेषगुणत्वं कुत इति चेत् । अनुमाना-
दिति ब्रूमः । शब्दो गुणः सामान्यवत्त्वास्यर्थवत्त्वे सति
बाह्यकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वादूपादिवदिति । एतेन गुणत्वे सिद्धे गुणस्य
च साम्यत्वे पृथिव्यादिषु निषेद्यमानत्वेन पारिशेष्यादाकाश-
माश्रयः ।

तथाहि । शब्दः स्यर्थवतां गुणो न भवत्ययावह्यभाविलादि-
च्छादिवत् । नाममनसोर्गुणः शब्दोऽस्मदादिबाह्येन्द्रिययाह्यत्वात्
रूपादिवत् । नापि दिक्कालयोर्गुणः शब्दो विशेषगुणत्वादूपादि-
वत् । अतः पृथिव्यादृश्यतिरिक्ताश्याश्रितः शब्दस्तहत्ति-
बाधकप्रमाणवत्त्वे सति गुणत्वात् । यस्त्वेवं न भवति नासौ तथा
यथा रूपादि । न च तथा न शब्दस्तस्मात्तद्वर्तिरिक्ताश्याश्रित
इति । यदाश्रितश्चायं तदाकाशमेव ।

अयच्च संशयोऽनुमानानन्तरोत्पदिष्टत्वादानुमानिक इति ॥७॥

हतीयं संशयभेदमुदाहरति ।

विप्रतिपत्तेरेके भौतिकानीन्द्रियाख्याहरन्तेवभौतिकानीति ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वाभौतिकत्वमेदेन हैविधम् । तत्र एके
इति न्यायवादिनः संगिरन्ति ।

इन्द्रियाणि भौतिकानि पृथिव्यादिपञ्चभूतेभ्यो ग्राणाद्यनु-
क्रमेण जातानीति । कथमेषां भौतिकत्वमिति चेत् । उच्चते
इन्द्रियाणि भौतिकानि करणत्वाद्वात्रादिवदिति । यदेन्द्रियाणि
भौतिकानि भूतगुणप्रकाशकत्वात्पदोपवत् ।

किञ्च एकाहङ्कारप्रकृतिलिखेकं वा सर्वार्थमिन्द्रियं सर्वाणि
वा सर्वार्थानि स्युः । विषयनियमादप्येषां प्रकृतिनियमोऽनुमीयते ।
पञ्चलमपि तत्पञ्चलात् । इत्यमिन्द्रियाणां भौतिकत्वे साधिते
अन्ये इति सांख्याः समाख्यान्ति । इन्द्रियाण्याहङ्कारिकाणि
तत्वत्त्वञ्च रूपादिज्ञानकार्यान्वयानुपपत्तिगम्यम् । तत्शेन्द्रियाण्या-
हङ्कारिकाणि । मदर्था एवामी इत्यभिमानेन विषयपरिच्छेत्-
त्वात् । व्यतिरेके दात्रादिवदिति । तदुक्तं तत्त्वकौमुद्याम् ।

प्रकृतिर्महास्तोऽहङ्कारस्तस्माहणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चम्यः पञ्चभूतानि ॥

अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माहिविधः प्रवर्त्तते सर्गः ।

एकादशकश्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकश्चैव ॥

अनयोरुपयोग्यर्थलेशः । मदर्था एवामी विषयाः मत्तो नान्योऽ-
धिक्तोऽत्र कश्चिदह्यो अहमस्मौत्यभिमानरूपादहङ्काराहिधा सर्गः
स्यादिक इन्द्रियाह्य एकादशको गणः पञ्चकस्तन्मात्रश्च । सत्त्वा-
धिकाहङ्कारोपादानत्वमिन्द्रियत्वम् । तहिधा बुद्धिकर्मभेदात् ।
तत्र ग्राणादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि वागादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि

एकादशं मन इति । एवं सांख्येनेन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वे समर्थिते
सभ्याः सन्दिहीरन् । स्वस्वागमसमर्थाया मिथो विहङ्गायाः
प्रतिपत्तेरिन्द्रियाणि किं भौतिकानि स्वरभौतिकानि वा ।
एकुल विरुद्धधर्मदयाघटनात् । एकस्यापि स्वरूपस्थानिश्चितत्वात् ।
अयज्ञागममूलत्वादागमिकः संशय इति ॥ ८ ॥

चतुर्थं संशयभेदं समर्थयति ।

उपलब्धेः किं सदुपलक्ष्यते उतासदिति ॥

विधिमुखेन ज्ञानप्रवृत्तिरूपलब्धिस्तस्या एवं संशयः । क्वापि
कूपखननानन्तरं जलोपलब्धौ तदुपलब्धा संश्रेते तटाकादौ जलं
सदुपलब्धं मरुमरीचिकाचक्रे चासत् । इदानीमत्र जलं यदुपलब्धं
तत् किं सदसद्वेति ।

ननु सतएवोपलभादशं संशय एव न भवतीति चेत्त । मरु-
मरीचिकाचक्रादावस्तोऽप्युपलभात् । भान्तस्तदुपलभ्य इति
चेत्त । उपलभ्यत्तेण भान्ताभान्तत्वव्यवस्थादौस्यग्रात् । उत्तरत्तेण
तद्वाध इति चेत्त । इदमन्यसंशयेऽपि सममिति ॥ ८ ॥

संशयस्य पञ्चमं भेदं प्रपञ्चयति ।

*अनुपलब्धेः किमविद्यमानः पिशाचो नोपलभ्यते । किं वा
विद्यमान इति ॥

प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तं ज्ञानम् । ज्ञानानुत्पादश्वानुपलब्धिः ।

* The reading adopted by the commentator here differs somewhat from our text [Vide p. 2. line 3.]

तस्या इत्यं संशयः । शमशाने पिशाचोऽस्तीति कश्चित् प्रसिद्धि-
माकलय तत्र गत्वा नमष्टङ्गा सन्दिघ्ने ।

ननु घटादिकं क्लाप्यसत्रोपलभ्यते । निधादिकं क्लापि सदपिच
नोपलभ्यते । तदत्र पिशाचो यत्रोपलभ्यते तत् किं विद्यमानोऽविद्य-
मानो वेति । न चोपलभ्यिमात्रमनुपलभ्यिमात्रं वा संशयहेतुर्ये-
नातिप्रसङ्गः । किंतुपलभ्यग्रनुपलभ्यव्यवस्थासहितं विशेषापेक्षच्च ।
अतएव मूलसूक्ते तयोरेवं लक्षणं क्षतम् । उपलभ्यपपत्तेरुपलभ्य-
नुपलभ्यव्यवस्थातोऽविशेषापेक्षो विभर्णः संशयोऽनुपलभ्यपपत्ते-
रुपलभ्यग्रनुपलभ्यव्यवस्थातोऽविशेषापेक्षो विभर्णः संशय इति ।

ननुपलभ्यित्वमनुपलभ्यित्वच्च सामान्यं ततः समानधर्मान्वा-
नयोर्भेद इति चेत्त । समानधर्मस्य ज्ञेयस्यत्वादनयोऽच्च ज्ञाहस्यत्वा-
न्महान् भेदः ।

भूषणकारसु ये उपलभ्यिमात्रेण ग्रन्थे स्यायित्वमनुपलभ्य-
मात्रेण स्वर्गेश्वरादीनामसत्त्वच्छेष्टन्ति । तत्रतप्रतिक्षेपार्थसुप-
लभ्यग्रनुपलभ्यग्रोः पृथक् संशयहेतुत्वमित्यूचिवान् । संशयस्य
त्वत्तत्वरूपस्यापि यत् षोडशपदार्थां तत्त्वतया भणनं तद्विचाराङ्ग-
त्वेन संशय तत्त्वनिर्संयार्थं प्रवर्त्तनात् ॥ १० ॥

ननुहानध्यवसायावप्यप्रमाणस्वरूपत्वादस्माक्षणात् व्यवच्छे-
त्तव्यौ तौ च कथं व्यवच्छेत्येति । तत्रिषिदपदानुपादानादित्या-
गङ्गाह ।

अनवधारणत्वाविशेषाद्ब्रह्मानध्यवसाययोर्न संशयादर्थान्तरभाव
इति ॥

अत संशयादर्थान्तरभावः पार्थकं न भवतीत्यन्वयः ।

कयोरित्याह । ऊहानध्यवसाययोरिति । ऊहानध्यवसायौ वक्ष्यमाणस्तरुपौ तयोः । कस्मादित्याह । अनवधारणेत्यादि । अनवधारणत्वं नामानिश्चितज्ञानत्वं तेनाविशेषस्तौल्यं तस्मात् । अयमयः । ऊहानध्यवसायावनवधारणरूपैकलक्षणाक्रान्तत्वात् संशयान्नभिदेयातामैक्यस्यैकलक्षणत्वात् खलु वैधर्म्यमात्रात्पार्थकं युक्तं मृहैलक्षणात् पाषाणस्यापि पृष्ठीतोऽर्थान्तरभावापत्तेः । तथाच प्रयोगः ऊहानध्यवसायौ संशयात् पृथग् अनवधारणरूपैकलक्षणाक्रान्तत्वात् । न यावेवं न तावेवं यथा विपर्यय इति ॥ ११ ॥

तयोः स्तरुपमाह ।

*बाह्यालीप्रदेशे पुरुषेणानेन भवितव्यमित्युहः इति ॥

यत्र वाहा बाह्यन्ते तत् चेत्रं बाह्यालीत्युच्यते । तत्र तु प्रायेण स्याखादेरसम्भवात् कमप्यहुँ दविष्ठं दृष्ट्वा इष्टेत्युहते मन्येऽहमत्रानेन केनापि ऊर्ध्वेदमेन पुरुषेण भवितव्यम् । अस्यैवं रूपत्वात् संशयत्वमेव ।

ननु मूलस्त्रेजहस्य पृथगुक्तो किं प्रयोजनमिति चेत् । प्रमाणानुग्राहकत्वमिति ब्रूमः । तर्कविविक्ते विषये प्रवर्त्तमानानि प्रमाणानि तर्केणानुग्रहान्त इति पूर्वाचार्यवचनात् । भूषणकारस्तु वादादिप्रहृत्तिविशेषणार्थं तर्कः पृथगुपदिष्ट इत्याचष्टेति ॥ १२ ॥

* In our text is added “तद्यथा” before the reading adopted here.
[Vide p. 2, L. 6.]

अनध्ववसायस्वरूपं निरूपयति ।

किंसंज्ञकोऽयं वृक्ष इत्यनध्ववसाय इति ॥

न विद्यते अध्ववसायो निश्चयो यस्मिन् । असावनध्ववसायः ।
कश्चित् कमपि वृक्षं पुरः प्रेक्ष्य लक्षितवृक्षल्वोऽपि तत्संज्ञामनध्व-
वसन् विभृश्यति कोऽस्य वृक्षस्य संज्ञेति । अयं भावः । वृक्षसंज्ञा-
विषयो हि योऽर्थः सोऽपरसंज्ञाविषयोऽपि दृष्टो यथाम्नादिरिलेवं
सामान्येन विशेषसंज्ञामनुमाय तद्वेदमाम्नादिवदगुम्भारन् सन्दिग्धे
किंसंज्ञोऽयं वृक्ष इति ॥ १३ ॥

पूर्वे सम्यग् ग्रहणं संशयविपर्ययापोहार्थमित्युक्तम् । तत्र संशयं
व्यवच्छिद्य विपर्ययं व्यवच्छेत्तु लक्ष्यति ।

मिथ्याध्ववसायो विपर्यय इति ॥

विपरियन्तीन्द्रियाख्यस्मिन्निति विपर्ययः ।

मिथ्येत्यादि । मिथ्या अतस्मिंस्तदितिरूपोऽध्ववसायो
निश्चयो मिथ्याध्ववसायः । विपर्यय इति लक्षणे कृते किमपेक्षा-
स्यात्तत्रिवृक्षर्थमध्ववसाय इति । अध्ववसायः सम्यक् ज्ञानेऽप्य-
स्तीति तदुग्रदासार्थं मिथ्येति । मिथ्याविपर्यय इति कृते अतत्वे
तत्त्वं मिथ्यात्वं तत्र संशयेऽप्यस्तीति तत्रिरासार्थमध्ववसाय इति ।
विपरीतज्ञानं विपर्यय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

विपर्ययो हिधानुभूयमानारोपः स्थार्थमाणारोपश्च । तत्रा-
दावनुभूयमानारोपमुदाहरति ।

तद्यथा । ही चन्द्राविति ॥

अत्र पूर्वक्षणे एकत्वेनानुभूय तर्जन्या कनौनिकानिष्ठीङ्-

नात्तिभिरातिशयादा हौ चन्द्रावनुभूयेते । तदपसारणे पुनरेक-
एव । ततः प्रात्नेन पाश्चात्येन च चन्द्रैकशयाहिणा ज्ञानेन
चन्द्रहित्वज्ञानस्य बाध्यमानत्वाद्विपर्यस्तत्वं स्यादिति ॥ १५ ॥
स्मर्थमाणारोपमाह ।

सुप्रस्तु गजादिदर्शनं चेतीति ॥

अत वादिनां विवेकख्यात्यख्यात्यसत्ख्यातिप्रसिद्धार्थख्यात्या-
त्यख्यातिसदसत्त्वाद्यनिर्वचनौयार्थख्यात्यलौकिकार्थख्यातिविपरीत-
ख्यातिरूपा अष्टौ विप्रतिपत्तयः सन्ति । तासु सप्त व्यपासितुं
स्वमते विपरोतार्थख्यातिं ख्यापयितुं इदमुदाहरणम् । भूषण-
कारसु ये स्वप्रज्ञानं प्रमाणफलस्मृतिसंशयादिभ्योऽर्थात्तरमिच्छन्ति
तत्त्वतप्रतिक्षेपार्थं सकलविपर्ययसंग्रहार्थञ्च द्वितीयमुदाहरण-
मित्युदाहार्षीति । स्वप्रज्ञानस्य कथं विपर्ययत्वमिति चेत् ।
गजादीनां प्राग्नुभूतानां स्वप्ने देशकालावस्थावैपरीत्येनानुभव-
नात् । अन्यतानुभूतमन्यत्र कथं स्मर्यते इति चेत् । अनुभवोऽनु-
युज्यताम् । न खल्वनुभवेऽप्यप्रतीतिर्नाम । तदुक्तञ्च

जन्मन्येकत्र भिन्ने वा तथा कालान्तरेऽपि वा ।

तदेशे वा इत्यदेशे वा स्वप्रज्ञानस्य गोचरः ॥

अनुभूतप्रतिभासाङ्गीकारे च षष्ठभूतप्रतिभासानुषङ्गात् ।
देशादिवैपरीत्यन्त्वनुभवसिद्धम् । तदेवं नैयायिकमते विपरीत-
ख्यातिर्वयस्यापिता । इतरख्यातिनिरासो भूषणादिशास्त्रेभ्यो
ज्ञेयः ॥ १६ ॥

अथानुभवयदं व्यवक्षेत्तुमाह ।

स्मरणज्ञानव्यवच्छेदार्थमनुभवग्रहणमिति ॥

स्मरणञ्ज तत् ज्ञानञ्चेति विग्रहः । इह ज्ञानं पञ्चधा संशयज्ञानं विपर्ययज्ञानं स्मरणज्ञानं धारणज्ञानमनुभवज्ञानञ्चेति । ततः स्वविषयं प्रति सम्यक् साधनत्वेन स्मरणज्ञानस्यापि जायमानं प्रामाण्यमनुभवपदेन व्यावर्त्यते । स्मरणस्यानमनुभवरूपत्वात् । कस्मात् स्मरणज्ञानमप्रमाणमिति चेत् । रजुसर्पादिज्ञानवत् भालत्वादिति शूमः । दत्तयहादिव्यवहारः कथमिति चेत्र भानसप्रलक्षेणेव तस्य सिङ्गलात् ।

एतेनाच्चपादपच्चे स्मरणमप्रमाणमित्यावेदितम् । प्रयोगशाच्च स्मरणमप्रमाणं भालत्वानत्वात् । रजुसर्पज्ञानवदिति । यत् तु स्मरणज्ञानेति पाठस्तवाज्ञानपदेन स्वर्गसाधनस्य यागादेव्यवच्छेदः ॥ १७ ॥

साधनपदव्यवच्छेदमाह ।

प्रमाणप्रमेयव्यवच्छेदार्थं फलाङ्गेदज्ञापनार्थं च साधनग्रहणमिति ॥

साध्यते अनेनेति करणाभिधायिना साधनपदेन प्रमाणप्रमेययोः कर्त्तृकर्मणोः फलस्य च प्रमाणपस्य प्रामाण्यं व्यवच्छिद्यते । करणस्य साधकतमत्वात् । प्रमाणादीनां चासाधकतमत्वात् ।

ननु कथं प्रमाणादीनां प्रामाण्यप्रसक्तिर्यन्त्रिवृत्त्यै साधनपदोपादानमिति चेत् । व्युत्पत्तिबलादित्याचक्षाहि । तथाहि । अनुभवतीति कर्त्तृव्युत्पत्त्या प्रमातुरनुभूयत इति कर्मव्युत्पत्त्या प्रमेय

स्यानुभूतिरिति भावव्युत्पत्त्या प्रमायाश्च प्रामाण्यं स्यात्तज्जनिष्टं
तेषां प्रमाणाङ्गेदेन सर्वं च प्रसिद्धत्वात् । तथा साधनपदेन प्रमाण-
फलयोर्भेदं ज्ञापयता तदपि प्रत्युक्तम् । यदुक्तं बौद्धैः ।

परिच्छेदरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यते । न च परिच्छेदाहृते ज्ञान-
मन्यत् फलं प्रसूते । भेदे तु यथा प्रमात्रा सह संबधते
तथा तदितरेणापि सम्बद्धतां निर्विशेषादिलादि । भेदे सति हि
प्रमाणफलव्यवस्थानात् । न खलु दीपएव प्रकाशो दात्रमेव वा
च्छिदिक्रिया करणत्वेन क्रियात्वेन च तयोर्लोकेऽपि भेदेनोप-
लभात् । प्रयोगश्चात्र प्रमाणफले भिद्येते करणक्रियात्वात् ।
ये एवं ते एवं यथा दात्रच्छिदिक्रिये अभेदे तु प्रमाणाभावो वा
फलाभावो वा स्यादिति ॥ १८ ॥

प्राक् प्रमात्रादीनां प्रामाण्यनिवृत्यर्थं साधनग्रहणमित्युक्तम् ।
ततोऽविज्ञातखरूपाणां तेषां तत् दुरच्छेदमिति प्रमातुः प्रमाधार-
त्वेन प्रमाणं लक्षयति ।

सम्यग्नुभवः प्रमेति ॥

सम्यक् पदं प्राप्नत् संशयादिनिरासार्थमनुभवमात्रस्य तत्रापि
सत्त्वात् । प्रमितिः प्रमाणफलमिति यावत् ॥ १९ ॥

प्रमातारमाह ।

प्रमाणयः प्रमातेति ॥

प्रागुक्तायाः प्रमायाः आश्रयः । समवायिकारणं प्रमाता
भवतौत्यर्थः ॥ २० ॥

प्रमेयमाह ।

प्रमाविषयः प्रमेयमिति ॥

प्रमायां योऽर्थः प्रतिभाति स प्रमेयं विषयोऽर्थं इति यावत् ।
एतेन सदूषमसदूषं वा न किञ्चिदवानुहिष्टं प्रमाविषयत्वेन
सर्वस्य प्रमेयत्वादिति । इतीति । इतिशब्दः प्रमाणसामान्य-
लक्षणसमाप्तर्थः ॥ २१ ॥

प्रमाणं सामान्येन लक्षयित्वा विशेषलक्षणाय तद्विभजते ।

*चिविधं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागम इति ॥

तिस्रो विधाः प्रकारा यस्येति विविधं विप्रकारं प्रमाणं
भवतीत्यर्थः । कथमित्याह प्रत्यक्षमित्यादि । अक्षमिन्द्रियं ततः,
प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति गतिक्षन्यस्त्वरुप इत्यनेन तत्पुरुषसमासो
अव्ययीभावे तु प्रत्यक्षो घटः प्रत्यक्षा स्त्रीति व्यपदेशो न स्यात् ।

ननु यथेन्द्रियसामर्थ्यात् ज्ञानं जायते तथाऽर्थसामर्थ्यादपि
तत् कस्मादक्षिणेव व्यवदेशो नायेनेति चेत्त । अक्षस्यासाधारण-
त्वादर्थस्य च साधारणत्वात् । इन्द्रियं स्वविज्ञानस्यैष हेतुरर्थसु
भनोज्ञानस्यापीति । व्यपदेशस्य चासाधारणमूलत्वात् । प्रतिगत-
मक्षं प्रत्यक्षमिति व्युत्पत्तिनिमित्तम् । प्रवृत्तिनिमित्तं तु साक्षा-
त्कारित्वलक्षणः शब्दार्थेवान्यथा मानसप्रत्यक्षादेरसभवात् । अनु-
लिङ्गदर्शनस्य पश्चान्मीयतेऽनेनेत्यनुमानम् । आगम्यते भर्त्यादयोऽ-
इव बुध्यत्वेऽर्था अनेनेत्यागमः । तिविधयहणमवधारणार्थं सर्व-

* In our text the word तत् is added before the reading adopted here. [Vide p 2 L 13.]

प्रमाणव्यक्तीनां प्रत्यक्षादिभिस्त्विभिरेव संगृहीतत्वात् । उप-
मानादयस्थात्रैव पुरोऽन्तर्भावयिष्यन्ते ।

प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन द्विविधमेव प्रमाणमिति चेत्त । परोक्षेणाहं
वेद्योति प्रसिद्धमावात् । परोक्षशब्देनानुमानागमावेदोच्येते ।
इति चेत्तर्थात्मदुक्ते त्रैविधे को हेषः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दः
प्रमाणानोति मूलविभागसूत्रेण त्रैविधविरोध इति चेत्र ।
विभागस्थात्राधिकसंख्याव्यवच्छेदफलत्वात् । अव्यथा लक्षणचतु-
ष्याभिधानादेव चतुष्प्रसिद्धेविभागोऽप्यनर्थकः स्यात् ।

ननु प्रत्यक्षमनुमानमागम इति क्रमोपन्यासे को हेतुरिति
चेदुच्यते । स्पष्टत्वात् सर्वप्रमाणश्चेष्टत्वाच्च प्राक् प्रत्यक्षस्य तदुप-
जीव्यप्रवर्त्तमानत्वात्तोऽनुमानस्य तद्बद्मूलत्वात् ततोऽप्यागम-
स्त्रीपन्यासः । तथा प्रत्यक्षमनुमानमागम इति व्यस्ताभिधानम् ।
प्रत्येकं स्वविषयज्ञस्त्री स्वप्राधान्यार्थम् । इतिशब्द उक्तप्रकाराव-
धारणार्थं उक्तप्रकारैणैव त्रिविधं नान्यथित्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ प्रत्यक्षं लक्ष्यति ।

तत्र सम्यगपरोक्षानुभवसाधनं प्रत्यक्षमिति ॥

अत्र तत्र शब्दस्त्रयाणां मध्ये प्रत्यक्षनिर्जारणार्थः । प्रत्यक्ष-
मिति लक्ष्यं शेषन्तु लक्षणम् । प्रत्यक्षशब्दार्थः पूर्ववत् । अपरोक्ष-
भासावनुभवश्चेति कर्मधारयः । तस्य साधनं करणं ब्राणादौन्द्रिय-
पञ्चकं मनश्चेति । अत्र प्रत्यक्षमिति लक्षणे कृते किमपेच्चा
स्यात्त्रिवृत्त्यै साधनमित्युक्तम् । तथापि स्वर्गादिसाधनत्वेन
यागादावतिआसिव्यापुरुच्यै अनुभवेति पदम् । एवमप्यनुभव-

साधनत्वादनुमानेऽतिप्रसङ्गापनुच्चे अपरोक्षेति पदम् । इत्यमपि प्रत्यक्षाभासेऽतिप्रसक्त्यपास्तये सम्यगिति पदम् । ततः सम्यग-परोक्षानुभवो यथार्थार्थं साक्षात्कारो येन साध्यते तत्प्रत्यक्षप्रमाण-मिल्यर्थः ॥ २३ ॥

तद्वेदमाह ।

तद्विविधं योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षेति ॥

द्विविधयहर्णं चातुर्विध्यनिषेधार्थम् । तेन मानसप्रत्यक्षं स्व-संवेदनप्रत्यक्षम् पृथग् न युक्तम् । योग्ययोगिप्रत्यक्षयोरेवात्म-भूतत्वात् । अष्टाङ्गयोगयुक्ता ये ते योगिनस्तद्विपरीता अयोगिनः चकारात् सविकल्पकनिर्विकल्पकाभ्यामपि द्विविधमिल्यर्थः ॥ २४ ॥

अत्युक्तृष्टत्वात् प्रागुदिष्टस्यापि योगिप्रत्यक्षस्यायोगिप्रत्यक्ष-पूर्वत्वात्तदेवादौ लक्षयति ।

तत्रायोगिप्रत्यक्षं प्रकाशदेशकालधर्माद्यनुग्रहादिन्द्रियार्थ-संबन्धविशेषण स्फूलार्थयाहकमिति ॥

अत्र सूतकारेच्छादैचित्रशात् पूर्वनिपतितमप्ययोगिप्रत्यक्षपदं व्याख्यानादावत्ते वाच्यम् । लक्षणमभिधायैव लक्ष्यमभिधातु-मुचितत्वात् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । तत्रशब्दो निर्झारणार्थः स्फूलार्थानां यदूग्राहकं प्रमाणं तदयोगिप्रत्यक्षं भवतीत्यन्वयः ।

केनेत्याह । इन्द्रियेत्यादि । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि अर्थाः पृथिव्यादयो रूपादयस्तेषां मिथ्यः संबन्धविशेषः संयोग-संयुक्तसमवायादिस्तेनासाधारणकारणेन । कस्यात् प्रकाशेत्यादि । प्रकाशो दीपाद्यालोको देशः पुरोवर्त्यादि कालो वर्त्तमानादि ।

धर्मोऽभीष्टज्ञाने आदिशब्दादधर्मोऽनिष्टज्ञाने सर्वनिर्मित्तत्वादौ-
खरादिश तेषामनुयहः सन्त्रिकर्षस्तस्मात् । अत्रार्थं याहकमित्युक्ते
परमाणवादेरप्युपलब्धिः स्यात्तदसितुं स्थूलेति पदस् । स्थूलत्वञ्च
परमाणवपेत्तया । सूक्ष्मरूपादेरपि गृह्णमाणत्वात् ।

तथाप्यनुमानेऽतिव्यासिस्तामपोहितुमित्तियेत्यादि । तत्रापि
कस्यार्थस्य केनापि संबन्धेन गृह्णमाणत्वात् संबन्धविशेष इति ।
तथापि योगिप्रत्यक्षेऽपि प्रसक्तिस्तान्निषेडुं प्रकाशेत्यादि । योगि-
प्रत्यक्षस्य केवलधर्मजनितसाहाय्यापेक्षितत्वात् । ततोऽयमर्थः
प्रकाशाद्यनुयहमपौन्द्रियार्थसंबन्धवैशिष्ट्येन स्थूलाद्यर्थपरिच्छेदकं
यत्वमाणं तदयोगिप्रत्यक्षं भवति ।

ननु प्राणरसनस्यर्णनानामस्त्वर्थसंबन्धस्तत्कृतानुयहोपघात-
दर्शनाचक्षुःश्रोत्रयोस्तु कथमग्न्यादिप्रसङ्गेन दहनादिप्रसङ्गात् ।
शब्दं प्रत्यगमनाच । तथाच प्रयोगः । चक्षुःश्रोत्रे न प्राप्य-
कारिणी सान्तरथहणात् । प्राप्यकारित्वे हि चक्षुरर्थयोः
श्रोत्रशब्दयोश्चान्तरालयहणं न स्यात्परशुद्धक्षवदिति युक्तिसङ्गावा-
दिति चेत् । उच्यते प्रमाणात् तथाहि चक्षुःश्रोत्रे प्राप्यार्थं
परिच्छिद्वाते बाह्येन्द्रियत्वात् । खगिन्द्रियवदिति । प्राप्यमावे
सर्वार्थोपलभ्यः स्यात्र हि प्राप्तिं विनाश्या काचिद्योग्यतास्ति ।
यद्या योग्यदेशावस्थितस्यैव यहणं नान्यस्येति । अत्र बहु वक्तव्यं
तत्तु नोच्यते । अन्यविस्तरभयात् ॥ २५ ॥

इन्द्रियार्थसंबन्धविशेषेण स्थूलाद्यर्थयाहकमयोगिप्रत्यक्षमित्युक्तं
तत्र येन संबन्धेन यस्य यहणन्तमाह ।

तदाथा । चक्षुःस्यर्शेनसंयोगात् घटादिद्रव्यज्ञानमिति ॥

चक्षुः स्यर्गते प्रतीते तयोः संयोगोऽप्रासिपूर्विका प्राप्तिस्तो घटादिद्रव्यज्ञानं भवति । आदिशब्दात्मठादिद्रव्यात्तिपः । दिवा चक्षुःसंयोगात्तमिस्तायाच्चक्षुरगोचरत्वे स्यर्शेनसंयोगाच्च घटादिद्रव्यज्ञानं भवतीत्यर्थः ।

ननु यदि संबन्धवशादेवार्थग्रहणं तर्हि तेन सर्वात्मनार्थस्य संबन्धत्वात् । सर्वात्मनार्थग्रहणं प्रसज्येतेति चेत्र । करणस्य नियतविषये समर्थत्वात् हि परशुः संबद्धोऽपि द्रुमवत्तद्रतं व्योमापि च्छनन्ति ॥ २६ ॥

एवं द्रव्यविषयं प्रत्यक्षसुक्ता गुणविषयं तदाह ।

*संयुक्तसमवायात्ताभ्यां घटत्वादिसंख्यापरिमाणादिज्ञानमिति ॥

चक्षुःस्यर्शेनसंयुक्ते घटादिद्रव्ये समवायो यत् समवेतत्वं तस्मात् संबन्धात् । ताभ्यामिति चक्षुःस्यर्शेनाभ्याम् । घटत्वादीनां सामान्यानां संख्यादीनाच्च विशेषाणां ज्ञानं भवति । परिमाणमिति अणुमहदादि । प्रथमादिशब्दात् सत्त्वपृथिवीत्यर्थः । दितीयादिशब्दात् पुथक्षसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वस्तेहविगकर्माण्यर्थः । कोऽर्थः । संयुक्तसमवायसंबन्धाच्चक्षुषा संयुक्ते घटादिद्रव्ये समवेतानां घटत्वादीनां संख्यादीनाच्च चाक्षुषं ज्ञानं भवति । स्यर्शेन संयुक्ते द्रव्ये तेषामिव स्यार्शेन ज्ञानं भवति । कर्मणां कर्थं

* In our text the word आदि in घटत्वादि is omitted. (Vide page 2, Line 18.)

प्रत्यक्षलमिति चेत् । प्रमाणात् । हस्तचलनादिकर्म्मप्रत्यक्षं अगुणले
सत्यस्थादादिवाह्निद्वयप्रत्यक्षाश्याश्रितलादूपादिवदिति । एतेन
द्रव्यादीनां कर्म्मात्तानां हौन्दिययाह्नित्वमुक्तम् ॥ २७ ॥

अथ संयुक्तसमवायसंबन्धादेवैकेन्द्रिययाह्नाणां रूपादीनां
ग्रहणमाह ।

चक्षुषैव रूपज्ञानमिति ॥

चक्षुषैवेत्यवधारणं रूपज्ञानस्यान्विन्दियजन्यत्वप्रतिप्रिधार्थम् ।
स च बहिःकरणापेक्षयान्तःकरणस्य रूपादिषु सर्वेषांपि व्याप्रिय-
माणत्वात् । एवमयेऽपि योज्यम् । चक्षुःसंयुक्तं द्रव्यं तत्र
समवायो रूपस्य समवेतत्वं यत्तस्मात् संयुक्तसमवायसंबन्धाचक्षुषैव
रूपज्ञानं भवति । न च रूपज्ञानमेव चक्षुषा रूपत्वसामान्यस्यापि
तेन ग्रहणात् पञ्चस्त्रियेषु चक्षुषैव रूपज्ञानं कुत इति चेत् ।

तैजसत्वादिति ब्रूमः । तथापि न तन्नियम इति चेत् । न ।
यो यस्य द्रव्यस्य गुणः स तेनैव गृह्णत इति व्यवस्थायां रूपस्य
तैजोगुणत्वात् । तैजसत्वे च प्रमाणमेतत् चक्षुसैजसं रूपादीनां
मध्ये नियमेन रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवदिति ॥ २८ ॥

गन्धज्ञानमाह ।

*प्राणेनैव गन्धज्ञानमिति ॥

प्राणेन संयुक्तं कर्पूरादिद्रव्यं तत्र यः समवायो गन्धसमवेतत्वं
तस्मात्संयुक्तसमवायसंबन्धात् प्राणेनैव गन्धज्ञानं भवति । न च

* This aphorism is placed in our text after the next aphorism adopted by the commentator. (Vide page 3, Line 1.)

गच्छज्ञानमेव ब्राह्मण गत्वस्यापि तेन ग्रहणात् । ब्राह्मस्य गच्छं प्रत्येवाभिव्यज्जकलं तु पार्थिवत्वात् । ब्राह्मं पार्थिवं रूपादीनां मध्ये गच्छस्यैवाभिव्यज्जकल्वात् । कुङ्कुमगच्छाभिव्यज्जकष्टतवत् ॥ २६ ॥

रसज्ञानमभिधत्ते ।

रसनेनैव रसज्ञानमिति ॥

रसनसंयुक्तं चौरादिद्रव्यं तत्र यः सप्तवायो रससमवेतत्वं तस्मात्संयुक्तसमवायसंबन्धाद्रसनेनैव रसज्ञानं भवति । न च रसज्ञानमेव रसनेन रसत्वस्यापि तेन ग्रहणात् । रसनस्य रसग्रहणं लाप्यत्वात् । रसनमाप्यं रूपादीनां मध्ये रसस्यैवाभिव्यज्जकल्वात् सुखशोषिणां लालादिद्रव्यवदिति ॥ ३० ॥

स्पर्शज्ञानमाचष्टे ।

स्पर्शनेनैव स्पर्शज्ञानमिति ॥

स्पर्शनेन संयुक्तं दुकूलादि तत्र यः समवायः स्पर्शसमवेतत्वं तस्मात् संयुक्तसमवायसंबन्धात् स्पर्शनेनैव स्पर्शज्ञानं भवति । न तु स्पर्शज्ञानमेव स्पर्शनेन स्पर्शत्वस्यापि तेन ग्रहणात् । स्पर्शनस्य स्पर्शव्यज्जकले वायवीयत्वं हेतुस्तस्तिज्जिष्वैवम् । स्पर्शनं वायवीयं रूपादीनां मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यज्जकल्वात् । अङ्गसङ्गिसङ्गिल-शैत्याभिव्यज्जकममोरणवदिति ॥ ३१ ॥

संबन्धान्तरेण पुरो वक्ष्यमाणत्वात् शब्दग्रहणमुपेक्ष्य सुखादिज्ञानमाह ।*

* The commentator did not adopt the aphorism “अङ्गेशैव शब्दज्ञानम्” here. (See page 3, Line 2.)

मनसैव सुखादिज्ञानमिति ॥

सुखमनुयहरूपं आदिशब्दादुपघातरूपदुखमिच्छाद्विषप्रयत्नात् । मनःसंयुक्त आत्मा तत्र सुखादीनां समवायस्तद्गुणव्याकृतः संयुक्तसमवायसम्बन्धान्मनसैव सुखादीनां ज्ञानं भवति । न च सुखादिज्ञानमिव मनसा सुखादित्वस्यापि तेन संवेदनात् । अत्रैवकारो बाह्येन्द्रियनिरासार्थः । मनःसङ्घावे किं प्रमाणमिति चेत् । उच्यते युगपतज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति ।

यदा आत्मनो विभुत्वाक्षरेन्द्रियाणां सर्वार्थसम्बन्धे सत्यपि यद्विना न परिच्छित्तिरुदेति तदन्तःकरणम् । आत्मेन्द्रियार्थसम्बिकष्टाः करणान्तरापेक्षाः । सत्यपि तद्वावे कार्यानुत्पादकल्वात् तन्मादिवत् । तथा सुखादिप्रतीतिरिन्द्रियजा अपरोक्षप्रतीतित्वाद्युपादिप्रतीतिवत् । यत्र तदिन्द्रियं तन्मनश्चुरादीनां तत्र व्यापाराभावात् ॥ ३२ ॥

सम्बन्धान्तरात् संख्यादिगतसामान्यज्ञानमाह ।

एतेषु संख्यादिष्वाश्रितानां सामान्यानां स्वाश्रयग्राहकैरिन्द्रियैः संयुक्तसमवेतसमवायाद्वहणमिति ॥

अत्र संख्यादीति पदं षट्खादिव्युदासार्थम् । प्राक्तनसम्बन्धेन तस्य गृहीतत्वात् । आदिशब्दात् सुखपर्यन्तं गृह्णते । सामान्यानामिति संख्यात्वपरिमाणत्वरूपत्वादीनाम् । स्वाश्रयग्राहकैरिति । संख्यादेषु समवेतानां चक्षुषा स्यर्गनेन वा रूपादिसमवेतानां सामान्यानां चक्षुराद्यकैरिनेन्द्रियेण च ग्रहणात् स्वखिष्यवेदिभिः इन्द्रियैरिति बहुत्वम् । सर्वेन्द्रिये मनःप्रतिपत्त्यर्थे

संयुक्तसमवेतिल्यादि । इन्द्रियसंयुक्तं यत् द्रव्यं तत्र समवेता ये
संख्यादयः तत्र यः समवायः संख्यात्वादिसामान्यानां तस्मा-
लांयुक्तसमवेतसमवायसम्बन्धात् । स्वाशयग्राहकैः स्वस्वविषयपरि-
च्छेत्तुभिष्ठच्चुरादिभिरन्दियैः संख्यादिषु स्थितानां सामान्यानां
यहणं भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सम्बन्धान्तरात् शब्दज्ञानोपायमाह ।

*श्रीतसमवायाच्छवणैव शब्दज्ञानमिति ॥

शब्दोपभोगप्रापकधर्माधर्मोपनिवदः श्रवणविवरसंज्ञितो नभो-
देशः श्रीतम् । तत्र श्रीते स्वहेतुभ्यः समुत्पन्नादाद्यशब्दाद्वौचौ-
तरङ्गन्यायेनान्यान्यशब्दोत्पत्तौ सत्यां प्राप्तस्यान्तिमशब्दस्य यः
समवायस्तस्याच्छब्दज्ञानं भवति । नतु शब्दज्ञानमेव श्रीतेण
शब्दत्वस्यापि तेन यहणात् । ननु कथं श्रीते शब्दसमवाय इति
चेत्र । श्रीतस्य नभस्वाच्छब्दस्य च तद्गुणत्वात् । यो हि
यहणं स तत्र पृथिव्यां गम्यवक्त्समवैतीति ॥ ३४ ॥

शब्दसामान्यज्ञानमाह ।

तदाश्रितसामान्यज्ञानं समवेतसमवायादिति ॥

तत्र शब्दे आश्रितानि यानि सामान्यानि शब्दत्वकत्वादीनि
तेषां श्रीतेन्द्रिये समवेता ये शब्दास्तुषु यः समवायः शब्दत्वादीनां
तस्मात्वसमवेतसमवायाद्वहणं भवति ॥ ३५ ॥

अथ षष्ठं सम्बन्धमाह ।

* In our text “श्रीतेनैव” is omitted. (Vide p. 3, Line 5.)

*एतत्पञ्चसम्बन्धसम्बद्धविशेषणविशेषभावात् दृश्याभावसम्बाययोर्ग्रहणमिति ॥

एतदिति पूर्वोक्ताः संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसममेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायश्चेति पञ्चसम्बन्धास्तैः सम्बद्धा अर्थाद् चेऽर्थास्तैः सहाभावस्य समवायस्य च यो विशेषणविशेषभाव इतरसम्बन्धवैधम्येण सन्निधिविशेषोऽन्यथा तस्य प्रतिनियताशयवर्त्तिलेन द्विष्टरूपत्वातुपपत्तिः तस्मादभावसमवाययोज्जीवनं भवति । दृश्येति पिश्चाचाद्यभावव्यवच्छेदार्थम् । समवाय इति सम्बन्धः । ततः पञ्चसम्बन्धसम्बद्धविशेषणविशेषभावसम्बन्धादभावसमवाययोर्ग्रहणं भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

संयुक्तविशेषणभावेनाभावग्रहणमाह ।

तद्यथा घटशून्यं भूतलमिति ॥

अत्रेन्द्रियसंयुक्तं भूतलं विशेषं तस्य घटशून्यमिति विशेषणम् । घटाभावस्य तत्र स्थितत्वात् । तत इन्द्रियसंयुक्तभूतलविशेषणतया घटाभावो रुद्धत इति ॥ ३७ ॥

संयुक्तविशेषभावेनाभावग्रहणं दर्शयति ।

इह भूतले घटो नास्तीति ॥

अत्रेह भूतल इति विशेषणस्य घटाभावो विशेषः । नन्दयभाधाराधेयभावो विशेषणविशेषभावः सामानाधिकरण्यभावादिति चेत् । न । विशेषणविशेषभावस्यात् सन्निधिमाव-

* The reading adopted by the commentator here differs somewhat from our text (See page 3. Line 6-8.)

पर्यवसितत्वमिति प्रागुक्तत्वात् । भूषणकारसु विशेषणविशेष-
भावस्यानियतत्वात् । उभयथाप्युदाहरणं युक्तमित्याह ॥ ३८ ॥

संयुक्तविशेषणविशेषतयाऽभावग्रहणमुक्ता संयुक्तसमवेतविशे-
षणविशेषभावादिनाऽभावग्रहणं स्वयमभ्युद्धमित्याह ।

एवं सर्वतोदाहरणीयमिति ॥

अस्यायमर्थः । इन्द्रियसंयुक्ते घटे समवेतमशुक्लं क्षणरूपं
क्षणरूपे शुक्लरूपं नास्तीति संयुक्तसमवेतविशेषणविशेषतया
क्षणरूपे शुक्लरूपाभावस्य ज्ञानम् । तथा इन्द्रियसंयुक्तघटसम-
वेतमशौक्लं क्षणत्वसामान्यं क्षणत्वे शौक्लं नास्तीति संयुक्त-
समवेतसमवेतविशेषणविशेषभावात् क्षणत्वे शौक्लाभावस्य
ज्ञानम् । अतीत्रो वेणुशब्दो वेणुशब्दे तौत्रत्वं नास्ति ।
श्रोत्रसमवेतशब्दविशेषणविशेषभावात् शब्दे तौत्रत्वाभावज्ञानम् ।
भेदशूल्यं शब्दत्वं शब्दत्वे भेदो नास्तीति श्रोत्रसमवेतशब्दसम-
वेतशब्दत्वविशेषणविशेषभावात् शब्दत्वे भेदाभावस्य ज्ञान-
मिति ॥ ३९ ॥

समवायथहणं दर्शयति ।

*समवायस्य तु क्वचिदेव यथा घटे रूपसमवाय इति ॥

तुशब्दोऽभावात्समवायं व्यवच्छिनत्ति । अभावो हि नावश्च-
सुभयज्ञानमपेक्षते । अधिष्ठानज्ञानं विनापि प्रतियोगिस्तुति-
मावाच्चहात्यकारे प्रदीपाभावभावसवदभावप्रतिभासात् । सम-

* The reading adopted by the commentator here, differs somewhat from our text (See page 3. Line 10)

वायस्य तूभयज्ञानापेक्षणादभावाहिशेषः । अतएव क्वचिदित्युक्तम् । कोऽर्थः । यत्र सम्बन्धिद्वयमपि प्रत्यक्षं तत्रैव समवाय-प्रत्यक्षो यथा तनुपटयोर्नान्यत्र । त्रणुकादौ हरणुकस्यानुपलभात् । अथवा क्वचिदेवेति स्थानवयेऽपि ग्रहणम् । यथा घटेरूपसमवायः रूपे रूपत्वसमवायः शब्दे शब्दत्वसमवायः इति । यद्वा क्वचिदिति । स्वदर्शन एव समवायस्य प्रत्यक्षत्वं नान्यदर्शनात् । कथं तस्य प्रत्यक्षत्वमिति चेत् । समवायप्रत्ययः प्रत्यक्षवृत्तिः सम्बन्धप्रत्ययत्वालंयोगप्रत्ययबद्धित्यनुमानात् ।

ननु सम्बन्धान्तरग्रहणेऽनवस्थादोषादसम्बद्धः समवायः कथं गृह्णत इति चेत् । अट्टादिसहितात् प्रत्यक्षयोग्योभयसम्बन्धीन्द्रियसञ्चिकर्षादेव समवायग्रहणोपपत्तेः । सत्तायां सत्तान्तरवत्सम्बन्धान्तरं नेष्ठते । स च समवायः समवायिनोरिन्द्रियसञ्चिकाश्योर्विशेषणविशेषप्रतीतिहेतुलालंयुक्तविशेषणभावादौनामन्यतमव्यपदेशयोग्यश्च स्यात् । ततः समवायः समवायिनोर्विशेषणत्वेन विशेषत्वेन वा गृह्णत इति । यथा घटे इत्युदाहरणम् । अत्र घट इति विशेषणम् । रूपसमवाय इति विशेषम् । संयुक्तविशेषणविशेषतया समवायग्रहणं भवतीत्यर्थः । समवायस्य किं स्वरूपमिति चेत् । अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः सम्बन्धइह प्रत्ययहेतुः स समवायः ।

अस्य व्याख्या । युतसिद्धिरुभयोरपि सम्बन्धिनोः परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयाश्रयित्वम् । सा ययोर्नास्ति तावयुतसिद्धौ तयोः सम्बन्धः समवायः । यथा तनुपटयोः । नित्यानां सु

युतसिद्धिः पृथग्व्यवस्थितिः पृथग्जननयोग्यता सा ययोर्नास्ति
तावयुतसिद्धौ तयोः सम्बन्धः समवायः । यथाकाशद्रव्यत्वयोः ।
आत्मैकाश्चित्योर्धर्मसुखयोः कार्यकारणभावेऽतिव्याप्तिनिहृच्यर्थ-
माधार्थाधारभूतानामिति पदम् । न त्वाकाशपक्षिसम्बन्धव्यव-
च्छ्वयै तस्यायुतपदेनैव निवत्तितत्वात् । आकाशतत्पदयोर्वाच्य-
वाचकभावेऽतिप्रसक्तिव्यपोहार्थमिहेति पदम् । संयोगेऽतिप्रसङ्ग-
भङ्गायायुतसिद्धेति पदमिति ॥ ४० ॥

अथ योगिप्रत्यक्षं लक्षयति ।

योगिप्रत्यक्षन्तु देशकालस्यभावविप्रकृष्टार्थग्राहकमिति ॥

देशविप्रकृष्टा मेर्वादयः । कालविप्रकृष्टास्वतीतानागताः ।
स्वभावविप्रकृष्टाः परमाणुदादयस्तेषां समस्तानां व्यस्तानां वा
ग्राहकं यद्यत्यक्षं तद्योगिप्रत्यक्षं भवति । अर्थग्राहकमित्युक्तेऽयोगि-
प्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिस्तदपोहार्थं देशेत्यादिपदम् । तु शब्दोऽयोगि-
प्रत्यक्षाद्योगिप्रत्यक्षव्यतिरिक्तार्थः । न च वाचं योगिप्रत्यक्षं
नास्तीति प्रमाणसिङ्गत्वात् । ज्ञानतारतम्यं क्वचित् सातिशयं
तारतम्यत्वात् परिमाणतारतम्यवदिति । न च ताप्यमाना-
स्तम्पु श्रीशूग्रतारतम्ये वक्षिरूपतापत्यतिशयादर्शनाद् व्यभिचारौ
हेतुः हेत्ति पुटपाकप्रबन्धाहितविशुचिवत् स्थिराश्चेऽतिशयोपपत्तेः
तस्मादाशयस्यैर्यादात्मनि ज्ञानातिशय उपपद्यते ॥ ४१ ॥

तत् युक्तावस्थावियुक्तावस्थामेदेन दिधा भवतीति प्राक् युक्ता-
वस्थायां योगिप्रत्यक्षमाह ।

*तत्र युक्तावस्थायामात्मान्तःकरणसंयोगादेव धर्मादिसहिता-
दशेषार्थयहणमिति ॥

समाधिसहितावस्था युक्तावस्था । आत्मान्तःकरणसंयोगादे-
वेत्यवधारणं बाह्यार्थसंयोगनिषेधार्थम् । धर्मादीति प्रकृष्टयोग-
जनितं पुण्यं धर्मः । आदिशब्दादीश्वरादिग्रहः ।

अथमर्थः । योगजनितधर्मेश्वरादिसहकृतादात्ममनःसन्नि-
कर्षाद्विप्रकृष्टार्थग्राहकं यत् प्रत्यक्षं तद्युक्तावस्थावस्थितयोगि-
प्रत्यक्षं भवति । एतच्चोल्कृष्टयोग्यपैक्षया, योगिमात्रस्य तद-
सम्भवात् ॥ ४२ ॥

हितीयं भेदं वक्ति ।

वियुक्तावस्थायां चतुष्टयचयहयसन्निकर्षाद्विद्वणं यथासम्भवनं
योजनीयमिति ॥

असमाध्यवस्था वियुक्तावस्था । चतुष्टयेत्यादि आत्मा मनसा
संयुज्यते मन इन्द्रियेणाद्विधमर्थेनेति चतुष्टयम् । आत्ममनः-
श्वेतसंयोगस्थयम् । आत्ममनोयोगो द्वयम् । यथासम्भवेनेति ।
यत्र यावत्सम्भवति तत्र तदनतिक्रमेण । कोर्थः । ग्राणरसनचक्षु-
स्त्वचामन्यतमेनार्थग्रहणेन । चतुर्सामात्मान्तःकरणबाह्येन्द्रियगत्या-
द्याश्रयाणां योगः । शब्दयहणे आत्ममनः श्वेताणां लयाणां
योगः । सुखादीनां ग्रहणे आत्ममनसोर्द्धयोर्योगः ॥ ४३ ॥

* In the text, the reading “तत् हिविधम् । युक्तावस्थायामयुक्ताव-
स्थायाज्ञेति” precedes the reading adopted here by the commentator
(Vide p. 3 L. 13).

प्रत्यक्षलैङ्गिकसृत्यार्थलक्षणा विद्येति वचनालैश्चिदार्थं पृथक्
प्रमाणं प्रतिपेदे तदन्तर्भावायाह ।

अत्रैवार्थमन्तर्भूतं प्रकृष्टधर्मज्ञत्वाविशेषादिति ॥

ऋषीणां व्यासादीनामिदमार्थं विशिष्टतपोलभ्यिसमुलं ज्ञान-
मवैव योगिप्रत्यक्षेऽन्तर्भूतम् । अत्र हेतुः प्रकृष्टेत्यादि । इदं
तत्त्वम् । योगिप्रत्यक्षे आर्थज्ञाने च विशिष्टो धर्मं एव हेतुः ।
स योगजनितस्तपोजनितो वासु न तेन भेदो द्वयोरपि धर्म-
हेतोरैक्यात् ॥ ४४ ॥

प्रत्यक्षसामान्यस्य पुनर्दीविध्यमाह ।

तत्र द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकस्त्वेति ॥

तदिति योगिप्रत्यक्षं सविकल्पकं निर्विकल्पकं च सहिभेदं
भवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तत्रादौ सविकल्पकप्रत्यक्षं लक्षयति ।

तत्र संज्ञादिसम्बन्धोऽप्तेखेन ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं सविकल्पक-
मिति ॥

संज्ञा देवदत्तादिका । आदिशब्दात् द्रव्यगुणकर्मदयस्तेषां
सम्बन्धस्योऽप्तेखः तदिषयज्ञानोत्पादस्तेन सहकारिणा विशिष्ट-
ज्ञानोत्पत्तौ यत्कारणं तत्सविकल्पकं प्रत्यक्षं भवति । जात्यस्त-
द्युऽप्तेखो विकल्पः । उत्पत्तिनिमित्तमित्युक्ते सदादेर्घटोत्पत्तिं
प्रति निमित्तत्वात्तत्रातिव्याप्तिस्तद्व्युदासार्थं ज्ञानेति पदम् ।
तथापि निर्विकल्पकेऽतिप्रसक्तिस्तद्व्याप्त्यर्थं संज्ञेत्यादिपदम् ।
अनेन च लक्षणेन “प्रत्यक्षं कल्पनापोद्भवभान्तमिति”

शाक्योक्तं प्रत्यक्षलक्षणं प्रतिच्छिसं ज्ञेयम् । संज्ञादिज्ञानस्य तन्मूल-
त्वात् । प्रत्यक्षस्य सविकल्पकत्वाभावे अनुमानाशुद्धानप्रसङ्गात् ।
सविकल्पकस्थिरप्रत्यक्षोपात्तधूमाग्निव्याप्ति-स्मरणनात्तरौयकत्वात्
तस्येति ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षस्यातीन्द्रियत्वात् तत्फलमुदाहरति ।

यथा देवदत्तो दण्डोत्त्वादि ॥

अत्र देवदत्त इति ज्ञानं केवलसंज्ञासम्बन्धोऽप्नेत्वेन । दण्डोत्ति
विशेषणसम्बन्धोऽप्नेत्वेन । ननु किं प्राग् विशेषणज्ञानं विशेष्य-
ज्ञानसुभयज्ञानं वा युगपत् । उच्यते संज्ञादण्डादिविशेषणज्ञाने
प्रागुत्पत्वे सति तत्तद्वकारिणेन्द्रियेण विशेषणविशेषविषयैक-
ज्ञानोत्पत्तिरिति । संज्ञायात् विशेषणत्वे व्यावर्त्तकत्वात् ।
आदिशब्दाद्रक्तो घट इत्यादि । इदं च संज्ञादिसम्बन्धोऽप्नेत्वि-
ज्ञानं प्रत्यक्षम् । इन्द्रियव्यापारभावभावित्वात् । प्रथमात्तसन्नि-
कषीर्त्यन्ननिर्विकल्पकज्ञानवदिति ॥ ४७ ॥

निर्विकल्पकं लक्षयति ।

वसुस्वरूपमात्रावभासकं निर्विकल्पकमिति ॥

किमपीदमस्तौति वसुस्वरूपमात्रं येन ज्ञानेनावभास्यते
तन्निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं भवति । मात्रयहणे संज्ञादिसम्बन्धनिवृत्यर्थं
तेन सविकल्पके नातिव्याप्तिः ॥ ४८ ॥

तत्फलमुदाहरति ।

यथा प्रथमात्तसन्निपातजं ज्ञानमिति ॥

अन्नाणीन्द्रियाणि तेषां प्रथमे सन्निपाते सति समयस्मरण-

विशेषग्रहणनिरपेक्षं यदज्ञानसुत्पद्यते तद्विविकल्पकं प्रत्यक्षं
भवति । नन्वनुभवक्षणे प्रागेव सविकल्पकोदयात्तनास्तीति चेत्र ।
अभ्यासदशायां सविकल्पकस्याशूत्पादित्वाद्विविकल्पकानुपलक्ष्ये-
इत्यनभ्यासदशायां तस्य स्फुटोपलभ्यात् । तदुक्तम् ।

अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसङ्घर्षं शुद्धवस्तुजम् ॥ इति ॥

तस्मादेतदस्येवान्यथा सविकल्पकस्याप्यनुस्थानप्रसङ्गात् ॥ ४६ ॥

ननु योगिज्ञानं निर्विकल्पकं सविकल्पकं वेत्याशङ्कर तद्वाव-
स्थामाह ।

युक्तावस्थायां योगिज्ञानञ्चेतीति ॥

समाधीरैकाग्रं युक्तावस्था तस्यां योगिनो ज्ञानं प्रत्यक्षं
निर्विकल्पकमेव भवति । विकल्पतः समाधीकाग्रानुपपत्तेः ।
न च वाच्यं योगिप्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकत्वे वसुस्वरूपमात्रा-
वभासकत्वात्र किञ्चिद्देशिष्ठमिति । युगपत्समस्तवसुविस्तारसाक्षा-
त्कारस्यैव वैशिष्ट्यात् । अत्र युक्तावस्थाग्रहणेन वियुक्तावस्थायां
योगिप्रत्यक्षं निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्चेति प्रतिपत्तव्यमिति ।

इति श्रीकृष्णर्षिगच्छमण्डनश्रीमन्महेन्द्रसूरिशिष्यश्रीजयसिंह-

सूरविरचितायां चानतात्पर्यदीपिकाभिधानायां

श्रीन्यायसारटीकायां प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ।

अनुमानपरिच्छेदः ।

प्रथैमपरिच्छेदे सभेदं प्रत्यक्षं लक्षयित्वा तत्पृष्ठभावित्वादिदानी-
मनुमानं लक्षयति ।

सम्यगविनाभावेन परोक्षानुभवसाधनमनुमानमिति ॥

असन्दिग्धधूमादिदर्शनात् साहचर्यानुस्मरणाच्चानुमौयते
ज्ञायते सम्यगविनाभाविलिङ्गबलेन परोक्षोऽप्यर्थोऽनेत्यनुमानम् ।
परोक्षेति । परोक्षोऽक्षाणां परो योऽनुभवस्तस्य साधनं करणम् ।
सम्यगिति । सम्यग् भिन्नाधिकरणत्वप्रतीतिरहितः । स चासाव-
विनाभावश्च तेन । अव्यभिचारि-नान्तरौयकत्वेन । अतानुभव-
साधनपदे प्राग्बत् । परोक्षपदं प्रत्यक्षव्यवच्छेदार्थम् । तस्याप्यनु-
भवसाधनत्वात् ।

कश्चित्त्वविनाभावेनैव प्रत्यक्षस्य व्यवच्छेदे सिद्धे परोक्षपदं
मिलितयोर्द्भूमान्योर्भूयोग्रहणेनाम्यविनाभूतो धूम इति ज्ञानस्य
मानसप्रत्यक्षत्वनिहत्यर्थं तस्याप्यविनाभावमूलत्वादित्याह ।
आगमेऽतिव्याप्तिनिवृत्यर्थं अविनाभावेति पदम् । तस्य समय-
बलेनार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वात् । यत्र काकस्तत्र मैत्रघट्हमित्याद्य-
विनाभावाभासभिदे सम्यगिति पदम् ।

भूषणकारस्तु भान्तिरप्यर्थसम्बन्धतः प्रभेति शाक्यमतव्युदा-
साय सम्यगिति पदं भान्तेः प्रमाणत्वायोगादित्याह । सकलमपि

लक्षणं तु प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनं चार्वाकं प्रत्यनुमानस्य प्रामाण्य-
दृढ़नार्थम् । स हि शक्रमूर्झादौ धूमदर्शनेऽपि धूमध्वजाभावात् यत्र
यत्र धूमस्तत्र तत्र वक्षिरिति व्यासेव्यभिचारित्वेन ताहगव्याभि-
मूलत्वादनुमानमप्रमाणमिति ब्रूते । स चेत्यं रारटद्विकल्पतः
प्रतिष्ठेसव्यः ।

तथाहि । शक्रमूर्झा किमनिस्तभावोऽन्यथा वा । यद्यनि-
स्तभावः तर्ह्यवश्यमनिमानेव महानसादौ कोटिशस्तथा दृष्टत्वात् ।
अथान्यथा तदा तत्रामिनं विना कथं धूमः स्यात् । तदुक्तम् ।

अग्निस्तभावः शक्रस्य मूर्झा चेदग्निरेव सः ।

अथाननिस्तभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेदिति ॥

किं चासावनुमानं विना विग्रतिपदं प्रति प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यं
कथं दृढ़येत् । अविसंवादकत्वादिनेति चेत्सत्र । तेन तत्रामाण्य-
साधने बलादप्यनुमानापत्तिः स्यात् । तस्माद्यत्यक्षस्य प्रामाण्य-
मभिलाषुकेण चार्वाकिणानुमानं प्रमाणत्वेनैष्टव्यमेवान्यथाऽप्रामा-
णिकत्वापत्तेः । कुतोऽनुमानस्य सिद्धिरिति चेत् । प्रमाणत्वा-
प्रमाणत्वसामान्यव्यवस्थानादन्यवृज्जीवनात् । सर्गदेः प्रतिषेधाच्च
प्रत्यक्षादन्यव्याप्ताणं स्तभावकार्थानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानं सिद्धा-
तीति ब्रूमः । तदुक्तम् ।

प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः ।

प्रमाणान्तरसङ्घावः प्रतिषेधाच्च कस्यचिद् ॥ इति ॥

तस्माद्यगविनाभावेन परोक्षानुभवो येन साध्यते तदनुमान-
मित्यर्थः । अन्यत्राप्युक्तम् । यथा—

पञ्चलक्षणकालिङ्गाद् गृहीतान्वियमस्तुतेः ।

परोचे लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं प्रचक्ष्यत इति ॥

सम्यगविनाभावेन परोक्षानुभवसाधनमनुमानमित्यनुमानं
लक्षितम् ॥ १ ॥

न चाविनाभावज्ञानं विना तद्वग्न्तुं शक्यम् । तनुल-
त्वात्स्येत्यविनाभावं लक्षयति ।

स्वभावतः साधेन साधनस्य व्याप्तिरविनाभाव इति ॥

विनाशब्दं कृतेवदभावार्थोऽव्ययम् । ततो विना भवनं विना-
भावः न विनाभावोऽविनाभावो नान्तरीयकत्वमित्यर्थः । साध-
साधनयोर्वच्चमाणलक्षणयोः स्वभावादनुपाधियोगाद्या व्याप्ति-
नियमः सोऽविनाभावो भवति । कोऽर्थः । यत्र यत्र धूमादि-
स्तत्र तत्र वज्रादिरभावे न धूमादिरिति साधस्य वज्रादे-
र्यहरापकत्वं सोऽविनाभाव इति । अत्र स्वभावत इति पदं
सोपाधीनां हेतुनां प्रतिक्षेपार्थं तैः साध्यसिद्धिरयोगात् । तदुक्तम् ।

अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।

तैर्दृष्टैरपि नैषव्या व्यापकाशावधारणेति ॥

ननुपाधिः किंलक्षणः क्वच भवतीति चेत् उच्यते । साधमा-
व्यापकः साधेन समव्याप्तिकश्च खलूपाधिरभिधीयते । उपाधि-
र्द्धिधा निश्चितः ग्राह्यतया । तत्र निश्चितोभयविशेषणवान्विश्चितो
यथा खलु हिंसाधर्मो हिंसात्वात् । अत्र निश्चितत्वं निश्चित
उपाधिः । साधस्य व्याप्तया साधनस्य चाव्याप्तोपाधिविशेषणयोः
साधव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वरूपयोर्निश्चितत्वात् । उक्तयोरेव

विशेषणयोरन्यतरसदसङ्गावशङ्कायां तु शङ्कित उपाधिर्यथा स
श्यामस्तुत्युत्खादत्र शकाद्याहारपरिणाम उपाधिस्तुत्युत्खले
शकाद्याहारपरिणतेरभावानिश्चयात्साधनाव्यापकत्वं सन्दिग्ध-
मिति । तस्माक्षोपाधिर्हेतुर्न चेयानिति स्वभावपदेनोच्यत इति ॥२॥
तद्वेदमाह ।

स हिविधोऽन्यव्यतिरेकभेदादिति ॥

अस्तित्वमुखेन प्रतीयमाना व्यासिरन्वयः । नास्तित्वमुखेन
प्रतीयमाना व्यासिर्व्यतिरेकः । तद्वेदात् स इत्यविनाभावो हिधा
भवति ॥ ३ ॥

अथान्वयाविनाभावं लक्ष्यति ।

*साध्यसामान्येन साधनसामान्यस्य व्यासिरन्वय इति ॥

अविवक्तितावान्तरविशेषं वज्ञिमात्रं यत्साध्यसामान्यं तेव
कर्त्तृभूतेन अविवक्तितावान्तरविशेषं धूममात्रं यत्साधनसामान्यं
तस्य कर्मभूतस्य या व्यासिनियमः सोऽन्ययाविनाभावो भवति
अत्र सामान्यपदं विशेषैः सह व्यासिप्रतिक्षेपार्थम् । विशेषेष्वनु-
गमाभावेन व्यासेरयोगात् । न हि यः पार्श्वधूमवान् स पार्श्व-
वज्ञिमानिति व्यासिरस्ति । दृष्टान्तेऽन्यजातीयसङ्गावेन व्यभि-
चारात् । न च वाच्यं विशेषेषु व्यासगमावात् सामान्यव्यासै-
सिङ्गसाध्यत्वानुषङ्ग इति । व्यासगमिमात्रं संसाध्य नियतदीर्घं
तद्वनु तस्माधनात् । अन्वयव्यासौ च साध्यसामान्यं व्यापकं

* The word “तत्र” is added in the text before the reading adopted here (See p. 5, L. 3).

साधनसामान्यं व्याप्तम् । तत्र व्यापकं बहुविषयं व्याप्तं त्वल्य-
विषयम् । धूमाभावेऽप्यङ्गारावस्थायामग्निसङ्गावात् । तदुक्तम् ।

व्यापकं तदत्तिष्ठं व्याप्तं तिष्ठमेव च ।

व्याप्तङ्गमकमादिष्टं व्यापकं गम्यमिष्यते ॥ इति ॥ ४ ॥

व्यतिरेकाविनाभावमाह ।

साधनसामान्याभावेन साध्यसामान्याभावस्य व्याप्तिर्व्यति-
रेक इति ॥

प्रागुक्तलक्षणसाधनसामान्याभावेन प्रागुक्तलक्षणसाध्यसामा-
न्याभावस्य या व्याप्तिर्व्यतिरेकाविनाभावो भवति ।
श्रवाभावपदमन्वयाविनाभावातिव्याप्तिव्यपोहार्थम् । व्यतिरेका-
विनाभावे च साध्यसामान्याभावो व्याप्तः साधनसामान्या-
भावश्च व्यापकः ततोऽन्वयाद्विरतिरेकस्य वैपरीत्यं ज्ञेयम् । तदुक्तम् ।

नियम्यत्वनियन्त्रृते भावयोर्यादृशी मते ।

विपरीते प्रतीयेते तएव तदभावयोः ॥

साध्यं व्यापकमित्याहुः साधनं व्याप्तमुच्यते ।

प्रयोगेऽन्वयवत्येवं व्यतिरेके विपर्ययः ॥ इति ॥ ५ ॥

साधनं लक्ष्यति ।

साधनं लिङ्गमिति ॥

अत्र साधनं लक्ष्यं लिङ्गमिति लक्षणम् । लिङ्गते चिङ्गते
हूरतोऽपि लिङ्गी अनेनेति लिङ्गम् । यदत्तमेयेनार्थेन देशविशेषे
कालविशेषे वा सङ्गचरितमनुभेयधर्मान्विते चान्यत्र सर्वस्मिन्नेकदेशे
वा प्रसिद्धमनुभेयविपरीते च सर्वस्मिन् प्रमाणतोऽसदेव तद-

प्रसिद्धस्यार्थस्यानुमापकं लिङ्गम् । साध्यतेऽनेनेति साधनमुच्यते
तदुक्तम् ।

अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदत्तिते ।

विषयरौते च नास्येव तल्लिङ्गमनुमापकमिति ॥ ६ ॥

तद्वेदावाह ।

तद्विविधं दृष्टं सामान्यतो दृष्टव्येति ॥

अत्र द्विविधपदमुक्तप्रकारावधारणार्थम् । महानसादौ दृष्ट-
दृष्टनादिसाजात्येन द्रष्टुं योग्ये साध्ये प्रवर्त्तमानं साधनं दृष्टमुच्यते ।
दृष्टार्थविषयत्वात् । व्याप्तिग्रहणक्षणे सामान्यवृत्त्या दृष्टस्यार्थस्य
पश्चादनुमापकं यत्काधनं तत्सामान्यतो दृष्टमुच्यते ।

यद्यपि सर्वे साधनं सामान्यतो दृष्टमेव तथापि दहनाद्यनु-
मितौ धूमाद्यनुमापिते वज्ञादेः प्रत्यक्षीकर्तुं योग्यत्वेन तदिष्य-
त्वात् तत्काधनं दृष्टमेव । इतरत्तु तद्विपर्यस्ततया सामान्यतो
दृष्टमिति । च शब्दः स्वार्थपरार्थभेदेनापि हैविध्यसूचनार्थः ॥ ७ ॥

तत्र दृष्टसाधनमाचष्टे ।

तत्र प्रत्यक्षयोग्यार्थनुमापकं दृष्टमिति ॥

प्रत्यक्षग्रहणयोग्यः स चासावर्यश्च तस्यानुमापकं यत्काधनं
तत् दृष्टं भवति । सामान्यतोदृष्टेऽतिव्याप्तिनिवृत्यै प्रत्यक्षयोग्येति
पदम् । प्रत्यक्षग्रहणयोग्यतात्तत्र साध्यस्य दृष्टचरत्वेनानुमितरनु
द्रष्टुमौचित्येन वा स्त्रेया ॥ ८ ॥

उदाहरति ।

यथा धूमोऽग्नेरिति ॥

दृष्टसजातीयस्य द्रष्टुं योग्यस्य वाग्नेरतुमापकल्बेन प्रवर्त्तमानो
धूमो दृष्टं साधनं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥
सामान्यतो दृष्टं साधनमाह ।

स्वभावविप्रकृष्टार्थानुमापकं सामान्यतो दृष्टमिति ॥
स्वभावविप्रकृष्टार्थाः परमाखलादयस्तेषां सामान्यव्याप्तिर्विशेषे
पर्यवसानाद्यतुमापकं लिङ्गं तत्सामान्यतो दृष्टं भवति ।
दृष्टसाधनेऽतिव्याप्तिव्याप्त्यै स्वभावविप्रकृष्टेति पदम् ॥ १० ॥

तद्विदर्शयति ।

यथा रूपादिज्ञानं चक्षुरादेविति ॥
चक्षुरादौन्दियमतिसूक्ष्मत्वात् स्वभावविप्रकृष्टम् । तत्र क्रिया
करणपूर्विकेति सामान्यव्याप्तया क्रियायाः करणपूर्वकत्वे सिद्धे
रूपाद्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् द्विदिक्रियावदिति
सामान्यतो दृष्टाद्युपादिज्ञानसाधनादन्यकरणासम्बन्धे सति पारि-
श्याचक्षुराद्यनुमीयत इति ॥ ११ ॥

पुनः साधनभेदमाह ।

तत्पुनर्हिविधं स्वार्थं परार्थञ्चेति ॥
दृष्टसामान्यतोदृष्टभेदात् द्विविधमपि साधनं पुनर्हिभेदं
भवति । कथमित्याह । स्वार्थमिति । स्वस्मै आत्मने इदं स्वार्थम् ।
कोऽभिप्रायः । महानसादौ भूयोदर्शनसङ्घायेन प्रत्यक्षेण धूम-
धूमध्वजयोर्मिश्रितव्याप्तिकस्य पुंसो लोचनगोचरौभवद्यत्साधनं
दृष्टसाक्षं विनापि परोक्षं लिङ्गिनमवगमयति । तत् स्वस्यैव
प्रतिपत्तिभूतत्वात् स्वार्थमित्युच्यते । परार्थमिति । परस्मै व्युत्पा-

द्यायेदं परार्थम् । कोर्थः । यवाधनं व्युत्पादकेन स्वयं साध्य-
नान्तरीयकल्पेन निर्सीय पञ्चावयववाक्यप्रयोगेण प्रतिपाद्यमानं
सन्दिग्धादौनां परोक्तमर्थं लक्ष्यति तत्परार्थमिति व्यपदिशते ।
न चात्र वाक्यादेव साध्यावगतिरनुमानस्य शब्दत्वप्रसङ्गात् ।
किन्तु पञ्चावयववाक्यप्रतिपादितालिङ्गादेव ।

ननु परार्थमनुमानमिति न सङ्गच्छते । यतो लिङ्गं वा
लिङ्गसमूहात् ज्ञानं वानुमानम् । न च तयोः क्वापि पारार्थं
प्रसिद्धमस्ति । अथानुमानाभिधायकस्य शब्दस्य पारार्थादमुमानं
परार्थलेन समर्थते तर्हि प्रत्यक्षाभिधायकस्यापि शब्दस्य पारार्थ-
व्यवहारपि तथोच्यतामविशेषात् । तदुक्तम् ।

ज्ञानादा ज्ञानहेतीर्था नान्यस्यास्त्यनुमानता ।

तयोर्ब न परार्थत्वं प्रसिद्धं लोकवेदयोः ॥

वचनस्य परार्थत्वादनुमानपरार्थता ।

प्रत्यक्षस्यापि पारार्थं तत् द्वारं किं न कल्पते ॥

अत्रोच्यते । न वयं शब्दस्य पारार्थात्तदभिधेयमनुमानमपि
परार्थमिति समर्थयेमहि किन्तु परार्थं यः पञ्चावयववाक्यप्रयोगस्तं
लिङ्गप्रतीत्युत्पादकल्पेनानुमितिहेतुत्वादनुमानमित्याचक्षमहे । न
चैवं प्रत्यक्षस्यापि परार्थम् । घटः क्वास्तीति पृष्ठे प्रत्यक्षोऽयमित्यु
त्तरस्य शब्दकार्यत्वात् ।

एतेन वाक्यस्य साक्षादनुमितिसाधनाभावादौपचारिकमम्-
मापकात्वं तस्य समर्थहेतुप्रतिपादनेनैव क्षतार्थत्वादिति ॥ १२ ॥

तत्र स्वार्थं समर्थयते ।

परोपदेशानपेक्षं स्वार्थमिति ॥

परोपदेशो वच्यमाणलक्षणं पञ्चावयवं वाक्यम् । तदनपेक्षं यत्साधनं तत् स्वार्थं भवति । परार्थानुमानेऽतिव्याप्तिनिष्ठ्यर्थमन्तर्जस्मासः । प्रतिपक्षः पौनः मुन्द्यानुभूतचरलिङ्गलिङ्गसाहचर्यस्मरणात् परोपदेशं विनापि निश्चिताविनाभावस्य साधनस्य दर्शनात् यत्साध्यविज्ञानं तदनुमानं स्वार्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥

परार्थं लक्षयति ।

परोपदेशापेक्षं परार्थमिति ॥

परोपदेशं पञ्चावयवप्रयोगं परप्रतिपक्षौ यत्साधनमपेक्षते तत् परार्थं भवति । यत्साधनं पञ्चावयवप्रयोगेन प्रतिपाद्यमानं सन्दिग्धविपर्यस्तादीनां साध्यविज्ञानं जनयति । तत्परार्थममुमानं भवतीति तात्पर्यम् ॥ १४ ॥

अथ परोपदेशं लक्षयति ।

परोपदेशस्तु पञ्चावयववाक्यमिति ॥

परो विपर्यस्तादिरूपदिश्यते प्रबोधते येन स परोपदेशः । पञ्चावयवा वच्यमाणाः प्रतिज्ञादयः । सामान्यवाक्येऽतिप्रसक्तिनिषेधार्थमवयवेति पदम् । हयवयवमेव लग्नवयवमेव वाक्यमिति तथागतभाष्टमतप्रतिक्षेपार्थं पञ्चेति पदम् । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायादन्यथानियतार्थप्रदर्शकत्वेन निराकाङ्क्षप्रवृत्तानियतार्थसिद्धे स्तुदुच्चारणवैयर्थ्यात् पञ्चावयवमेव वाक्यं परोपदेशं मवति । पञ्चावयवं हि वाक्यं यावत्सु रूपेषु लिङ्गस्याविनाभावः साथेन सह समाप्तते तावद्वृष्टं लिङ्गं प्रतिपाद्यत्परं प्रबोधयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

परोपदेशः पञ्चावयवं वाक्यमित्युक्तमतस्तानेव पञ्चावयवान् व्यनक्ति ।

प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा इति ॥

प्रतिज्ञादिपदानाभर्थः स्वस्वस्थाने वक्ष्यते । प्रतिज्ञा च हेतुष्टेत्यादि इत्क्षणः । अवयवा इति । अवयवा इव अवयवाः प्रतिज्ञादीनामुपचारेणावयवत्वात् । मुख्यहत्या तु द्रव्यारभका एवावयवाः । अवयवा इत्युक्ते हस्तपादाद्यवयवेष्टिश्चासिः स्यात्तत्रिहत्यर्थं प्रतिज्ञादीनि पदानि । प्रतिज्ञादीनां चावयवत्वं पञ्चावयवमहावाक्यापेक्षया ज्ञेयमन्यथा तेषामपि पदकदम्बालकेन वाक्यादिति ॥ १६ ॥

प्रतिज्ञादयोऽवयवा इत्युक्तं तत्र यथोद्देशं प्राक् प्रतिज्ञा प्रज्ञापयति ।

तत्र प्रतिपिपादयिष्या पञ्चवचनं प्रतिज्ञेति ॥

तत्रेति निर्धारणार्थः । प्रतिज्ञायते परं प्रत्यक्षीक्रियते इति प्रतिज्ञा । परं प्रति हेतुतः प्रतिपादयितुमित्क्षा प्रतिपिपादयिषा सिसाधयिषा । तया हेतुभूतया वक्ष्यमाणस्वरूपः साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पञ्चस्तस्य वचनं भण्ननं प्रतिज्ञा भवति । अत वचनं प्रतिज्ञेत्युक्ते यत्क्षिप्तिहचनं प्रतिज्ञा स्यात्तदुग्रहासार्थं पञ्चेति पदम् । तथापि निगमनेऽतिश्चासिः स्यात्तस्यापि पञ्चवचनत्वात् । तत्रिहत्यर्थं प्रतिपिपादयिष्येति पदम् । धातूनामनेकार्थत्वादत्र प्रतिपिपादयिषा सिसाधयिषालेन व्याख्येयान्यथा हेत्वादीनामपि प्रतिपिपादयिष्या भण्ननात् प्रतिज्ञात्वापत्तिः स्यादिति ॥ १७ ॥

प्रतिज्ञामुदाहरति ।

यथानित्यः शब्द इति ॥

अत सूक्तकारेच्छावैचित्रग्रात् विषयस्तनिर्देशोऽपि शब्दोऽनित्य
इति प्रतिज्ञा विधेया । अत्यथा प्रागेवानुपत्यस्ते धर्मिणि
कुद्याभावे चित्रसिवानित्यत्वनिरालम्बं स्यात् ।

ननु केवलहेतुनैव साध्यसिद्धौ प्रतिज्ञाप्रज्ञापनं व्यर्थम् । ततः
साक्षात्पारम्यर्थं वा सिद्धसम्भवात् । साक्षात्तावत्र किञ्चिद्वचनं
साधनाङ्गम् । यस्मादिति

अर्थादर्थगतिः शक्तिः पञ्चहेत्वभिधानयोः ।

नार्थतो न तयोर्नास्ति खतः साधनसंस्थितिः ॥

नापि पारम्यर्थं यतो हेतुवचो बहिरर्थप्रामाण्यात्ययमशक्ति-
मपि साध्यसिद्धौ शक्तस्य धूमाद्यर्थस्य सूचकं भवति । प्रतिज्ञोक्तिः
पुनः साध्यसिवाभिधत्ते न पुनः सिद्धम् । साध्यच्च न गमकं
अभिचारादतो न तसूचकं पारम्यर्थणापि । तदुक्तम् ।

शक्तस्य सूचकं हेतुवचोऽशक्तमपि स्वयम् ।

साध्याभिधानात् पञ्चोक्तिः पारम्यर्थं नाम्यलम् ॥ इति ॥

नैवम् । न खलु यत्र क्वचन साध्यसाधनाय हेतुप्रयोगस्तस्य
प्रागपि सिद्धत्वात् । किं तर्हि कस्मिंश्चित्रतिनियते धर्मिणि ।
तस्मिंश्चानुपत्यस्ते निराधारो हेतुः क्र प्रवर्त्तेत । तदप्रवृत्तौ
साध्यासिद्धिरेव । ततो धर्मिग्राहकं प्रभाणं प्रगुणयत्या
प्रतिज्ञया हेतोराधारः सन्विधायत इति साध्यसिद्धाङ्गत्वात्प्रतिज्ञा
स्वीकार्येव । तस्याः प्रागपि सिद्धत्वाद्यर्थं तदुपादानमिति चेत्र ।

तदाच्यस्य धर्मिणः स्वरूपेण मिङ्गस्यापि प्रतिपाद्यधर्मविशिष्टत्वा-
प्रसिद्धस्य तेन रूपेण पञ्चमानत्वमभवात् । पञ्चधर्मतापि
हेतोरिथमेव । यदि केवलमेवानित्यत्वं साध्यते तदा शब्दधर्मस्य
क्षतकत्वस्यापञ्चधर्मतैव स्यात् । शब्दे एव त्वनित्ये साध्ये नायं
दोषः । तदुक्तम् ।

स एव चीभयात्मायं गम्यो गमक एव च ।

असिङ्गेनैकदेशेन गम्यः मिङ्गेन बोधकः ॥ इति ॥ १८ ॥

द्वितीयावयवं व्यनक्ति ।

साधनत्वस्यापकं लिङ्गवचनं हेतुरिति ॥

हेतोति गमयति लिङ्गलक्षणमर्थमिति हेतुः । येन लिङ्गस्य
साध्यसिद्धौ पञ्चम्यन्तं लृतीयान्तं वा साधनत्वं साध्यनान्तरीयकत्वं
ख्याप्यते तद्वचनं हेतुरित्युपचर्यत । मुख्यतस्तु लिङ्गमेव हेतुस्तस्यैव
पञ्चधर्मत्वादिसङ्गावात् । वचनं हेतुरित्युक्ते यक्षिलिङ्गिवचनं हेतुः
स्यात्त्रिभृत्यै लिङ्गेति पदम् । उपनयेऽतिव्याप्तापनुच्छै साधनादि-
पदमिति ॥ १९ ॥

पूर्वोक्तायां प्रतिज्ञायां हेतुमुदाहरति ।

यथा तौव्रादिधर्मोपितत्वादिति ॥

तौव्रस्तीक्ष्णः । आदिशब्दान्मुदुमधुरादिधर्मपरिग्रहः । तदु-
पितत्वं तदत्त्वम् । अयमर्थः । शब्दोऽनिलः । कस्मात्तीव्रादि-
धर्मोपितत्वात् । तौव्रादयो हि धर्माः शब्दस्यैव तान् हेतुं
ब्रूवता सूक्ष्मता किमुक्तम् । पञ्चस्यैव धर्मो हेतुः कार्यो
नान्यस्तस्य पञ्चधर्मत्वाभावात् ॥ २० ॥

हेतुभेदमाह ।

स विविधोऽन्वयव्यतिरेकी केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी चेति ॥

स पूर्वोक्तो हेतुस्त्रिविधः चिप्रकारो भवति । कथमित्याह । अन्वयव्यतिरेकीत्यादि । साध्यसामान्येन साधनसामान्यस्य व्याप्तिरन्वयः । साधनसामान्याभावेन साध्यसामान्याभावस्य व्याप्तिर्व्यतिरेकस्तदान् हेतुरन्वयव्यतिरेकी । व्यतिरेकव्याप्तिरहितः केवलान्वयी । अन्वयव्याप्तिरहितः केवलव्यतिरेकी । चकारो मूलसूक्तोऽपूर्ववदादिहेतुचैविधिबोधनार्थः । पूर्ववदादीनां अन्वयव्यतिरेकादीनां नाम्नैव भदो नत्यर्थेन न्यायसंग्रहे युक्त्यन्तरेण तथा व्याख्यानात् । तथाच तत्त्वाद्य व्याख्या । अथवा पूर्ववदिति केवलान्वयनुमानम् । शेषवदिति केवलव्यतिरेकि । सामान्यतो दृष्टिमिति अन्वयव्यतिरेकीति । कथं पूर्वशब्देनान्वयो व्यपदिश्यते । प्रागध्यवसीयमानत्वात् । न हि यावद्वाग्निभावे धूमभावोऽध्यवसीयते तावदन्वयभावे धूमभावो दृष्टोऽप्यध्यवसातुं शक्यते विध्यध्यवसायपूर्वकत्वात्त्रिषिधाध्यवसायस्य ।

पूर्वमेव विद्यते अन्वय एवास्ति यस्यानुमानस्य तत्पूर्ववत् । शेषो व्यतिरेकः स एवास्ति यस्य तत्त्वेषवत् । अन्वयव्यतिरेकयोः साधनाङ्गयोः सामान्येन यद्दनुमानं दृष्टं तत्सामान्यतो दृष्टिमिति । तत्र कारणात् कार्यानुमानं पूर्ववत् । यथा दृष्टिर्भविष्यति तादृशाद्दर्शनात् । कार्यलाकारणानुमानं शेषवत् । यथोपरि दृष्टिर्ज्ञे तादृशनदीप्रदर्शनात् ।

सामान्यतोऽहं यथा देशान्तरप्रासिल्वादादित्यगत्यनुमान-
मिति । अत्यव्यतिरेक्यादिपदेष्वव्यव्यतिरेकावस्थेति वहु-
क्रीहिणैव चरितार्थते नित्ययोगस्यापनार्थं मत्वर्थीयोपादानम् ।
नित्ययोगेऽतिशायन इति वचनात् । अयमर्थः । लिङ्गस्यान्वय-
व्यतिरेकादिद्वारेण तत्त्वविद्याभिधावकः शब्दोऽप्युपचारात् विधा-
हेतुभवति ।

ननु शब्दस्य हेतुले स्वार्थप्रतिपादनाविनाभाविलेन कथि-
हेत्वाभासो न स्यादिति चेत् । न । हेत्वाभासस्य लिङ्गदौष्ट्यादि-
मूलत्वात् शब्दस्य दीषाभाव एव ॥ २१ ॥

तत्रात्पर्यव्यतिरेकिण हेतुं लक्ष्यति ।

तत्र पञ्चरूपोऽत्पर्यव्यतिरेकीति ॥

त्रिषु हेतुषु मध्ये प्रपञ्चित्यमाणः पञ्चरूपो हेतुरत्पर्यव्यतिरेकी
भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

पञ्चरूपाणि दर्शयति ।

रूपाणि तु पञ्चधर्मत्वं सपन्ने सत्त्वं विपक्षाद्गावृत्तिरबाधित-
विषयत्वमसवतिपक्षत्वमिति ॥

तु शब्देन पराभिमतं कैरूप्यं व्यपाकरोति । पञ्चधर्मत्वादौषां
चयाणामर्थः स्वधिगमः । अबाधितविषयत्वमिति । अबाधितः
प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरुद्धो विषयः साध्यार्थी यस्य स तद्वावस्तत्त्वम् ।
असत्त्वतिपक्षत्वमिति । न सन् प्रतिपक्षः साध्यत्वेन सह यस्य
स तद्वावस्तत्त्वम् । एतेषां सरूपं स्वयमेव वक्ष्यति । पञ्चधर्म-

खादीनि ततः पञ्चरूपाणि यस्मिन् हेतौ भवन्ति सोऽन्वयव्यतिरेकी
भवति ॥ २३ ॥

आद्यं रूपं निरूपयति ।

तत्र साध्यधर्मविशिष्टो धर्मो पञ्चस्तत्र व्याप्तवृत्तिलं हेतौः
पञ्चधर्मत्वमिति ॥

तत्रेति निर्दरणम् । साध्यशासौ धर्मश्च साध्यधर्मो इति
कर्मधारयस्तत्पुरुषे हि धर्मिणि विप्रतिपत्त्यभावेन धर्मस्यैव
साध्यत्वे धर्मो धर्मान्तरानुषङ्गः स्यात् । तेन विशेषीभूतो यो
धर्मो पर्वतादिः सः ।

पञ्चते व्यक्तीक्रियतेर्थेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पञ्चो भवति ।
वैशिष्ठ्यस्य इनिष्ठतया धर्मिणाह्निसेऽपि यत् धर्मिपदं तत्पात्रा-
दास्यातएव धर्मो पञ्चो यथा स्यात् युनः सौगतमतवत्
पारम्यर्थास्त इति प्रतिपत्त्यर्थम् । पञ्चव्यवस्था त्वेवम् ।

ज्ञातव्ये पञ्चधर्मत्वे पञ्चो धर्मयभिधीयते ।

व्याप्तिकाले भवेद्धर्मः साध्यसिद्धौ पुनर्द्वयमिति ।

तत्र पञ्चे व्याप्ते समन्तात्तमधिष्ठाय हेतोर्या वृत्तिः सा पञ्चधर्मत्वं
भवति । हेतोः समस्तपञ्चव्यापकत्वं पञ्चधर्मत्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

हितीयं रूपमाह ।

साध्यसमानधर्मो धर्मो सपञ्चस्तत्र सर्वस्मिन्नेकदेशे वा हेतो-
वृत्तिः सपञ्चे सत्त्वमिति ॥

समानो धर्मो यस्यासौ समानधर्मो । दिपदाङ्गमादन्निति
सुविण बहुश्रीहिसमासान्तादन् । ततः साध्यपदेन सह तत्पुरुषः ।

ततः साध्येन सह यस्तुत्यधर्मा स सपचो भवति । तत्रेति सपचे समस्ते एकदेशे वा हेतोर्या हक्तिः सा सपचे सत्त्वं भवति ॥ २५ ॥
हत्तीयं रूपं व्याचष्टे ।

साध्यव्यावृत्तधर्मा धर्मी विपक्षः तत्र सर्वस्मिन् विपक्षे हेतोरवृत्तिर्विपक्षादगाहृत्तिरिति ॥

साध्याहगाहृत्तधर्मा साध्यव्यावृत्तधर्मा साध्यशून्य इत्यर्थः । स ताढशो विपक्ष इत्युच्यते । तत्र समस्तेऽपि विपक्षे हेतोरवृत्तिर्विपक्षादगाहृत्तिर्भवति ।

अत्र धर्मीति पदं अतिरेकादृष्टान्तं विनापि तदभावे तत्रेति वचनादेव व्याप्तिः सिङ्गतौति सुगतमतप्रतिक्षेपार्थम् । धर्मिणं विना वचनमाचेण साध्यसिङ्गाभावात् । अन्यथा वक्ष्मसङ्गादेव धूमसङ्गाव इति वचनादेव व्याप्तिसिङ्गावन्यदृष्टान्तस्याप्यनभ्युपगमप्रसङ्ग इति ॥ २६ ॥

चतुर्थं रूपं समर्थयते ।

प्रमाणाविरोधिनि प्रतिज्ञातार्थं हेतोर्वृत्तिरबाधितविषयस्मिति ॥

प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि तैरविरोधः प्रमाणाविरोधस्तद्विति प्रतिज्ञातार्थं निव्यत्वादिधर्म्मके शब्दादी हेतोर्या हक्तिः साऽबाधितविषयत्वं भवति । इदं च रूपं त्रैरूप्यवादिभिरवश्यमभ्युपगमन्त्वयमन्यथा हेतोर्बाधिद्युर्यज्जरत्वापातात् । अविनाभूतस्य हेतोः कथं बाध इति चेत् । यदि चेरूप्यमात्रमिवाविनाभावस्तदास्त्वयैव बाधो यथानुशेषोऽयमग्निः क्षतकत्वादित्यस्यैव । अथान्यत् किञ्चिद

विनाभावस्तदा चैरुप्यात्र किञ्चिदन्यदुक्तमिति हेतोर्बाध-
स्तदवस्थ एव ।

न तु प्रत्यक्षादिविरोधः किं पच्चस्य दीषः किं वा हेतोः ।
उच्यते । न पच्चस्य दोषोऽनुमेयस्य तादवस्थात् । नापि हेतोः ।
स्तविषये तस्य सामर्थ्यात् विषयान्तरे सर्वस्यैवासामर्थ्यात् । किन्तु
प्रतिपादयितुरिटं दूषणम् यः साधनमविषये प्रयुडक्ते । यदि
प्रतिज्ञातार्थप्रतीतियोग्यताविरहः प्रतिज्ञातार्थप्रतिपादनयोग्यता-
विरहश्च दोषोऽभिमतस्तदा कर्मकरणयोरपि स स्थादिति
हेतोर्बाधविष्णं सार्थमवाधितविषयत्वमङ्गीकार्यमिति ॥ २७ ॥

पञ्चमं रूपं प्रपञ्चयति ।

साध्यतद्विपरीतयोः साधनस्यात्रिरूपत्वमसत्त्वतिपच्चत्वमिति ॥

साध्यं शब्दादेनित्यलादिकं तद्विपरीतमनित्यलादिकं तयोः ।
साधनस्य कृतकल्पादैर्यत्वज्ञधर्मत्वसपच्चेसत्त्वविषयादग्राहत्तित्यत्त्वण-
विरूपत्वराहित्यं तदसत्त्वतिपच्चत्वं भवति । विदुषा स्तमाध्य-
साधनाय स हेतुर्न वक्तव्यो यः परस्यापि वदत्स्तवैव विरूपो
भूत्वा परपच्चमिद्यैरकल्पते । यथा यदेदाध्ययनं तदेदाध्ययनपूर्वकं
वेदाध्ययनत्वादिदानीन्तनवेदाध्ययनवत् । एतादृशो हेतुः परपच्चे
तिरूपः स्यात् । यथा यदेदाध्ययनं तद् गुर्वाध्ययनपूर्वकं वेदा-
ध्ययनत्वादिदानीन्तनवेदाध्ययनवत् इति ॥ २८ ॥

अन्यव्यतिरेकेणावान्तरमेदावाह ।

स द्विविधः सपच्चवृत्तिभेदादिति ॥

सपक्ष इति दृष्टान्तस्त्रव सर्वस्मिन्नेकदेशे वा या वृत्ति-
स्लङ्घेदात् सर्वसपक्षव्यापकसपक्षैकदेशव्यापकमेदादन्वयव्यतिरेकी
द्विधा भिद्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तत्रायं भेदसुदाहरति ।

तथायानित्यः शब्दः कार्यत्वादिति सर्वसपक्षव्यापक इति ॥*

अत शब्दस्यानित्यत्वे साधेऽनित्यत्वाक्रान्तो यः स सर्वैःपि
सपक्षस्त्रव घटादौ सर्वत्र कार्यत्वमस्तीति असौ कार्यत्वहेतुः
सर्वसपक्षव्यापकोऽन्वयव्यतिरेकी ।

अनित्यत्वन्वय वसुत्वे सति कारणाधीनः स्वरूपनाशो
विवक्षितत्वेन ।

प्रागभावस्य नश्वरस्यापि कार्यत्वाभावेनासौ हेतुः सर्वसपक्ष-
व्यापको न भवतीति न वाच्यम् । तस्य प्रागुक्तानित्यत्वलक्षण-
त्वाभात् । तथा कार्यत्वमपि वसुत्वे सति कारणाधीनः स्वाक्ष-
लाभस्तेन कार्यत्वेऽप्यनित्यत्वशून्येन प्रध्वसेन प्रसुतहेतोर्नानेकान्ति-
कत्वं तस्यावस्तुत्वादिति ॥ ३० ॥

द्वितीयं भेदमाद ।

सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्यन्दियग्राह्यत्वादिति सपक्षैक-
देशवृत्तिरिति ॥

अत शब्दोऽनित्य इति प्राचेष प्रतिज्ञा । सामान्यवत्त्वे
सत्यस्मदादीत्यादि हेतुः । तत्रेन्दियग्राह्यत्वादित्युक्ते मनद्वन्द्वय-

* The word सर्व in सर्वसपक्षव्यापकः is omitted in our text
[Vide p. 6, L. 13].

आहोण नित्येनामनानैकान्तिकत्वं स्यात्त्रिवृत्त्यै च बाह्येतिपदम् ।
तथापि योगिनां बाह्येन्द्रियग्राह्येनित्यैः परमाणुभिर्व्यभिचार-
स्तदपतुच्यै अस्मदादीति पदम् । न च तेऽस्मदादिबाह्येन्द्रिय-
ग्राह्याः । एवमप्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्येण नित्येन सामान्येनाति-
व्याप्तिस्तदपास्यै सामान्यवत्त्वे सतीति पदम् । न च सामान्ये-
ज्ञ्यक्षामान्यं अनवस्थादौस्यानुषङ्गात् । अत शब्दस्यानित्यत्वे साध्ये
यावाननित्यः पञ्चस्तावान् सर्वोऽपि सपञ्चस्तत्र घटादावयं हेतुरस्ति
सुखादौ नास्ति तस्यान्तःकरणविद्यत्वात् । ततः सपञ्चैकदेशवृत्ति-
त्वं हेतोः । अनयोदीयोरपि हेत्वोरन्वयव्यतिरेकित्वाह्यतिरेकः
स्वयमभ्युह्यः ।

ननु पक्षे भागासिहत्ववत् सपञ्चैकदेशवृत्तित्वमपि हेतोर्दीप्य
इति चेत् । न । भागासिहत्वे हेतोः स्वरूपसिव न स्यात् सपञ्चैक-
देशवृत्तित्वे तु को दोषः । किं स्वरूपहानिः साध्यासाधकत्वं
वा । नाद्यः कल्याः पञ्चधर्मत्वेनैव तस्य निर्णीतित्वात् । न हितौयोऽ-
विनाभावेनैव तस्य व्यवच्छिन्नत्वात् । किञ्च यदि सपञ्चैकदेश-
वृत्तिरपि दीप्यस्तदा यस्य सर्वथा सपञ्चएव नास्ति स केवल-
व्यतिरेकी कथं प्रामाण्यसङ्गटमाटीकर्तेति यक्लिच्छिदेतत् ॥ ३१ ॥

अथ केवलान्वयिनं लक्ष्यति ।

*पञ्चव्यापकः सपञ्चवृत्तिरविद्यमानविपक्षः केवलान्वयी पूर्व-
वह्यविधि इति ॥

* In our text the word “सत्र” is added before the word पूर्ववह्यविधिः (Vide page 6, Line 16).

केवलान्वयौति शब्दार्थः पूर्ववत् । यो हेतुः पक्षं व्याप्तेति
सपक्षे च वर्त्तते विपक्षो यस्य नास्येव स व्यतिरेकव्याप्तभावात्
केवलान्वयौत्युच्यते । पक्षव्यापकः केवलान्वयौति क्षते व्यतिरेकिणि
अतिव्याप्तिस्तद्वच्छत्यै सपक्षवृत्तिरिति पदम् । अन्वयव्यति-
रेकिण्यतिप्रसक्तिप्रतिषिद्धै अविद्यमानविषयेति पदम् । तथातुक्ष-
भपि कालात्ययोपदिष्टत्वादिदोषापनुच्यै अबाधितविषयत्वासपति-
पक्षत्वे सतीति विशेषणमिह केवलव्यतिरेकिणि च विज्ञेयम् ।
केवलान्वयौत्यनेन ये न विना केनचित् कस्यचिदभावो ह्यविना-
भाव इति व्युत्पत्तिवलमवलम्बमाना व्यतिरेकव्याप्तिमेव मन्वते
तान्विराचष्टे । अभावस्य भावपूर्वकत्वेन व्यतिरेकव्याप्तेरन्वय-
पूर्वकत्वात् । ततो विपक्षाद्यावृत्तिविकलचातृरूपशाली केवला-
न्वयौत्युक्तम् । स च पूर्ववदिति अन्वयव्यतिरेकिवत् सर्वसपक्ष-
व्यापकसपक्षैकदेशवृत्तिभिदादेधा भवति ॥ ३२ ॥

तत्राद्य भेदमुदाहरति ।

*तद्यथा विवादात्पर्यदीभूतान्वद्वष्टादीनि कस्यचित्पत्त्वाणि
प्रमेयत्वात् करतलादिवदिति सर्वसपक्षव्यापक इति ॥

पुण्यपापस्वर्गेभ्वरादीनामद्वष्टानां प्रत्यक्षत्वं सीमांसका न
मन्वते । तान् प्रति नैयायिकोऽनुमानयति विवादेत्यादि । अत्रा-
द्वष्टादीनां प्रमेयत्वाद्वितोः कस्यविद् योग्यादेः प्रत्यक्षत्वं साधते ।

* The reading adopted by the commentator here, differs somewhat from our text (See page 6, Line 18).

यथा करतलादीनि प्रमेयत्वात् कस्यचित्प्रत्यक्षाणि तथा अदृष्टादी-
यपि योग्यादेः प्रत्यक्षाणि भवन्तीत्यर्थः । अयच्च हेतुः समस्तवस्तु-
स्तोमस्य प्रमेयत्वाक्रान्त्या सर्वसप्तश्चापकस्तथा कस्यचित्प्रत्यक्षाणि
सुध्ये अप्रत्यक्षस्य कस्यापि वसुनोऽभावादेवाविद्यमानविपत्त्वं
केवलान्वयिनः प्रथमो भेदो ज्ञेयः ॥ ३३ ॥

द्वितीयं भेदसुदाहरति ।

सैव प्रतिज्ञा मौमांसकानामप्रत्यक्षत्वात् अस्मत्सुखादिवदिति
सपक्षैकदेशवृत्तिरिति ॥

अत विवादास्यदैभूतान्यदृष्टादौनौत्यादि प्राचीव प्रतिज्ञा-
तानि मौमांसकानामप्रत्यक्षत्वादिति हेतुना कस्यचित्प्रत्यक्षाणि
साध्यते । यथास्मलुखानि मौमांसकानामप्रत्यक्षाणपि अस्मत्-
प्रत्यक्षाणि तथादृष्टादीनि मौमांसकाप्रत्यक्षाणि कस्यचिद्
योग्यादेः प्रत्यक्षाणि भवन्तीत्यर्थः । कस्यचित् प्रत्यक्षत्वस्य
सर्वतापि विद्यमानत्वात् अविद्यमानविपक्षो ब्रह्मादौ मौमां-
सकानामप्रत्यक्षत्वस्य हेतोरभावात् सपक्षैकदेशवर्ती केवलान्वयिनो
इयं द्वितीयो भेदः । मौमांसकानामप्रत्यक्षत्वत्वं मौमांसक-
प्रत्यक्षातिरिक्तप्रभाग्याहृत्वं विवक्षितमन्यथा मौमांसकानां
प्रत्यक्षत्वनिषेधेन तद्वितिरिक्तपुरुषप्रत्यक्षत्वस्य हेतुत्वे साध्यवैश्यिष्यं
स्यान्विषेधमात्रस्य च हेतुत्वे शशविषाणादिना व्यभिचारो भवेत्सस्य
मौमांसकाप्रत्यक्षत्वेऽपि कस्यचिदप्रत्यक्षत्वात् । न च केवलान्वयी
न प्रमाणमिति वाच्यम् । व्यतिरेकव्याप्तरभावेऽपि तस्य प्रमाण-

प्रतिष्ठितत्वात् । तथाहि केवलान्वयो प्रमाणं सम्यगविनाभाव
बलेनार्थप्रतिपादकत्वात् । अन्वयव्यतिरेकिवदिति ॥ ३४ ॥
केवलव्यतिरेकिणं लक्ष्यति ।

पच्चाप्यापकोऽविद्यमानसपच्चो विपक्षाद्ग्राहुत्तः केवलव्यति-
रेकीति ॥

यो हेतुः पच्चं व्याप्तोति यथ सपक्षविकलो यथ विपक्षाद्ग्रा-
हुत्तः स केवलव्यतिरेकी भवति । पच्चाप्यापकः केवलव्यतिरेकीति
लक्षणे लक्षते केवलान्वयादावतिव्यासिस्त्रिवृत्त्यै अविद्यमान-
सपक्षेतिपदम् । तथापि विरुद्देऽतिव्यासिस्त्रिवृपोहार्थं विपक्षा-
द्ग्राहुत्त इति पदम् । एतेन केवलव्यतिरेकी सपक्षे सत्त्वलक्षणैक-
रूपविकलचातृरूप्यभागभवतीत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

केवलव्यतिरेकी हेत्वा प्रसङ्गोन्नेयी अप्रसङ्गोन्नेयी च । तत्र
प्रागप्रसङ्गीन्नेयिनमाह ।

*यथा सर्वविकलर्त्तृपूर्वकं सर्वे कार्यं कादाचिलत्वात् । यत्कर्व-
विकलर्त्तृपूर्वकं न भवति तत्र कादाचिलं यथाकाशादीति ॥

यः स्तृष्टिमौश्वरकर्त्तृकां न मनुते तं प्रतीदमनुमानम् ।
अत चित्यादेः सर्वस्य कार्यस्य सर्वविकलर्त्तृपूर्वकत्वं सर्वज्ञहेतुकत्वं
साध्यं तत्र भगवतः सिसृज्जासज्ज्ञहीर्षभ्यां भवनाभवनरूपं
कादाचिलत्वं व्यक्तमेव । यत्कर्वविकलर्त्तृपूर्वकं न भवति तत्र

* The reading adopted by the commentator here differs somewhat from our text [See page, 7, line 2-5].

कादाचित्क्रिमिति साध्याभावपूर्वकः साधनाभावो व्यतिरेक-
व्याप्तिः । आकाशादीति व्यतिरेकदृष्टान्तः ।

अत सर्वस्य कार्यस्य पच्चीकृतत्वादेव सपच्चाभावादन्वयव्याप्ति-
ते भवत्येव ।

न नूटकाद्याहरणकार्यस्यासर्वविदस्मादादिकर्तृपूर्वकस्य प्रत्यक्षे-
णीपलभाव्यत्यन्तबाधितः पञ्च इति चेत्र । तत्राति तस्यापि
सर्ववित्तादन्वया यदि तत्तेन न ज्ञायेत तर्हि न क्रियेत
क्रियाया ज्ञानपूर्वकत्वात् ।

न चैव यत्क्षित्कर्तृपूर्वकं साध्यं स्यादिपक्षे बाधक-
सहितस्यैव केवलव्यतिरेकिणः साध्यमाधकत्वाभ्युपगमात् ।

ततएव शशविषाणादिपूर्वकत्वमपि साध्यं निरस्तं ज्ञेयम् ।
तदभावे तदुत्पादस्य कस्याप्यभावात् । सर्वविदभावे तु कार्य-
वैचित्रयमेव न स्यात् । एतेन केवलव्यतिरेकी तर्कसहित एव
प्रमाणं भवतीत्युक्तम् । अन्वयाभावात् केवलव्यतिरेकप्रमाणमिति
चेत्र । व्यतिरेकाभावे केवलान्वयिनोऽप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । ततः
केवलव्यतिरेकी प्रमाणमाधितविषयत्वात् प्रतिपक्षत्वे सति सर्व-
विपक्षाद्यावृत्तत्वादन्वयव्यतिरेकिवदिति ॥ ३६ ॥

प्रसङ्गोद्देयिनमाह ।

प्रसङ्गहारेण वा यथा नेटं निराकरं जीवच्छरीरमप्राणादि-
मत्त्वप्रसङ्गाल्पोष्ठवदितीति ॥

प्रसङ्गगद्य एव हारमुपायस्तेन प्रसङ्गशब्दोपादानेनेत्यर्थः ।
इदमनुमानं नैरात्मावादिनं प्रति । यदि जीवतां शरीरं निराकरं

स्यात्तर्हि लोष्टवदप्राणादिमङ्गवेदप्राणादिमत्त्वेन लोष्टस्य निरामकस्य दर्शनादिति तात्पर्यार्थः ।

जीवदिति पदं शब्दपरिहारार्थम् । प्रयोगस्त्वित्यम् । इदं जीवच्छरीरं साक्षकं प्राणादिमत्त्वात् यत्र साक्षकं तत्र प्राणादिभद्राया लोष्टमिति ॥ ३७ ॥

अधुना सम्यग्बेतुस्तरूपप्रतिपत्त्यै हेत्वाभासान् व्याचिख्यासु-स्तान् प्रस्तावयति ।

एतेन हेत्वाभासानामहेतुत्वमुक्तं भवतीति ॥

एतेन हेतुस्तरूपभणनेन हेत्वाभासानामहेतुत्वमुक्तम् । हेतुलक्षणरहितत्वादिति भाषः ॥ ३८ ॥

तिषां लक्षणमाह ।

हेतुलक्षणं प्रागुपवर्णितं पाञ्चरूपं चातूरूपं वा । तेन विकलाः पञ्चम्यन्तत्वेन लक्षीयान्तत्वेन वा हेतुवत् स्फुरन्तोऽर्थादितवो हेत्वाभासा भवन्तीत्यर्थः । हेत्वाभासा इति लक्षणैकते साकाङ्गं वचस्त्रिवृत्त्यर्थं हेतुवदवभासमाना इति पदम् । सम्यग्बेतावतिव्याप्तिच्छिदे हेतुलक्षणरहिता इति पदम् ।

हेतुलक्षणरहितत्वं तु हेतुव्यतिरिक्ते सर्वव्याप्यस्त्रौति तत्र हेत्वाभासत्वभिदे हेतुवदवभासमाना इति पदम् ॥ ३९ ॥

अथ तात्त्वान्वा साक्षायं निर्दिशति ।

*असिद्धविरुद्धानैकान्तिकानध्यवसितकालात्ययापदिष्टप्रकरण-
समा इति ॥

असिद्धश्च विरुद्धश्चेत्यादिहन्तः । एषां पदार्थो निजलक्षणे
स्म्यते । अभिज्ञादिनामानः पट् हेत्वाभासो भवत्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

असिद्धं लक्षयति ।

तत्रानिश्चितपञ्चवृत्तिरसिद्ध इति ॥

तचेति पट्सु हेत्वाभासेषु । सिद्धति यः स सिद्धो न
सिद्धोऽसिद्धः । अनिश्चिता सन्दिग्धा विप्रतिपन्ना वा पचे वृत्तिर्यस्य
स हेतुरसिद्धनामा हेत्वाभासो भवति । पञ्चवृत्तिरसिद्ध इत्युक्ते
सम्यग्वेतावप्यसिद्धत्वं स्वात्तन्निवृत्यै अनिश्चितेति पदम् । यस्य
हेतोः पञ्चधर्मत्वं सन्दिग्धं सोऽसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

विहं लक्षयति ।

*पञ्चविपञ्चयोरेव वर्त्तमानो विरुद्ध इति ॥

साध्यं विरुद्धादीति विरुद्धः । यो हेतुः सपक्षे सत्यसति वा
पक्षे विपक्षे एव च प्रवर्त्तते स विरुद्धनामा हेत्वाभासो भवति ।
पक्ष एव वर्त्तमानो विरुद्ध इत्युक्तेनध्यवसितेऽपि विरुद्धत्वं
स्वात्तदपोहाय विपक्षेति पदम् । एवकारः सपक्षव्यावृत्तिपञ्च-
विपञ्चप्रवृत्तिप्रतिपत्त्यर्थः ॥ ४२ ॥

* The reading “ते चानेकप्रकाराः” is added in our text before the reading adopted by the commentator here. [See p. 7, L 9].

† In our text the word “हेतुः” is added before the word “विरुद्धः” (See p. 7, Line 11).

अनैकान्तिकं प्रकटयति ।

पञ्चसपञ्चविपञ्चहृत्तिरनैकान्तिक इति ॥

एकस्मिन्नते साध्ये नियत एकान्तिकस्तु हि पर्यस्तोऽनैकान्तिको यो हेतुः पञ्चत्रयं व्याप्तोति सोऽनैकान्तिको भवति । पञ्चहृत्तिरिति क्षतेऽनध्यवसितत्वं स्यात्तद्विष्ट्यै सपञ्चेति पदम् । सम्यग्ब्रेतावतिव्याप्तिव्यवच्छिद्यै विपञ्चेति पदम् ॥ ४३ ॥

अनध्यवसितं प्रकाशयति ।

साध्यासाधकः पञ्च एव वर्त्तमानोऽनध्यवसित इति ॥

यो हेतुः सपञ्चविपञ्चयोः सतोरसतोर्वा न भवति । केवलं पञ्चं व्याप्तोति स सजातीयविजातीयव्याहृतिलेनानिश्चितोऽनध्यवसितनामको हेत्वाभासो भवति । पञ्च एव वर्त्तमान इत्युक्ते केवलव्यतिरेक्यप्यनध्यवसितः स्यात्तदपास्तुं साध्यासाधक इति पदम् ॥ ४४ ॥

कालात्ययापदिष्टमाचष्टे ।

प्रमाणबाधिते पञ्चे वर्त्तमानो हेतुः कालात्ययापदिष्ट इति ॥

प्रमाणानुपहृतपञ्चोपन्यासानन्तरं हेतुपन्यासस्य समयः कालस्तदत्यये तदतिक्रमे सत्यपदिष्टः कालात्ययापदिष्टः प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधिते पञ्चे यो हेतुर्वर्त्तते स कालात्ययापदिष्टे भवति । सम्यग्ब्रेतोः कालात्ययापदिष्टत्वनिवृत्यर्थं प्रमाणबाधितेति पदम् ॥ ४५ ॥

प्रकरणसमं लक्षयति ।

स्वपरपञ्चसिद्धावपि विरूपो हेतुः प्रकरणसम इति ॥

प्रकरणे पक्षे प्रतिपक्षे च विशेषानुपलब्धात् समः प्रकरण-
समः । समत्वं तु पक्षधर्मत्व-सपक्षेसत्त्व-विपक्षाद्याद्वत्तिलक्षण-
वैरूप्येण विज्ञेयम् । यो हेतुः स्वपक्षपरपक्षयोः साधनाय चैरूप्य-
वान् स प्रकरणसमी भवति ।

ननु यदि प्राक्तनस्य हेतोर्थयोक्तलक्षणत्वमवगतं तदा तेन
योऽर्थः समर्थितः स तथैवेति न द्वितीयस्य प्रयोगः प्राप्नोति
प्रतिपत्तिबाधितत्वात् ।

अथ प्राक्तनो यथोक्तलक्षणो न भवति तदानीमसिद्धत्वादि-
दोषः स्याच्च प्रकरणसमत्वमिति चेत्र । साध्यतद्विपरीते प्रति
चैरूप्यधत्तया साध्यासाधकत्वेन तस्य हेत्वाभासत्वात् । स चा-
सिद्धादिभ्यः पृथगेवानिद्वितपक्षहत्तिलक्षणानाक्रान्तत्वा-
दिति ॥ ४६ ॥

संप्रत्येषां कतिपयनिर्गमननिर्गमनार्थं कात्स्वेषन वक्तुमशक्यत्व-
मावेदयति ।

यद्यपि चैषां सूक्ष्मा भेदा अनन्तत्वाच्च शक्यन्ते वक्तुं तथापि
स्फूलां दृष्टिमाश्रित्य कियन्तो भेदाः प्रदर्श्यन्त इति ॥

आनन्द्यात्मव्यभेदान् वक्तुमपदिष्टतया शिष्यसेमुषीद्वज्जैर कति-
पयान् भेदान् निर्गमयिष्यामीति भावः ॥ ४७ ॥

तत्रासिद्धभेदानाह ।

असिद्धभेदास्तावत् । स्वरूपासिद्धो यथानित्यः शब्दः चात्मुष-
त्वादिति ॥

स्वरूपेणासिद्धः स्वरूपासिद्धः । अत शब्दस्यानित्यत्वे साध्ये

चाचुषत्वं स्वरूपेणासिद्धं शब्दस्याचाचुषत्वात् । हेतुश्च निश्चित-
धर्मिंधर्मत्वेन प्रसिद्धं एव गवेष्यते ॥ ४८ ॥

द्वितीयं भेदमाह ।

व्यधिकरणासिद्धो यथानित्यः शब्दः पटस्य कृतकत्वादिति ॥

पक्षाद्विसद्वचमधिकरणं यस्यासौ व्यधिकरणः व्यधिकरणशा-
सावसिद्धेति व्यधिकरणासिद्धः । पक्षव्यतिरिक्ताधार इत्यर्थः ।
अत्र पटस्य कृतकत्वे शब्दस्य किमायातं नह्यन्यकृतकत्वेनान्योऽ-
नित्यो भवति । चैतभुक्तौ मित्रस्य लृप्रसङ्गात् ॥ ४९ ॥

तृतीयं भेदं भणति ।

विशेषासिद्धो यथानित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सति चाचुष-
त्वादिति ॥

विशेषेण चाचुषत्वलक्षणेनासिद्धो विशेषासिद्धः । यद्यपि
चाचुषत्वं शब्दे स्वरूपत एवासिद्धं तथाप्यत्र विशेषतया तदुपा-
दानाद्विशेषासिद्धत्वं हेतोः । सामान्यं चाचुषमस्ति न च
तदनित्यं तदग्रवच्छेदार्थं सामान्यवत्त्वे सतीति पदयहणम् ॥ ५० ॥

चतुर्थं भेदं समर्थयति ।

विशेषणासिद्धो यथानित्यः शब्दस्याचुषत्वे सति सामान्यव-
त्त्वात् ॥

चाचुषत्वे सतीति विशेषणेनासिद्धो विशेषणासिद्धः
सामान्यवत्त्वादिति पदं प्राप्यत् ॥ ५१ ॥

पञ्चमं भेदं प्रपञ्चयति ।

भागासिद्धो यथानित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरौयकत्वादिति ॥

भागे पञ्चकदेशेऽसिद्धो भागासिद्धः । प्रयत्नः शब्दजनको
आपारस्तदनन्तरं भवः प्रयत्नानन्तरीयकस्तद्वावत् । कः प्रयत्नः
शब्दोत्पत्ताविति चेत् । उच्यते ।

शब्दो वर्णवर्णात्मकतया हेधा । अकारादिर्वर्णात्मकस्तदि-
तरः शहादिहेतुरवर्णात्मकः । तत्र वर्णात्मकस्योत्पत्तिरेवम् ।
आत्ममनसोः संयोगात् सृत्यपेक्षा वर्णाच्चारणेच्छास्तदतु प्रयत्न-
स्तमपेक्षमाणादात्मवायुसंयोगादायुकर्म स चोर्णे गच्छन् करणा-
दीनभिहन्ति । ततः स्थानवायुसंयोगपेक्षात् स्थानाकाशसंयोगात्
वर्णात्मित्तिः । अवर्णात्मकसु भेरीदण्डसंयोगाद्यपेक्षाद्विर्याकाश-
संयोगादेषुपर्वविभागापेक्षात्पत्तवाकाशविभागाच्चोत्पद्यते इति । ईदृशं
प्रयत्नानन्तरीयकत्वमादा एव शब्दे विदाते न द्वितीयद्वौथशब्दादौ
तेषां शब्दजल्तात् ।

तथाच प्रश्नस्तपादभाष्यम् । “शब्दाच्च संयोगविभागनिष्ठत्रा-
द्वौचौसन्तानवच्छब्दसन्तान इति” । यथा जलवौच्यास्तदव्यवहिते
देशे वौच्यन्तरमुपजायते ततोऽत्यतोऽप्यन्यदित्यनेन क्रमेण वौचौ-
सन्तानो भवति । तथा शब्दादुत्पन्नात्तदव्यवहिते देशे शब्दान्तरं
ततोऽत्यतोऽप्यन्यदित्यनेन क्रमेण शब्दसन्तानो भवतीत्यर्थः ।

शब्दात्कर्थं शब्दोत्पत्तिरिति चेत् । श्रोत्रशब्दधीर्निष्क्रियत्वेन
गमनागमनाभावादिन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वात् प्रकारान्तरेण चानु-
पलभाद्वौचौसन्ताने स्वोत्पत्तिदेशे विनश्यन्तीनामपि वौचौनां
स्वासन्नदेशे स्वसदृशकार्यारम्भपरम्परयान्वैश्चप्राप्तिर्ग्रन्थाच्छब्दो-
त्पदः शब्दसन्तानः परिकल्पते । न चानवस्था यावत्त्रिमित्त-

कारणभूतकोष्ठवातानुवर्त्तनं शब्दसन्तानोपलभात् । अतएव प्रतिवातं न शब्दोपलभाः । कोष्ठवायुप्रतिवातादिति ॥ ५२ ॥

अष्टमं भेदं व्याचष्टे ।

आश्रयासिङ्गो यथास्ति प्रधानं विश्वपरिणामिलादिति ॥

आश्रयेणासिङ्गः आश्रयासिङ्गः । सांख्यमते इदं विश्वं प्रधानात्मकं प्रधानं च सुखदुःखमोहस्यभावानां सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिरुच्यते । प्रधानस्य खरूपं चैतत् ।

तिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसबधर्मि ।

अत्रात्मं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥

विश्वं परिणामोऽस्यस्य विश्वपरिणामि तद्वावस्तत्वं तस्मादिष्ठ-परिणामित्वाङ्गेतोरस्य प्रधानस्यास्तित्वं यदा सांख्येन साध्यते तदा नैयायिकमते तस्मासिङ्गलात् तत्रिङ्गो हेतुराश्रयासिङ्गः स्यादिति ॥ ५३ ॥

सप्तमं भेदमभिधत्ते ।

आश्रयैकदेशासिङ्गो यथा नित्यः प्रधानपुरुषेश्वरा अकृतकात्वादिति ॥

अत्र पक्षीकृतानां प्रधानादीनां मध्ये प्रधानस्यैकदेशस्य नैयायिकमते असिङ्गलादाश्रयैकदेशासिङ्गत्वं हेतोः ॥ ५४ ॥

अष्टमं भेदं व्याचष्टे ।

व्यर्थविशेषासिङ्गो यथानित्यः शब्दः कृतकत्वे सति सामान्य-वस्त्वादिति ॥

व्यर्थविशेषश्वासावसिङ्गश्वेति विश्वहः । अत्र शब्दस्य कृतक-

त्वेनैवानित्यलसिङ्गो सामान्यवत्त्वमिति विशेषं व्यर्थम् । अत्रो-
न्तरच च व्यर्थमिति पदं विशेषासिङ्गविशेषणासिङ्गव्यव-
च्छेदार्थम् ॥ ५५ ॥

‘नवमं भेदं भणति ।

व्यर्थविशेषणासिङ्गो यथा अनित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सति
क्षतकल्पादिति ॥

व्यर्थविशेषणासावसिङ्गश्चेति समाप्तः । अत्रापि सामान्य-
वत्त्वमिति विशेषणं व्यर्थम् । इह पूर्वच च क्षतकल्पस्यासिङ्गत्वं
नित्यत्वाद्यपेक्षयान्यथा व्यर्थविशेषत्वं व्यर्थविशेषणत्वं च स्वात्र-
लसिङ्गत्वमिति ॥ ५६ ॥

दशमं भेदं दिशति ।

*सन्दिग्धासिङ्गो यथा धूमबाष्पादिविवेकानिश्चये कश्चिदाहा-
मिमानयं प्रदेशो धूमवत्त्वादिति ॥

किमयं धूमो बाष्पो वित्येवं साधनेऽनिश्चिते सत्यत्र प्रयुक्तं
धूमवत्त्वं हेतुः सन्दिग्धासिङ्गो भवति । एतेन साधनं निश्चितमेव
प्रयोक्तव्यं नान्यथेत्युक्तम् ॥ ५७ ॥

एकादशं भेदं प्रकाशयति ।

सन्दिग्धविशेषासिङ्गो यथाद्यापि रागादियुक्तः कपिलः
पुरुषत्वे *सत्यदायनुत्पन्नतत्त्वज्ञानल्पादिति ॥

* The reading adopted by the commentator here differs somewhat from the text (See page 8, Line 11).

† The word अद्यापि is omitted in the text (See p 8, L 14).

अत कपिलस्य रागादियुक्तत्वं साध्यम् । कपिलोऽपि कर्हि-
चिन्नीरागः स्थात्तः सिङ्गसाध्यत्वं भवेत्तदपोहार्थे पञ्चैऽद्यापौति
पदम् । घटादिना अभिचारनिवृत्यै पुरुषत्वे सति पदम् ।
तथानुत्पन्नतत्त्वज्ञानत्वादिल्युक्ते महायोगिनामनुत्पन्नतत्त्वज्ञानत्वे-
ऽपि नीरागत्वात्त्वेभिचारः स्थात्तनिवृत्यै हेतावप्यद्यापौति पदम् ।
अचानुत्पन्नतत्त्वज्ञानत्वं विशेषं सन्दिग्धं को वेदाद्यापि कपिल
उत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽन्यथा वेति सन्दिग्धविशेषासिङ्गो हेतुः ॥ ५८ ॥

द्वादशं भेदं व्यनक्ति ।

सन्दिग्धविशेषणासिङ्गो यथाद्यापि रागादियुक्तः कपिलः
सर्वदा तत्त्वज्ञानरहितत्वे सति पुरुषत्वादिति ॥

अत्राप्यद्यापौति प्राग्बत् । तत्त्वज्ञानरहितत्वस्य कादाचित्कलै
रागादियुक्तत्वं न सिङ्गेदिति सर्वदेति पदम् । अत्र सर्वदा तत्त-
्वज्ञानरहितत्वं विशेषणं सन्दिग्धम् । को वेद कपिलः सर्वदा
तत्त्वज्ञानरहितोऽन्यथा वेति ॥ ५९ ॥

ननु परैरुभयासिङ्गान्यतरासिङ्गतयाऽसिङ्गस्य हैविष्णमभिहित
तदत्र कस्यान्नोच्यत इत्याह ।

*एतेऽसिङ्गभेदा यदोभयवाद्यसिङ्गत्वेन विवक्षितास्तदोभया-
सिङ्गा भवन्ति । यदात्मन्यतरवाद्यसिङ्गत्वेन विवक्षितास्तदान्यतरा-
सिङ्गा भवन्तीति ॥

* The commentator has not given examples of तिरुविशेषासि^१
and विरुद्धविशेषणासिङ्ग which are mentioned in the text (See page 8,
Line 16-19).

प्रागुक्ता एते वादशासिङ्गभेदा अनित्यः शब्दः चाच्छुषत्वादि-
ल्लादिवद्यदा वादिप्रतिवादिनोरसिङ्गत्वेन वक्तुमिष्टासदीभया-
सिङ्गा भवति । यदा तु वादिप्रतिवादिनोरेकतरासिङ्गत्वेन
मौमांसकं प्रति शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिल्लादिवडिभण्डिता-
सदान्वतरासिङ्गा भवत्तीत्यर्थः । अनयोर्मध्ये अन्वतरासिङ्गः प्रति-
कार्यो भवति । हेत्वत्तरेण तस्य साधयितुं शक्यत्वात् । तदुक्तम् ।

योऽपि तावत् स्वयं सिङ्गः परासिङ्गोऽभिधीयते ।

भवेत्तत्र प्रतीकारः ततोऽसिङ्गेऽपि का क्रिया ॥ ६० ॥

एवं वादशासिङ्गभेदानभिधाय विरुद्धभेदानाह ।

विरुद्धभेदासु सति सप्त्वे चत्वारो विरुद्धाः । पच्चविष्ट-
व्यापको यथा नित्यः शब्दः कार्यत्वादिति ॥

विरुद्धभेदा उच्यन्ते इति शेषः । तु शब्दोऽसिङ्गादिरुद्धव्यव-
च्छेदकः । विरुद्धभेदासु सप्त्वे सत्यसति च भवति । ततः
प्राक् प्राचो भेदान् व्याचष्टे सति सप्त्वे इत्यादि । अत कार्यत्व-
लक्षणो हेतुः पक्षे शब्दे विष्ट्वे घटादौ च वर्तते । आत्मादौ
सप्त्वे सत्यपि न वर्तत इति विरुद्धो हेतुः । कार्यत्वं तु प्रागसतः
सत्तासमवायः । तत्र प्रधंसादिषु नास्तौति कार्यत्वहेतोर्विरुद्धत्व-
भेदान्वयाकारणात् स्वात्मलाभः कार्यत्वमिति कार्यत्वलक्षणे
कृते प्रधंसादिषु तत्पत्तेनानैकान्तिकत्वं स्यात् ॥ ६१ ॥

हितौर्यं भेदमाह ।

विष्ट्वैकदेशहत्तिः पच्चव्यापको यथा नित्यः शब्दः सामान्य-
वत्ते सत्यस्मदादिवाञ्छेन्द्रिययाज्ञात्वादिति ॥

अत वाह्नेन्द्रियग्राह्यत्वादित्युक्ते योगिबाह्नेन्द्रियग्राह्यैः परमाणुभिः सपत्नवृत्तित्वादिरुद्गतं न स्यादित्यस्मदादियहणम् । अस्मदादिबाह्नेन्द्रियग्राह्यत्वं सामान्येऽप्यस्तौति सामान्यवत्त्वे सतीति पदम् । अयं हेतुर्विपक्षे घटादावस्ति सुखादौ नास्ति तस्यान्तःकरणग्राह्यत्वादिति विपक्षैकदेशवर्ती ॥ ६२ ॥

द्वृतीयं भेदं व्यनक्ति ।

पच्चविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा । नित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ॥

पक्षीकृतेषु सर्वशब्देषु आद्ये एव शब्दे प्रयत्नानन्तरीयकत्वं प्रयत्नतारतम्यानुविधायित्वमस्ति न द्वितीयद्वृत्तीयादिशब्देषु तेषां शब्दजत्वादिति पक्षैकदेशवृत्तित्वं हेतोः । तथा विपक्षे घटादौ सङ्घावात् द्वणादावसङ्घावाच विपक्षैकदेशवृत्तित्वं चेति ॥ ६३ ॥

चतुर्थं भेदं समर्थयते ।

पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापको यथा नित्या पृथिवी क्षतकत्वादिति ॥

पृथिवी द्विधा परमाणुकार्यरूपभेदात् । तथाच प्रशस्तपादभाष्यम् । सा द्विधा नित्या चानित्या च । परमाणुलक्षणा नित्या कार्यलक्षणत्वनित्येति ।

तत्र परमाणुरूपायां पृथिव्यां क्षतकत्वं नास्ति कार्यरूपायामस्तौति पक्षैकदेशवृत्तित्वम् । विपक्षैऽनित्ये सर्वत्रापि क्षतकत्वमस्त्वेव । एषु चतुर्थपि भेदेषु आत्मादौ नित्ये सपक्षे सत्यपि द्विवृत्तिर्व्यक्तेति ॥ ६४ ॥

सति सप्ते चतुरी विरुद्धभेदानभिधायासति सप्ते तानाह ।

असति सप्ते चत्वारो विरुद्धाः । पञ्चविपञ्चव्यापको यथा
आकाशविशेषगुणः शब्दः प्रभेत्वादिति ॥

सप्ते चत्वारो विरुद्धभेदा अभिधीयत्वं इति वाक्योप-
स्तारः । अद्वाकाशविशेषगुणत्वं साध्यं तच्च गद्यत्यतिरिक्तेऽन्यत्र
क्षापि नास्तीति सप्ताभावः । एवमुत्तरेषु त्रिष्वपि हेतुषु ज्ञेयम् ।
हेतोः पञ्चविपञ्चव्यापकत्वं प्रतीतमेव ॥ ६५ ॥

द्वितीयं भेदं भणति ।

पञ्चविपञ्चैकदेशवृत्तिर्यथा । आकाशविशेषगुणः शब्दः प्रयत्ना-
नन्तरीयकत्वादिति ॥

प्रयत्नानन्तरीयकस्य हेतोः पञ्चे प्रथमशब्दे सज्जावाच्चवृद्धज-
शब्देष्वसज्जावात् आकाशविशेषगुणव्यतिरिक्ते विपञ्चे घटादावस्थि-
त्वादादावनस्तित्वाच्च पञ्चविपञ्चैकदेशवृत्तिलभ्यम् ॥ ६६ ॥

हृतीयं भेदं व्याचष्टे ।

पञ्चव्यापको विपञ्चैकदेशवृत्तिर्यथा आकाशविशेषगुणः शब्दो
वाह्नेन्द्रियग्राह्यत्वादिति ॥

याह्यत्वं यह्यण्योग्यत्वं तत्पञ्चीकृतेषु सर्वेष्वपि शब्देष्वस्तीति
पञ्चव्यापकत्वं विपञ्चे आकाशविशेषगुणत्वत्यतिरिक्ते घटादौ
वाह्नेन्द्रियग्राह्यत्वमस्ति सुखादौ नास्ति इति विपञ्चैकदेशवृत्ति-
त्वम् ॥ ६७ ॥

चतुर्थमेदमभिधधाति ।

विपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्था आकाशविशेषगुणः शब्दोऽपदात्मकत्वादिति ॥

शब्दो दिधा पदात्मकोऽपदात्मकस्येति । पदं तु सुसिङ्गतम् । तत्रापदात्मकत्वं भेर्यादिशब्देष्वस्ति न तदितरेष्वपि इति पक्षैक-
देशवृत्तित्वम् । विपक्षे आकाशविशेषगुणव्यतिरिक्ते सर्वत्रापदा-
त्मकत्वं व्यक्तमस्तीति विपक्षव्यापकत्वम् ॥ ६८ ॥

ननु ये पक्षव्यापकास्तु एव विरुद्धभेदा । न पक्षैकदेशवृत्तय
इति परं शङ्खते ।

ननु चत्वार एव विरुद्धभेदा नान्ये तेषामसिङ्गलक्षणोपपत्त-
त्वादिति ॥

ये सकलं पक्षमक्ष्युदन्ति त एव विरुद्धभेदा भवति ।
नान्ये पक्षैकदेशवृत्तयस्तेषामसिङ्गलक्षणोपपत्त्वादनिश्चितपक्षवृत्ति-
त्वेन असिङ्गत्वं विरुद्धत्वं मिथो विरुद्धभेदस्य न स्यादिति
तात्पर्यर्थः ॥ ६८ ॥

परिहरति ।

नैष दोष उभयतत्त्वणोपपत्त्वेनोभयव्यवहारविषयत्वात्
तुलायां प्रभाणप्रभेयव्यवहारवदिति ॥

असिङ्गविरुद्धलक्षणोपपत्त्वेनोभयव्यवहारविषयत्वात् एव
त्वदुक्तो दोषो न भवतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तं स्पष्टयति तुलाया-
मिति । यथा एकैव तुला हेमादिद्रव्येयत्ताहेतुत्वात्मीयते
अनयेति प्रभाणं भवति । इयं शुद्धाशुद्धा वेति यदा परीक्ष्यते तदा

प्रमाविषयत्वात् सैव प्रमेयं भवति । तद्देषामप्युभयव्यवहार-
विषयत्वमिति ॥ ७० ॥

इत्यं विरुद्धभेदानष्टौ स्पष्टीकृत्य संप्रत्यनैकान्तिकभेदानाह ।

अनैकान्तिकभेदास्त्विति । पञ्चत्रयव्यापको यथानित्यः शब्दः
प्रमेयत्वादिति ॥

तु शब्दो विरुद्धादनैकान्तिकभेदार्थः । अनैकान्तिकभेदा
उच्चले इति वाक्यशेषः । प्रमेयत्वं पच्चे विपच्चे सपच्चे चास्तीति
पञ्चत्रयव्यापकत्वम् ॥ ७१ ॥

द्वितीयं भेदं भणति ।

पञ्चव्यापकः सपञ्चविपच्चैकदेशवृत्तिर्यथानित्यः शब्दः प्रत्यञ्च-
त्वादिति ॥

अत प्रत्यञ्चत्वमस्मदादौन्दियग्रहणयोग्यत्वं विवक्षितमन्यथा
योगिप्रत्यञ्चत्वेन पञ्चत्रयीव्याप्तापत्तेः । तत्पच्चे सर्वत्राप्यस्ति
श्वरणग्राह्यत्वात् । सपच्चे घटादौ प्रत्यञ्चत्वमस्ति न द्वाणुकादौ
विपच्चे सामान्यादावस्ति न व्योमादाविति सपञ्चविपच्चैकदेश-
वृत्तिलम् ॥ ७२ ॥

द्वितीयं भेदमभिधत्ते ।

पञ्चसपञ्चव्यापको विपच्चैकदेशवृत्तिर्यथा गौरयं विषाणित्वा-
दिति ॥

विषाणिन एवार्थस्य पञ्चौकृतत्वात्पच्चे विषाणित्वम् । सपच्चे
च गोवर्णे सर्वत्रास्ति नर्सकस्यापि विषाणोत्तिर्योग्यत्वात् ।

विपक्षे महिषादिष्वस्ति न हयादिष्विति विपक्षैकदेशवृत्तिलम् ॥ ७३ ॥

तुर्थं भेदं व्यनक्ति ।

*पच्चविपक्षब्यापकः सपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा नायं गौर्विषाणि-
त्वादिति ॥

अत्र पुरःस्यस्य विषाणिनः पिण्डस्यागोत्त्वे साध्ये पक्षे विपक्षे
च गौवगे सर्वेत्ताप्यस्ति विषाणित्वं सपक्षे तु महिषादावस्ति न
हयादाविति सपक्षैकदेशवृत्तिलम् ॥ ७४ ॥

पञ्चमं भेदमाह ।

पच्चत्रयैकदेशवृत्तिर्यथानित्या एथिवौ प्रत्यक्षत्वादिति ॥

प्रत्यक्षत्वमत्राप्यस्मदादौल्दियग्राह्यत्वं ज्ञेयमन्यथा पक्षत्रयैक-
देशवृत्तयोगात् तत्र प्रत्यक्षत्वं पक्षे पृथिव्यां कार्यरूपायामस्ति
न परमाणुरूपायां सपक्षे घटादावस्ति न इग्णुकादौ विपक्षे
सामान्यादावस्ति नाकाशादाविति पक्षत्रयैकदेशे वृत्तिलम् ॥ ७५ ॥

षष्ठं भेदमाह ।

पञ्चसपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षब्यापको यथा द्रव्याणि दिक्काल-
मनांस्यमूर्त्तत्वादिति ॥

अवच्छन्नपरिमाणयोगित्वं मूर्त्तत्वं तदभावोऽमूर्त्तत्वं तत्पै-
दिक्कालयोरस्ति न मनसि । तस्याणुपरिमाणत्वेन मूर्त्तत्वात्
तथा द्रव्यत्वे साध्ये सपक्षे आत्मव्योम्नोरमूर्त्तत्वमस्ति ।

* The reading of the text is “सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः” but the commentator adopted ‘सपक्षैकदेशवृत्ति’ (Vide page 10, Line 7).

पृथिव्यादिषु चतुर्विति पच्चसपक्षैकदेशवृत्तिल्बम् । विपक्षे द्रव्य-
रूपगुणकम्भादिपदार्थपञ्चकेऽप्यस्तीति विपक्षव्यापकल्बम् ॥ ७६ ॥
सप्तमं भेदं वक्ति ।

पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापको यथा न द्रव्याणि दिक्काल-
मनांस्यमूर्त्तत्वादिति ॥

अत्राप्यमूर्त्तत्वं पक्षे दिक्कालयोरस्ति न मनसि मूर्त्तत्वात् ।
अद्रव्यत्वे साध्ये विपक्षे द्रव्ये आत्मव्योम्नोरमूर्त्तत्वमस्ति न
पृथिव्यादिविति पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिल्बम् । अद्रव्यत्वेन सपक्षे
गुणादौ सर्वत्रास्त्वमूर्त्तत्वमिति सपक्षव्यापकल्बम् ॥ ७७ ॥

अष्टमं भेदमाचष्टे ।

सपक्षविपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा न द्रव्याण्याकाश-
कालदिग्मात्ममनांस्ति चण्डिकविशेषगुणरहितत्वादिति ॥

आश्रये सत्याशुतरविनाशिनः चण्डिकाः । विशेषत्वे इतरेभ्यः
स्त्राश्रया व्यवच्छिद्यत्वे यैस्ते विशेषाः । चण्डिकाश्च ते विशेष-
गुणाश्च चण्डिकविशेषगुणास्तैरहितत्वं वियुक्तत्वमिति यावत् । अयं
हेतुः पक्षे दिक्कालमनःस्वेवास्ति न व्योमात्मनोस्तयोः शब्दबुद्ध्या-
दिभिः चण्डिकविशेषगुणवत्त्वात् । तथाच प्रशस्तपादभाष्यं आकाशा-
मनां चण्डिकैकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वमिति । तथा अद्रव्यत्वे
साध्ये गुणकम्भादयः पञ्च सपक्षाः पृथिव्यादयो विपक्षास्तेष्यं
हेतुरस्ति तेषां चण्डिकविशेषगुणरहितत्वादिति हेतौ कृते पृथिव्या-
दीनां विशेषगुणरहितत्वाभावेन तदव्यापनादिपक्षैकदेशवृत्तिर्ल-
स्यादेतोस्तत्रिवृत्त्यै चण्डिकेति पदम् ॥ ७८ ॥

इत्यष्टावनैकान्तिकभेदानभिधायाधुनानध्यवसितभेदानभिधि-
लुराह ।

अनध्यवसितभेदास्त्वविद्यमानसपत्नविपक्षः पक्षव्यापको यथा
सर्वमनिलं सत्त्वादिति ॥

अनध्यवसितभेदा उदाङ्गियत्त इति वाक्यशेषः । अनध्य-
वसितस्तेषा अविद्यमानसपत्नविपक्षतया विद्यमानसपत्नविपक्षतया
अविद्यमानविपक्षविद्यमानसपत्नतया च । त्रिविधोऽपि पक्षसर्वेष-
देशव्यासिभ्यां पुनर्देष्या । एवं भेदाः प्रट् भवन्ति ।

तत्राद्यं भेदमाह । अविद्यमानेत्यादि । अत्र सर्वशब्देन सर्वस्य
पक्षीकृतत्वादेव हेतोरविद्यमानसपत्नविपक्षत्वम् । पक्षे तु सत्त्वा-
दिति हेतुरस्येव ।

ननु यदि सपत्नविपक्षयोरभावादेव सत्र हेतुर्नास्ति तर्हि
तस्य को दोष इति चेत् न । सपत्नविपक्षाभाव एव दोषः ।
यतो हेतुः सपत्ने सन् विपक्षाद्यावर्त्तमानश्च सम्यग् हेतुतामास्ति-
प्नुते । अयन्तु तदभावादेव सपत्ने सत्त्वविपक्षाद्यावर्त्तिवैक्येन
साध्यसाधकत्वादनध्यवसितत्वसमध्यवस्थतीति ॥ ७८ ॥

द्वितीयं भेदमाविर्भावयति ।

अविद्यमानसपत्नविपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिर्था सर्वमनिलं
कार्यत्वादिति ॥

अत्रापि सर्वस्य पक्षैकतत्वादेव सपत्नविपक्षयोरभावः ।
कार्यत्वं पक्षान्तरनिलेष्वस्ति न निलेष्विति पक्षैकदेशवृत्ति-
त्वम् ॥ ८० ॥

तार्सीयं भेदं व्यनक्ति ।

विद्यमानसपच्चविपच्चः पच्चव्यापको यथा अनित्यः शब्दः
प्राकाशविशेषगुणत्वादिति ॥

शब्दस्यानित्यत्वे साधे यद्यप्यनित्यनित्यौ सपच्चविपच्चौ
विद्येते । तथापि शब्दादत्यस्य कस्यचिदपि साकाशविशेषगुणस्य
वस्तुनोऽभावात् हेतोः सपच्चविपच्चाव्यापकत्वम् । पच्चव्यापकत्वं तु
व्यक्तमेव ॥ ८१ ॥

चतुर्थं भेदं प्रथयति ।

विद्यमानसपच्चविपच्चः पच्चैकदेशवृत्तिर्यथा सर्वं द्रव्यमनित्यं
क्रियावत्त्वादिति ॥

अत्र सर्वद्रव्यस्यानित्यत्वे साधेऽनित्यत्वेन गुणकर्माणि सपच्चाः ।
नित्यत्वेन सामान्यविशेषसमवाया विपच्चास्त्रोभयवापि नास्ति
क्रियावत्त्वं तेषां निष्क्रियत्वात् । तदुक्तम् ।

गुणादीनां पञ्चानामपि निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वे इति ।

सपच्चविपच्चयोः सतोरपि हेतोरव्याप्तिः तथा पच्चौक्ततेषु सर्वे-
द्रव्येषु पृथिव्यादौ क्रियावत्त्वमस्ति नाकाशादौ मूर्त्तीनामेव क्रिया-
वत्त्वेन व्योभादीनां निष्क्रियत्वात् । तदप्युक्तम् । क्षितिजलज्योति-
रनिलमनसां क्रियावत्त्वमूर्त्तत्वपरत्वापरत्ववेगवत्त्वानीति पच्चैक-
देशवृत्तित्वम् ॥ ८२ ॥

पञ्चमं भेदमाह ।

अविद्यमानविपच्चो विद्यमानसपच्चः पच्चव्यापको यथा सर्वं
कर्त्त्वं नित्यमुत्पत्तिधर्मकत्वादिति ॥

अत सर्वस्य कार्यस्य पक्षीकरणात् कश्चिद्दिपक्षः । सपक्षा-
स्वाकाशादयस्त्रोत्पत्तिधर्म्मकल्पाभाव एव तेषां नित्यत्वात् । पक्षे
कार्येऽयं हेतुः प्रतीत एव ॥ ८३ ॥

षष्ठं भेदं व्याचष्टे ।

अविद्यमानविपक्षो विद्यमानसपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा सर्वे
कार्ये नित्यं सावयवत्वादिति ॥

अवयवैरारभ्यमाणत्वं सावयवत्वं याज्ञं न त्वयवैः सह वर्त्तत
इति विग्रहस्तदङ्गीकारे व्योमादि सावयवं स्यात्स्यापि घटादाव-
यवैः सह वर्त्तमानत्वात् । तच्च सावयवत्वं पक्षे घटादावस्ति
न दुडगादौ तस्य निरवयवत्वात् । सर्वस्य कार्यस्य पक्षीकारा-
दिपक्षो नास्त्वेव सपक्षे सत्यपि व्योमादौ न सावयवत्वमभूत्त-
त्वात् ॥ ८४ ॥ *

इति षड्नध्यवसितभेदान् व्याख्याय कालात्ययापदिष्टभेदान्
व्याचष्टे ।

कालात्ययापदिष्टभेदासु । प्रत्यक्षविरुद्धो यथानुशोऽयमग्निः
कृतकल्पादिति ॥

कालात्ययापदिष्टभेदा दश्यन्त इति शेषः । अतानुमाने
यद्यपि पक्षेऽग्नौ कृतकल्पं प्रमाणप्रसिद्धमस्ति । तथाप्यौशाप-
ग्राहिणा स्यर्जनप्रत्यक्षेण बाधिते धर्मिणि स्थायुकतया हेतुः
कालात्ययापदिष्टो भवति । प्रत्यक्षेणानुमानविषयबाधात् ।

* The commentator does not explain the bracketed portion of the text [See page, 11, lines 7-8].

तथा ह्यज्ञातस्य निषेद्धमशक्त्वात्तथा विघ्नीणास्य चाग्नेरत्य-
वानुपलभ्वादग्नावपि प्रत्यक्षेण प्रतीतवात् । अन्यथा सानुमानस्या-
ग्रहत्तेस्तः प्रत्यक्षप्राप्ताख्याभ्युपगमे सति प्रत्यक्षप्रतीतप्रतिवेधे
प्रवर्त्तमानमनुमानं तदिपर्वीतवृत्तिना तेनेवाग्नीणाश्याहिणा
प्रस्त्रेण बाध्यते विघ्नापहारात् । तस्मिन् सत्यनुमानस्याभाव
एव स्यात् । तदुक्तम् ।

वैपरीत्यपरिच्छेदे नावकाशः परस्य तु ।

मूले तस्य ह्यनुत्पन्ने पूर्वेण विषयो हतः ॥ इति ।

नन्यं पक्षाभासो न हेत्वाभासः । पक्षस्यैव दुष्टत्वादिति
वेत्र । आश्वयस्य दौष्ट्येनाश्रितस्यापि दुष्टत्वसम्भवात् । अन्यथा
यस्य कस्थापि हतोः स्वरूपासिद्धभावे सति हेत्वाभासत्वं
क्षापि न स्यात् । ततो दुष्टपक्षवर्त्तिष्णुतयायं हेतुहेत्वाभास
एवेति ॥ ८५ ॥

हितीयं भेदमाह ।

अनुमानविरुद्धो यथा परमाणवोऽनित्या मूर्त्तत्वादिति ॥

अवच्छिन्नपरिमाणयोगित्वं मूर्त्तत्वं तद्यद्यपि परमाणुषस्ति
तथापि तेषां नित्यत्वसाधकेनानुमानेनेतदनुमानं बाध्यते मूर्त्तत्वे-
पि परमाणूनां नित्यत्वात् । नित्यत्वसाधकं किमनुमान-
मिति चेत् । उच्चरते । परमाणवो नित्या अकार्यत्वादाकाश-
वदिति । नन्यस्यानुमानस्य को विजिषो येनेदं तद्वाधकमिति
चेत् ।

यस्मादणुतरो नास्ति सक्रियो नित्यं एव वा ।

नित्यत्वे सत्यजन्मो यः परमाणुः स लक्षित इति ॥

आगमबद्धमूलत्वेन बल्लीयस्त्वमिति ब्रूमः । ततो बल्लवता दुर्बलं बाध्यते इति सार्वत्रिकन्यायादेतत्तद्वाधकं भवति । परमाणुसत्त्वे चाणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्वान्तं परिमाणतारतम्यान्महापरिमाणतारतम्यवदिति प्रमाणम् । परमाणुनामकार्यत्वं चोपादानकारणाभावात् । यतः कार्यद्रव्यात्पटस्तत्त्वदल्पपरिमाणमेवोपादानकारणं प्रसिद्धम् । न च परमाणुभ्योऽन्यदल्पपरिमाणं किञ्चिदस्तीति ॥ ८६ ॥

हृतीयं भेदमुपन्यस्यतीति ।

आगमविरुद्धो यथा ब्राह्मणेन येयं सुरादि द्रवद्रव्यत्वात् चौरवदिति ॥

अत हेतुवैरूप्ये सत्यपि सुरादिपाननिषेधकेनागमेन बाध्यते ।
आगमः क इति चेत् ।

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवेका तथैवान्या न पातव्या हिजोत्तमैः ॥

सुरां पीत्वा हिजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।

तथा स्वकार्ये निर्दण्डे मुच्यते किञ्चिष्वात्ततः ॥

द्रव्यागमादिति ब्रूमः । ब्राह्मणस्य पानार्हा सुरा पीता सती पापसाधनं न भवतीति प्रतिज्ञातात्पर्यार्थिः । तत्र चौरं निर्दर्शनं तस्य च पापसाधनत्वाभावः शुतिस्मृत्यागमैकसमधिगम्यः । येन

चागमेन चौरपानस्य पापसाधनत्वाभाव उक्तस्तेनैव सुरापानस्य
पापसाधनत्वमुक्तमिति । प्रतिज्ञाया दृष्टान्तग्राहकप्रमाणेनेति
विरोधः ॥ ८७ ॥

* चतुर्थं भेदमाह ।

प्रत्यक्षैकदेशविरुद्धो यथा सर्वे तजोऽनुशां रूपित्वादिति ॥

अत सर्वस्य तेजसोऽनुशालं साध्यं तच्चानुमानस्य प्रत्यक्ष-
पूर्वकत्वात् प्राक्प्रवृत्तप्रत्यक्षेण बङ्गरहर्षत्वादावौषणयाहिणा
चन्द्ररत्नादावनौषणयाहिणा विरुद्धते इति प्रत्यक्षेणैकदेशे विरुद्धो
हेतुभवति ॥ ८८ ॥

पञ्चमं भेदमभिघत्ते ।

अनुमानैकदेशविरुद्धो यथा नित्याश्रया द्रवत्वरसरूपगन्धस्तर्गा
नित्या अप्रदेशवृत्तिसमानजात्यारम्भकल्पे सति परमाणुवृत्तित्वा-
त्तद्वैकत्ववदिति ॥

अत परमाणुवर्त्तिनो द्रवत्वादयः पञ्च धर्मिणः नित्या इति
साध्यम् । अप्रदेशवृत्त्यादिहेतुः । परमाणुवर्त्यकत्वसंख्यावदिति
दृष्टान्तः । अतानित्याश्रयाश्रितानां द्रवत्वादौनामनित्यत्वमस्ति ।
तद्वरच्छेदार्थं पक्षे नित्याश्रया इति पदम् । तथा परमाणुवृत्तित्वा-
दित्युक्ते हेतौ तद्वृत्तिना संयोगेन व्यभिचारः स्यात्तनिवृत्यर्थम-
प्रदेशवृत्तिपदम् । संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वात् । तथा च सूत्रम् ।
संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणानां प्रदेशवृत्तित्वमिति ।

द्रवत्वादयस्तु न तथा । अप्रदेशवृत्तिपरमाणुवृत्तित्वादित्युक्तै-
रपि परमाणुगतद्वित्वादिभिरनैकात्मिकत्वं स्यात्तदपीहार्थमारम्भ-

केति । एवं हित्वादीनामप्रदेशवृत्तिपरमाणुवृत्तित्वेऽपि सूत्रे परत्वापरत्वहित्वपृथक्त्वादीनामकारणत्वमिति वचनादनारभक्त्वात् । अनारभक्त्वमय्यमीषां बुद्धप्रेक्षत्वात् । तथाप्रप्रदेशवृत्त्यारभक्त्वपरमाणुवृत्तिकर्माणातिव्याप्तिः स्यात्तद्वावच्छिक्ष्यै समानजातीयेतिपदम् । कर्मेणः समानजातीयानारभक्त्वात् । एवं मप्यप्रप्रदेशवृत्त्यादिविशेषगुजुवा द्वाणुकेनातिप्रसङ्गस्तुत्परिहाराय गुणत्वे सतीति पदं स्वयमभूद्धम् ।

अस्मिंश्चानुमाने पार्थिवपरमाणुरूपादिव्येव नित्यत्वमनित्यत्वसाधकेन प्रत्यनुमानेन विरुद्धते संहारावस्थायां चतुर्जातीयानां परमाणुनां मिथः संयोगे सति पार्थिवपरमाणुरूपादयस्तैजसाणुभिः पच्यत्त इति पार्थिवाणुरूपादीनामनित्यत्वात् । प्रत्यनुमानचेदम् । पार्थिवपरमाणुरूपादयोऽनित्याः पार्थिवपरमाणुरूपादित्वात् । षट्गतरूपादिवदिति ॥ ८८ ॥

षष्ठं भेदमाचष्टे ।

आगमैकदेशविरुद्धो यथा सर्वेषां देवर्षीणां शरीराणि पार्थिवानि शरीरत्वादसदादिशरीरवदिति ॥

आगमे देवर्षीणां शरीराणि पार्थिवाप्यतैजसवायबीयतया व्यावर्ख्यन्ते । अत तेषां सर्वेषामपि शरीरेषु पार्थिवत्वे साध्यमाने हेतोरेकदेश आगमेन विरुद्धते ॥ ८९ ॥

इत्यं षट्कालात्पर्यापदिष्टभेदानुक्रान्ति प्रकरणसमसुदाहरति ।

प्रकरणसमस्योदाहरणं यथाऽनित्यः शब्दः पञ्चसपञ्चयोरन्य-
तरत्वात् सपञ्चवदिति ॥ * ॥

पञ्चसपञ्चयोरिति पञ्चः शब्दः सपञ्चशानित्यत्वेन घटादि-
स्योरन्यतरत्वमेकतरत्वं पञ्चत्वं सपञ्चत्वच्छ्रेति यावत् । अयच्छैक
एव हेतुरनित्यले इव नित्यः शब्दः पञ्चसपञ्चयोरन्यतरत्वात्
सपञ्चवदिति नित्यल्लेऽपि लिङ्गपतया वर्तमानः प्रकरणसमो
भवति ॥ ८१ ॥

आद्यैर्विरुद्धाव्यभिचारी प्रकरणसमत्वेन संग्रहीतोऽस्ति
तदपाकर्तुमाह ।

एकत्र तु लक्षणविरुद्धहेतुहयोपनिपातो विरुद्धाव्यभिचारी-
त्वेके इति ॥

एके इति वयभित्यर्थः । एकवेति एकस्मिन्नेव धर्मिणि तु ल-
क्षणं च तद्विरुद्धहेतुहयच्च तु लक्षणविरुद्धहेतुहयं तस्योपनिपात
उपन्यासः । विरुद्धं न व्यभिचरतीति विरुद्धाव्यभिचारी । भिन्न-
धर्मिणीरपि हेत्वोः सन्विपातो विरुद्धाव्यभिचारी स्यात् तत्रि-
हृत्यर्थमेकवेति पदम् । तथापि नित्यः शब्दः प्रभेयत्वादनित्यः
शब्दः कार्यत्वादनयोर्विरुद्धाव्यभिचारित्वं स्यात्तत्रिविधाय तु ल-
क्षणेति पदम् । एवमप्यनित्यः शब्दस्तीत्रादिधर्मोपितत्वाच्छब्दो

* The commentator adopted the reading of the ms B. which is printed in the Footnote of 12th page. But the reading of other mss is quite different (See p. 12, l. 1-2)

गुणः सामान्यवत्त्वे सत्त्वस्त्रादादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादित्येतयोरपि
तथात्वं स्यात् तत्रिवृत्त्ये विरुद्धेति पदम् । यचैकस्मिन्नेव धर्मिणि
त्रैरूप्यादिना समलक्षणं मिथो विरुद्धत्वं हेतुद्यसुपनिपतति
स विरुद्धाव्यभिचारो नामास्य शास्त्रकारस्य मते हेत्वाभासो
भवतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

इदमुदाहरति ।

*यथा नित्यमाकाशममूर्त्तद्रव्यत्वादात्मवदनित्यमाकाशमस्म-
दादिबाह्येन्द्रियग्राह्यगुणाधारत्वात् घटवदिति ॥

अत्रोभयसिवप्यतुमाने योमैव धर्मि साध्यत्वन्तु नित्यानित्यत्वं
तत्र नित्यत्वे साध्ये अमूर्त्तद्रव्यत्वादिति हेतुः । अमूर्त्तत्वादित्युक्ते
बुद्धादिभिर्द्रव्यत्वादित्युक्ते पृथिव्यादिभिश्च व्यभिचारः स्यात्
त्रिवृत्त्यममूर्त्तद्रव्यत्वादित्युक्तम् । तथानित्यत्वे साध्येऽस्त्रादादीति
हेतुः । अत्रापि योगियाह्यैः परमाणुभिरन्तःकरणप्रत्यक्षेण चालना
नैकान्तिकत्वव्युदासायास्त्रादिबाह्यपदे । पञ्चेऽसिद्धत्वापोहाय
गुणाधारेतिपदम् । गुणशात् शब्दः ।

अत इयोरपि हेत्वोव्यर्थीच्छि प्रयुक्तत्वेनैकाधारत्वम् । त्रैरूप्येण
तौत्त्वत्वत्वं नित्येतत्वसाधकत्वेन विरुद्धत्वम् । नह्यत्रोभयोरपि
साधकत्वं वस्तुनो द्वात्मकत्वासम्भवात् । नापि परस्परविरोधा-
दुभयोरप्यसाधकत्वं नित्यत्वानित्यत्वव्यतिरेकेण प्रकारान्तरासम्भ-

* The reading adopted by the commentator here differs somewhat from the text (See page 12, Line 4-5).

वात् । न चान्यतरस्य हेतोर्विशेषोऽवगम्यते । येनैकपञ्चावधारणं स्यात्तोऽयं तु ल्यलक्षणविरुद्धहेतुद्योपनिपातो विसङ्गाव्यभिचारी भवति । स च प्रकरणसमात् पृथगीव हेतुद्यात्मकत्वात् । प्रकरणसमस्य तु स्वपरपञ्चसिङ्गावेकहेत्वात्मकत्वादिति ॥ ६३ ॥

नन्यथमसिङ्गादिवज्ञेत्राभास एव किंवा हेतुरपि स्यादित्याशङ्काह ।

स खलु पुरुषविशेषभपेक्षमाणो हेत्वाभासो भवत्यन्यतरासिङ्गादिवदिति ॥

यथा परं प्रत्यसिङ्गो हेतुः स्वप्रयोक्तारमसमर्थमपेक्ष्य तेनासाध्यमानो हेत्वाभासो भवति । यथा स इति विरुद्धा व्यभिचारी । पुरुषविशेषमिति । स्वप्रयोक्तारं दुर्बलमपेक्ष्य हेत्वाभासो भवेत् । यदा त्वन्यतरानुमाने धर्मिश्राहकप्रमाणबाधादिके दोषमुद्ग्रावयेत् । तदैकं कालात्ययापदिष्टादिदोषग्रस्तं स्यादन्यच्च प्रमाणम् ।

अत तु व्योम्नो व्यापकत्वेनात्मवक्त्रदुत्पादककारणाभावात् प्रामाणिक्यां नित्यत्वसिङ्गो सत्यां धर्मिश्राहकप्रमाणबाधितत्वादनित्यत्वसाधकसेवानुमानं कालात्ययापदिष्टं भवतीति । विसङ्गाव्यभिचारी न सर्वथा हेत्वाभास इत्यलम् ॥ ६४ ॥

हेतुप्रसङ्गेन हेत्वाभासान् सोदाहरणानुदाहृत्य संप्रत्युदाहरणास्यं लृतौयमवयवं व्याचष्टे ।

सम्यग्दृष्टात्ताभिधानमुदाहरणमिति ॥

अत्रोदाहरणमिति लक्ष्यं शेषन्तु लक्षणम् । उदाङ्ग्रियेते

निर्दिश्येति साध्यसाधने अस्मिन्निल्युदाहरणं निर्दर्शनमिति । किं तदित्याह सम्यगित्यादि । दृष्टयोः साध्यसाधनयोरन्तोऽवसानं यस्मिन्नसौ दृष्टान्तस्तदभिधानं कथनमिति । सम्यक् पदं दृष्टान्ताभासव्युदासाथैम् । दृष्टान्तपदं यज्ञित्विदभिधानस्योदाहरणत्ववच्छेदय ।

न चेदमुदाहरणं वर्षमिति बौद्धैः प्रत्यवस्थेयम् । हेतुवदस्यापि प्रतिपाद्यप्रतिपत्त्यङ्गभूतत्वात् । हेतुरवैकरणव समर्थ इति चेत्त । विश्वितिपत्रं प्रति तत्प्रयोगेऽपि प्रतिपत्त्यदर्शनात् । संप्रतिपत्रं प्रति तु तदभावेऽपि तदीक्षणात् । तत्राग्निरस्तौति निश्चितासत्त्वपुरुषप्रल्लीतवचनादपि साध्यमिष्ठौ हेतोरप्यनपेच्छणीयत्वप्रसङ्गात् । अथ परप्रतिपत्त्यर्थं हेतुरपेक्ष्यत एवेति चेत्तर्हुदाहरणमप्यपेक्षणीयमेव तद्योगादित्यलं प्रसङ्गेन ॥ ८५ ॥

तद्वेदमाह ।

तद्विविधं साध्यम्यवैधर्यमेदादिति ॥

समानो धर्मो यस्य स सधर्मा । विरुद्धो विसदृशो वा धर्मो यस्य स विधर्मा तयोर्भावौ साध्यम्यवैधर्म्ये तयोर्भेदात्तद्विभेदमिल्यर्थः ॥ ८६ ॥

तत्वाद्यमुखेन ।

अन्वयमुखेन दृष्टान्ताभिधानं साध्यर्म्योदाहरणं यथानित्यः शब्दस्तौत्रादिधर्मेपितत्वात् यदत्तौत्रादिधर्मेपितं तत्तदनित्यं दृष्टं यथा सुखादीति ॥

अन्वयमुखेनेति । साध्यसामान्येन साधनसामान्यस्य आसि

रत्यस्तदारा निदर्शनं साध्यर्थोदाहरणं भवति । तौब्रादिधर्मो-
पेतत्वमिति तौब्रत्वमुच्चैस्वं आदिशब्दात्तीवतरत्वतौब्रतमत्वादि-
परिग्रहः । तौब्रत्वादिधर्मोपेतः शब्द एव तस्य भाव इत्यर्थः ।
श्यत्तीब्रादिधर्मोपेतसित्यादि अन्यव्यासिप्रदर्शनम् ।

सुखादौति दृष्टान्तः । आदिशब्दादुःखादिपरिग्रहः । तार-
तयेनानुभवनात् सुखादौ तौब्रादिधर्मोपेतत्वमस्येव तस्मादनिल-
त्वमस्तीति साध्यसाधनवत्त्वम् ।

नगु तौब्रादिधर्मोपेतत्वादित्ययं हेतुर्भागासिद्धः यतोऽन्यशब्द
एवानुभूयते । तौब्रादिधर्मोपेतत्वं न शब्दजनितशब्दान्तरेष्विति
चेत् । नैवम् । पूर्वशब्दानां यदि तौब्रादिधर्मोपेतत्वं न स्यात्तदा-
स्येऽपि शब्दे न स्यात्पूर्वशब्दजनितत्वादन्यशब्दस्य । तथाच सति
समानजातौयारथकत्वमपि भज्येत तस्मादस्येव पूर्वशब्देष्वपि
तौब्रादिधर्मोपेतत्वम् । अत्रानुमानम् । विवादाध्यासिताः शब्दाः
तौब्रादिधर्मोपेताः शब्दत्वादन्यशब्दविति ॥ ६७ ॥

वैधर्योदाहरणमाह ।

व्यतिरेकमुखेन दृष्टान्ताभिधानं वैधर्योदाहरणं यथा यद-
निलं न भवति तत्त्वत्तीब्रादिधर्मोपेतमपि न भवति यथाकाश-
मिति ॥ *

व्यतिरेकमुखेनेति । साधनसामान्याभावेन साध्यसामान्या-

* The reading “एतेनोद्धाहरणाभासानासुदाहरणत्वसुक्तं भवति” is
added here in the text (Vide page 12, Line 16).

भावस्य व्यासिर्वर्थतिरेकस्तद्वारा दृष्टान्तभणनं वैधर्म्येदाहरणं
भवति । यदनिल्यं न भवतीत्यादि व्यतिरेकव्यासिप्रकटनम् ।
आकाशमिति दृष्टान्तः । तद्वानिल्यत्वाभावात्तीत्रादिधर्मेपितत्वं
स्याप्यभावः । वैधर्म्यदृष्टान्तस्य च प्रमाणसिद्धत्वात् । यदुक्तं
बोह्वैः ।

तस्मात् वैधर्म्यदृष्टान्तोनेष्टोऽवश्यमिहाश्वयः ।

तदभावेऽपि तचेति वचनादपि तज्जर्तेरिति ॥

तत्प्रत्युक्तं ज्ञेयम् । व्यतिरेकदृष्टान्तं विना यद्वेदं नास्ति
तचेदमपि नास्ति इति वचनादेव साध्यव्याहृत्या साधनव्याहृति-
प्रतीतिरसभवादित्यर्थः ॥ ८८ ॥

उदाहरणलक्षणप्रणयनेनोदाहरणाभासाः प्रतिचिस्ता भवत्य-
तस्मेषां लक्षणं सोदाहरणमाह ।

*उदाहरणलक्षणरहिता उदाहरणवदाभासमाना उदाहरणा
भासास्ति चानेकप्रकारास्तथाचानिल्यं मनो मूर्च्छादित्येतद्धि
प्रयोगे सर्वेऽपि उदाहरणाभासा उच्यन्ते इति ॥

अत्रोदाहरणाभासा इति लक्ष्यम् । शेषं लक्षणम् । उदाहरण
लक्षणं साध्यसाधनक्रोडीकृतत्वं तेन रहिताः । वतिनोदाहरण
तौत्येनाभासमानाः स्वार्थसाधकत्वादुदाहरणाभासा भवन्ति
उदाहरणाभासा इति लक्षणं कृते किमपेक्षा स्यात्तदुक्तं

* The reading adopted by the commentator here differs somewhat from the text (See page 13, Line 1).

उदाहरणवदाभासमाना इति पदम् । सम्यगुदाहरणेष्वतिव्याप्तिनिवृत्यर्थमुदाहरणलक्षणरहिता इति पदम् । ते च बहुधा भवतीत्याह । अनेकप्रकारा इति । उदाहरणानां बाहुविधाद्विति ग्रेषः । तथाचेति प्रयोगोपदर्शनार्थं प्रयोगानन्तरं निदर्शनस्य दर्शयितुमुचितत्वेन । अनित्यं मनो मूर्त्तत्वात् इत्यचानुमाने उदाहरणाभासोदाहरणानि कथन्त इत्युक्तम् ।

ननु मनसि कथं मूर्त्तत्वमिति चेत् । अनुमानादिति ब्रूमः । मनोऽणुपरिमाणं आत्मसंयोगित्वे सति निरवयवत्वात् परमाणुवदिति ॥ ८८ ॥

उदाहरणाभासानेव दर्शयति ।

यन्मूर्त्तं तदनित्यं दृष्टं यथा परमाणुरिति साध्यविकल इति ॥
यन्मूर्त्तमित्याद्यन्वयव्याप्तिः । अत साध्यस्यानित्यत्वस्य परमाणावभावात् दृष्टान्तस्य साध्यवैकत्यं मूर्त्तत्वेऽपि परमाणोनित्यत्वात् ॥ १०० ॥

यथा कर्मेति साधनविकल इति ॥

अत साधनस्य मूर्त्तत्वस्य कर्मण्यभावात् साधनवैकत्यम् ।
मूर्त्तभावसु कर्मणोवासनारूपत्वात् ॥ १०१ ॥

यथाकाशमित्यभयविकल इति ॥

अनित्यत्वमूर्त्तत्वयोराकाशेभावादुभयवैकत्यम् ॥ १०२ ॥

यथा शशविषाणमित्याशयहीन इति ॥

शशविषाणस्याभावादृष्टान्तस्याशयवैकत्यम् । अयच्छ महान् होषो व्याप्तिनिरधिकरणाद्या निश्चेतुमशक्यत्वात् ॥ १०३ ॥

घटवदिलब्यासप्रभिधानमिति ॥

न व्यासेरभिधानमव्यासप्रभिधानं नाम दोषो भवति ।
यन्मूर्त्ते तदनिलं दृष्टमिति व्यासिमविरचयेऽव घटदृष्टान्तोप-
दानात् व्यासिनिश्चयार्थमेव दृष्टान्ताभ्युपगमात् ॥ १०४ ॥

यदनिलं तमूर्त्ते दृष्टमिति विपरीतव्यासप्रभिधानमिति ॥

यन्मूर्त्ते तदनिलं दृष्टमिति वाच्ये यदन्यथाभण्णनं तदिपरीत-
व्यासप्रभिधानं नाम दोषः ॥ १०५ ॥

किमेतौ दृष्टान्तदोषावन्यथा वित्याह ।

एतौ तु वचनदोषाविति ॥ *

एतावव्यासप्रभिधानविपरीतव्यासप्रभिधानरूपौ वचनदोषौ
वक्तृदोषावित्यर्थो न वसुदोषौ वक्तृप्रमादोत्पत्रत्वात् । एतेन
प्राच्यावत्वारो वसुदोषा इत्यावेदितम् ॥ १०६ ॥

घट साधर्म्योदाहरणाभासान् व्यावर्खं वैधर्म्योदाहरणाभासान्
वस्तुयति ।

यन्मूर्त्तिं तमूर्त्तमपि न भवति यथा परमाणुरिति साधन-
व्याहृत्त इति ॥

साधनादव्याहृत्तः साधनाव्याहृत्तो नाम वैधर्म्यदृष्टान्तदोषे
भवति । एवं साध्याव्याहृत्तादिपदेष्वपि विग्रहः स्वयं कार्यः

* This aphorism adopted by the commentator is not in the Text (See page 13).

† The text reads “यदनिलं” instead of “यन्मूर्त्तिं” (See p 13, L 4)

यत्रित्यं तन्मूर्त्तमपि न भवतीति व्यतिरेकव्यासिः । परमाणुरिति
दृष्टान्तः । तस्य मूर्त्तत्वाच्मूर्त्तत्वसाधनादव्यावृत्तत्वम् ॥ १०७ ॥

यथा कर्मेति साध्याव्यावृत्त इति ॥

कर्मणोऽनित्यत्वेन साध्याव्यावृत्तत्वं ज्ञेयम् ॥ १०८ ॥

यथा चट इत्युभयाव्यावृत्त इति ॥

बटस्यानित्यत्वाच्मूर्त्तत्वाच्च साध्यसाधनदयादव्यावृत्तत्वम् ॥ १०९ ॥

यथा खपुष्पमित्याश्यहौन इति ॥

खपुष्पस्यासत्त्वादृष्टान्तस्याश्यहौनत्वम् ॥ ११० ॥

आकाशवदित्यव्याप्तप्रत्यभिधानमिति ॥

यत्रित्यं तन्मूर्त्तमपि न भवतीति व्यतिरेकव्यासिमक्त्वैवा-
काशस्य दृष्टान्तौकरणादव्याप्तप्रभिधानत्वम् ॥ १११ ॥

*यदमूर्त्तं तदनित्यं न भवति यथाकाशमिति विपरीतव्याप्त-
प्रभिधानमिति ॥

यत्रित्यं तन्मूर्त्तमेव न भवतीति वक्तव्येऽन्यथाकथनं विपरीत-
व्याप्तप्रभिधानं दीषः ॥ ११२ ॥

अनयोरपि वचनदोषत्वं न वसुदोषत्वमित्याह ।

एतौ वचनदोषाविति ॥

एताविति अश्याप्रभिधानविपरीतव्याप्तप्रभिधानस्तत्त्वौ दृष्टान्त-
दीषौ न भवते इत्यर्थः ।

* The reading adopted by the commentator here differs somewhat from the text (See page 13, Line 13).

न तु दृष्टान्ते वक्तृकोशलमप्यपेक्ष्यत इति अन्ये व्यतिरेके
चाव्यासामभिधानविपरीतव्यासामभिधाने दृष्टान्तदोषाविति चेत् ।
करणपाठवादीनामपि तत्रापेक्षणीयत्वेन तदभावे तेषामपि
दृष्टान्तदोषापत्त्या दृष्टान्ताभासानामियज्ञाभङ्गप्रसङ्गात् ततो
बचनदोषादिवैती ॥ ११३ ॥

एतेषु विभागमाह ।

अताद्याः षट् साधर्थीदाहरणाभासा इतरे षट् वैधर्थीदा-
हरणाभासा इति ॥

व्यक्तमितत् ॥ ११४ ॥

केषाच्चिन्मतेऽन्येष्युदाहरणाभासाः सन्तीत्याह ।

अन्ये तु सन्देहदारेणापरानष्टावुदाहरणाभासान् वर्तयन्तीति ॥

साधादीनां यः सन्देहोऽर्थात् दृष्टान्ते स एव दारसुपायस्ते-
नित्यर्थः ॥ ११५ ॥

तानुदाहरति ।

सन्दिग्धसाध्यो यथा महाराज्यं करिष्यत्ययं सोमवंशोङ्गूतत्वात्
विवक्षितराजपुरुषवदिति ॥

अत सोमवंशस्य कस्यापि महाराज्यकरणं साध्यं सोमवंशो-
ङ्गूतत्वं हेतुः दृष्टान्तः । सोमवंश एव कश्चिद्राजपुत्रस्तत्र साधनं
निषिद्धिं परं राज्यं करिष्यति न वेति साधस्य सन्दिग्धत्वात्
सन्दिग्धसाध्यो दृष्टान्ताभासोऽयम् ॥ ११६ ॥

सन्दिग्धसाधनोऽपि यथा नायं सर्वज्ञो रागादिभक्त्वादथा-
पुरुषवदिति ॥

अत्रापि दृष्टान्तीकृते रथ्यापुरुषे येन केनाप्युपायेन निश्चिता
सर्वज्ञत्वे रागादिमत्त्वं सन्दिग्धम् । नन्व सर्वज्ञत्वस्य रागादिमत्त्वेन
सहाविनाभावित्वादिसर्वज्ञत्वं निश्चित्यैव तत्त्वशितौ सन्दिग्धोभयो-
र्यं स्यात् सन्दिग्धसाधन इति चेत् । सत्ये परमनुदरा कन्येति
तदपि तदसर्वज्ञत्वं सन्दिग्धत्वेनाविवक्षित्वाद् रागादिमत्त्वं विव-
क्षितम् । तत्सन्दिग्धमस्तीति सन्दिग्धसाधनत्वम् ॥ ११७ ॥

सन्दिग्धोभयो यथा गमिष्यत्ययं सर्वां विवक्षितः पुरुषः
समुपार्जितशुक्लधर्मल्लोद्देवदत्तवदिति ॥

अत्र दृष्टान्तीकृते देवदत्ते उभयं सन्दिग्धम् । कोवेद देवदत्तः
समुपार्जितशुक्लधर्मल्लो न वा स्वर्योस्यति न वैत्युभयस्य साधनस्य
साध्यस्य च सन्दिग्धत्वात् ॥ ११८ ॥

सन्दिग्धाश्रयो यथा नायं सर्वज्ञोऽवद्यवकृत्वात्* भविष्यदेव-
दत्तपुत्रवदिति ॥

अत दृष्टान्तीकृते भविष्यति देवदत्तपुत्रे प्रमाणाभावादाश्रयस्य
सन्दिग्धत्वम् ॥ ११९ ॥

एवं साध्यर्णं चतुरो दृष्टान्ताभासान् प्रकाशं वैधर्यर्णं
तानाह ।

सन्दिग्धसाध्याव्याहृत्तो यथा यो भहारात्यं न करिष्यति
स सोमवंशीद्गूतोऽपि न भवति यथाऽन्यो राजपुरुष इति ॥

* The Text reads “बद्धवकृत्वात्” instead of “अवद्यवकृत्वात्” (See p 14, Line 6).

सन्दिग्धसाध्यादव्याहृतः सन्दिग्धसाध्याव्याहृतः । एवं पुरो-
ऽपि विग्रहः स्वयमभूद्याः । यो महाराज्यं न करिष्यतीत्यादि-
व्यतिरेकव्याप्तिः । अन्यत्रिन् राजपुरुषे सीमवंशादन्यत्रोत्पादिष्ठा-
वपि राज्यकरणं प्रमाणाभावात् सन्दिग्धं ततो दृष्टान्तस्य सन्दिग्ध-
साध्याव्याहृत्वम् ॥ १२० ॥

सन्दिग्धसाधनाव्याहृतो यथा यस्तु सर्वज्ञः स रागादिरहितो
यथा समस्तशास्त्राभिज्ञ इति ॥

अत्र समस्तशास्त्राभिज्ञे रागादिमत्त्वं साधनं सन्दिग्धम् ।
कर्हिचित्तस्यापि रागादिमत्त्वादिति सन्दिग्धसाधनाव्याहृत्वत्वं
दृष्टान्तस्य ॥ १२१ ॥

सन्दिग्धोभयाव्याहृतो यथा यः स्वर्गं न गमिष्यति स सम-
पार्जितशुल्कधर्मीऽपि न भवति यथा दुःखः पुरुष इति ॥

अत्र दुःखे पुंसि स्वर्गतेः समुपार्जितशुल्कधर्मत्वस्य च प्रमाणा-
भावात्र निर्णयः । कर्हिचिद्दुःखोऽपि स्वर्गामी समुपार्जितशुल्क-
धर्मश्च स्यादिति सन्दिग्धसाध्यसाधनत्वम् ॥ १२२ ॥

सन्दिग्धात्मयो यथा यः सर्वज्ञः सोऽवद्यवक्त्रापि* न भवति
यथा भविष्यदेवदत्तपुल इति ॥

अत्र दृष्टान्तीकृतस्य देवदत्तपुलस्य भविष्यत्वादेव सन्दिग्धा-
त्मयत्वम् । को वेद पुलो वा पुच्छी वा भविष्यति ॥ १२३ ॥

* The text reads “बङ्गवक्त्रापि” instead of “ञ्जवद्यवक्त्रापि” (See page 14, Line 13).

इत्यं दृष्टान्तं साभासं स्पष्टयित्वोपनयं लक्ष्यति ।

दृष्टान्ते प्रसिद्धाविनाभावस्य साधनस्य दृष्टान्तोपमानेन पचे
व्याप्तिस्थापकं वचनमुपनय इति ॥

अबोपनय इति लक्ष्यं शेषं तु लक्षणं उपनीयते प्राप्यते
दृष्टान्ते प्रसिद्धाविनाभावं साधनं साध्यकोटिमनेनेत्युपनयः । किं
तत् व्याप्तिस्थापकं वचनमिति साध्यसाधनयोः क्रोडीकरणं
व्याप्तिः । सा स्थाप्यते येन तत्त्वा । क्व पचे प्रतिज्ञायाम् ।
कस्येत्याह साधनस्य हेतोः । कौटुम्बः प्रसिद्धित्वादि । क्व दृष्टान्ते ।
केन दृष्टान्तोपमानेनेति । दृष्टान्तस्योपमानं तथाचेति रूपं
वचनं तेन ।

वचनमुपनय इत्युक्ते यक्तिच्छिदचनमुपनयः स्यात्तत्रिवृत्त्यै व्याप्ति-
स्थापकमिति पदम् । कस्येत्यपेक्षाप्रतिक्षेपार्थं साधनस्येति पदम् ।
साधनाभासस्यापि व्याप्तिस्थापकं वचनमुपनयः स्यात्तत्रिवृत्त्यर्थं
दृष्टान्ते प्रसिद्धाविनाभावस्येति पदम् । यत्र क्वापि व्याप्तिस्थापक-
वचनस्योपनयत्वापनुत्यै पचे इति पदम् । हेतुवचने चातिव्याप्ति-
व्यवच्छिद्वृत्त्यै दृष्टान्तोपमानेनेति पदम् । उपमानेनेति विशेषण-
मुपलक्षणं तेन वैधस्येणाग्रयुपनयः स्यादिति तात्पर्यम् ॥ १२४ ॥

उपनयः साधर्म्यवैधर्म्यमेदादृ द्विधा भवति तत्राद्यं भेदं दर्शयति ।

* तथाच तीव्रादिधर्मीपितः शब्द इति साधर्म्योपनय इति ॥

* The reading “स हिविधः साधर्म्योपनयो वैधर्म्योपनयश्चेति” is added in the text before the aphorism adopted by the commentator here. (See page 14, Line 17).

तथेति शब्दो दृष्टान्तोपमानयोतनार्थः यथा सुखादि तीव्रादि-
धर्मोपेतं तथा शब्दोऽपीत्यर्थः । सुखादिसधर्मं गततीव्रादिधर्मो-
पेतत्वोपनयादयं साधर्म्योपनय इति कथ्यते ॥ १२५ ॥

द्वितीयं भेदं दर्शयति ।

* न च तथा तीव्रादिधर्मोपेतः शब्दो न भवतीति वैधर्म्यो-
पनय इति ॥

अत्रापि तथेति वैधर्म्यदृष्टान्तोपप्रदर्शनार्थः । यथाकाशं
तीव्रादिधर्मोपेतं न भवति तथाकाशवन् । न तीव्रादिधर्मोपेतः
शब्दोऽपितु तीव्रादिधर्मोपेत एव । आकाशवैधर्म्यव्याख्यतीव्रादि-
धर्मोपेतत्वोपनयनादैधर्म्योपनयोऽयमुच्यते । यथापि नज्ज्ञेन न
कश्चिदर्थभेदस्तथाप्युक्तिभेदोऽस्तीति नानयोरैक्यमिति । साधना-
भिधानस्य सामर्थ्यादेव पञ्चधर्मत्वप्रतीतिसिद्धेव्यंधिकरणस्य
चासाधकत्वात् द्विधाप्युपनयोऽसौ व्यर्थ इति चेत्र हेतुभिधान-
सामर्थ्याहरामिसिद्धावनन्वितस्य च तदयोगे दृष्टान्तोऽपि न वाच;
स्यात् । असिद्धस्यापि हेतोभावान्त्या हेतुत्वसंभवात्ततो निश्चिता-
न्वयप्रतिपत्तिर्ण स्यादिति दृष्टान्तेन सा दृढौक्रियते इति चेत् ।
अत्रापि अपञ्चधर्मस्यापि हेतोभावान्त्या हेतुत्वदर्शनात्र ततः पञ्च-
धर्मत्वसिद्धिरस्तीति दृष्टान्तस्यहेतोः पञ्चस्तित्वस्यापक उपनयोऽ-
प्युपेतव्यः । असिद्धस्यापि हेतोरुपनयो दृश्यते इति कथं ततः
पञ्चधर्मत्वसिद्धिरिति चेत्र । विनाभूतस्यापि हेतोर्हेतुत्वं दृश्यते ।

* The word न च is omitted in the text. (See page 14, Line 18)

कथं ततो नाव्यसिद्धिरित्यलं प्रतिबन्ध्या । ततो हेतोः पञ्चधर्मत्व-
निश्चिलै उपनयोऽब्दीकर्तव्य एवेति ॥ १२६ ॥

इत्युपनयं व्याख्याय निगमनमवगमयति ।

उपनयानन्तरं सहेतुकं प्रतिज्ञावचनं निगमनमिति ॥

अत्र निगमनमिति लक्ष्यं शेषं तु लक्षणम् । निगम्यते
नियम्यते साध्यलक्षणार्थीनेनेति निगमनम् । किं तदित्याह सहेतुकं
प्रतिज्ञावचनमिति हेतुसहितः पञ्चनिर्देश इत्यर्थः । कदा उप-
नयानन्तरमिति । प्रतिज्ञावचनं निगमनमित्युक्तं शब्दोऽनित्य इत्य-
शामपि प्रतिज्ञायां निगमनत्वं स्वात्तद्वापोहार्थं सहेतुकमिति ।
तथाप्यनित्यः शब्दः क्वतकत्वादित्येतदपि निगमनं स्वात्तविष्टुत्ये
उपनयानन्तरमिति । उपनयमुक्ता हेतुयुक्तं पुनः प्रतिज्ञावचनं
यन्निर्दिश्यते तन्निगमनमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

उदाहरति ।

* तस्मादनित्यएवेति ॥

तस्मादिति तौत्रादिधर्मप्रेतत्वात् । शब्दोऽनित्यएव भवतीति
निगमनम् ॥ १२८ ॥

ननु स्वार्थानुमानं यथा लिङ्गसामर्थ्यादुदीकते तथा परार्थानु-
मानमपि । इयांस्तु विशेषः स्वप्रतीतौ स्वयमिदमनुसन्धीयते । पर-

* The reading “तदपि द्वितीयं साधर्म्मप्रवैधभैरनेदात्” is added in the text before the aphorism adopted here, and the reading “साधर्म्मप्र
निगमनं” is added after the aphorism (See page 15, Line 2-3).

प्रतीतौ तद्वाक्येनोच्यते । परं प्रत्यपि वाचकत्वं लिङ्गस्यैव । वाक्यन्तु
तदुपचेपमात्रे चरितार्थम् । लिङ्गं तत्र हेत्वादिभिरेवावयवैरव्य-
व्यतिरेकाभ्यां प्रत्यपादि । तावतैव साध्यसिद्धेवैर्यर्थं निगमनस्येति
पराभिप्रायं मनस्त्रिल्लत्वं तदपोहायाह ।

न चेदमनर्थकं साध्यविरुद्धाभावप्रतिपादकप्रमाणसूचकत्वाद-
स्येति ॥

इदं निगमनं व्यर्थं न भवति । किन्तु सार्थकम् । अत्र
हेतुः साध्येत्यादि । साध्यमनिलल्लादि तस्य विरुद्धं नित्यल्लादि
तत्रास्तित्ववाचकप्रमाणपिशुनत्वात् । अस्येति निगमस्य । कोऽ-
भिप्रायः । यद्यपि वाक्यं लिङ्गसामर्थ्यमेव बोधयति न साध्यम् ।
तथापि लिङ्गस्य सामर्थ्यं न बहिर्व्याप्तिपञ्चधर्मतामाक्रम् । तस्मिन्
सत्यपि प्रकरणसमकालात्ययापदिष्टयोरसाधकत्वात् । किन्तु स-
प्रतिपन्नत्वमवाधितविषयत्वसपि तत्त्वामर्थम् । तत्त्वोभयं याव-
त्यामाणेन न प्रतिपाद्यते तावत्रपतिपन्नमवशङ्काया अनिवृत्तेः
साधने धर्मिणि संहतेऽपि साध्यसिद्धेरयोग इति साध्यविरुद्धा-
भावप्रतिपादकप्रमाणसूचनार्थं निगमनभीष्टव्यम् । अनेन हि
विपरीतप्रमाणाभावसाधकं प्रमाणमुपदर्श्य प्रकरणसमत्वादभावे
निर्मीति साधनं विदितसामर्थ्यं साध्यं साधयतीति निगमनं
सार्थकमिति । ततो यद्यनुक्तामपि सामर्थ्यमर्थात्त्वम् इति तत्
व्यर्थमुच्येत । तदा दृष्टान्तादिकमपि व्यर्थं वाच्यं स्थापतिज्ञा-
नत्वरं हेत्वभिधानादेव धौमतां स्वयमेवान्वयव्यतिरेकस्मरणेन
साध्यावगमादिति ॥ १२६ ॥

न तु किमर्थं विपच्चे बाधकप्रमाणान्वेषणमित्याह ।

न च तदन्तरेण साध्यावधारणमुपपद्यत इति ॥

तदन्तरेणिति । साध्यविकल्पाभावप्रतिपादकप्रमाणमन्तरेण ।
साध्यस्यावधारणं निर्णयो न घटामटाव्यते प्रतिपच्चस्यापकप्रमाण-
शङ्खाया अनिवर्त्तनात् । न च निगमनादन्त्यल्किञ्चिद्वाधकम् ।
तस्यैव प्रतिपच्चोत्यापकप्रमाणाभावावेदकलादिति प्रागप्युक्त-
ल्वात् ॥ १३० ॥

अत्रार्थं सूत्रकालम्भतिं दर्शयति ।

तथाचोक्तं विस्तृश्य पञ्चप्रतिपच्चाभ्यामर्थावधारणं निर्णय
इति ॥

विमृश्येति अनित्यः शब्दो नित्यो वेति संदिह्य । अर्थस्य
साध्यस्यानित्य एवायं क्वतकल्पादित्यवधारणं निर्णयः क्रियत
इत्यन्वयः काभ्यामित्याह । पञ्चप्रतिपच्चाभ्यामिति । अत पञ्च-
प्रतिपच्चशब्देनोपचारात्मकविषयं साधनं प्रतिपच्चविषयं साधन-
दूषणमुच्यतेऽन्यथा निर्णयायोगात् । कीर्त्यः । निगमनेन प्रति-
पच्चसाधनं प्रतिक्षिय साध्यनिर्णयः कर्त्तव्य इति ॥ १३१ ॥

किञ्च यो निगमनं साधनाङ्गमित्यनभ्युपगम्य बाधकं प्रमाण-
मभ्युपगच्छति । स निष्ठहीतः स्यादित्यावेदयितुमाह ।

निगमनाभिधानमसाधनाङ्गमभ्युपगम्य बाधकं प्रमाणमभ्युप-
गच्छतो निष्ठहस्यानं प्रसज्जेतेति ॥

बौद्धो हि निगमनं साधनाङ्गं न भवतीति प्रतिशृणोति ।
स यदा सर्वे क्षणिकां सत्त्वादित्यादावनुमानेऽर्थक्रियाकारित्वमेव

सत्त्वं तच्चाज्ञणिकेषु क्रमाक्रमाभ्यामनुपपद्यमानं स्वव्याप्ता-
मर्थक्रियामादाय निवर्त्तते ततो चण्डिकं खरविषाणप्रायं
स्यादिति विपक्षे बाधकमुपन्यस्यति । तदा प्रतिज्ञासंन्याम-
नाम्ना नियहस्यानेन निश्चिह्नीतो भवति । निगमनं नाभ्युपगच्छा-
मीति प्रतिज्ञाया विपक्षे बाधकप्रमाणाभ्युपगत्या सञ्चासात् ॥१३२॥
नन्यत्यत्यजतोऽन्यहस्तस्य कथं निश्चिह्नीतिः स्यादित्याह ।

निगमनार्थलालाधकस्येति ॥

बाधकस्य विपक्षेपकप्रमाणस्य निगमनप्रयोजनत्वात् ।
निगमनार्थमेव बाधकमुपन्यस्यत इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

नमु निगमनाभिधानेऽपि कदाचित्परस्य विप्रतिपत्तिं
अपैति ततो विपक्षे बाधकमेवोपन्यस्यते किमनेनान्तर्गडुनेत्याह ।

निगमनार्थविप्रतिपत्तौ हि बाधकप्रमाणोपन्यासो युक्तो
हेत्वर्थविप्रतिपत्तौ तत्साधकप्रमाणोपन्यासवदितीति ॥

नमु बाधकं लया कदोपन्यस्यते किं प्रागेव उत निगमनार्थ-
विप्रतिपत्तौ । यदि प्रागेव तदा व्यर्थम् । अथ निगमनार्थविप्रति-
पत्तौ तदा निगमनमेवोपन्यासं तस्य तद्वृपत्वात् । इदमुक्तं
स्यात्परार्थानुमानं न संप्रतिपत्तं प्रति वैयर्थ्यात् । विप्रतिपत्तं प्रति-
तु यावता हेतोः साधकत्वं वसुवृत्योपपद्यते तावानर्थो वचनेन
प्रतिपादनीयो न प्रतिपत्तविशेषानुरोधेन वर्त्तितव्यं प्रतिपत्तृणां
विचित्रशक्तिकत्वात् तच्चित्तवृत्तिर्दुरन्वयत्वाच्च । तदुक्तम् ।

वसु प्रत्यभिधातव्यः सिद्धान्तो न नरान् प्रति ।

को हि विप्रतिपत्रार्थस्तद्वैरनुधावतीति ॥

तत आकाङ्क्षायां वाक्यं प्रयोक्तव्यम् । तथा हि शब्दः किं
नित्यः किं वाऽनित्य इत्याकाङ्क्षायां शब्दोऽनित्य इति प्रतिज्ञा-
वचनेनानिश्चितानित्यमात्रविशिष्टः शब्दः कथते । कस्मादि-
त्याकाङ्क्षायां तीव्रादिधर्मोपेतत्वादित्यनेन साधनधर्ममात्रमुच्यते ।
यदि तीव्रादिधर्मोपेतः शब्दस्तः किमित्याकाङ्क्षायां यदिह
तीव्रादिधर्मोपेतं तदनित्यं दृष्टं यथा सुखादीत्यनेन साध्य-
सामान्येन साधनसामान्यस्यान्वयमात्रमुच्यते । नित्यं न तीव्रादि-
धर्मोपेतं यथा व्योमेत्यनेन साध्याभावे साधनाभावो दर्शयते ।
तथाच शब्दो न च तथेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टसामर्थ्यस्य
साधनस्योपनयोऽभिधीयते । ततो यथा यज्ञतकं तदनुषां
दृष्टं यथा घट इति बहिर्व्यासिसम्भवेऽपि कृतकस्तीजोऽवयव्यनुषणो
न भवति प्रत्यक्षविरोधात् । तथा यत्तीव्रादिधर्मोपेतं तदनित्य-
मिति बहिर्व्यासी सत्यामपि तीव्रादिधर्मोपेतोऽपि शब्दो-
ऽनित्यो न भविष्यतीति विपक्षशङ्कायां तस्मादनित्यएव शब्दो
भवतीति निगमनेनार्थपरिसमाप्तिः क्रियते । अत दृष्टान्तः
हेत्यर्थेत्यादि । यथानित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यस्य हेतोर्मीमांसकं
प्रति विप्रतिपत्तौ सत्यां शब्दः कृतकस्तीव्रादिधर्मोपेतत्वात् सुखादि-
वदिति तस्माधकप्रमाणोपन्यासो भवति । तथा निगमनार्थविप्रति-
पत्तौ बाधकप्रमाणोपन्यासोऽपि स्थात् । ततो बाधकप्रमाणस्य
निगमनार्थत्वात्रिगमनमेवैष्टव्यं किं तावता क्लेशेनेत्यलम् ॥१३४॥

अथ पञ्चावयवप्रयोगस्य परमन्यायत्वं प्रकाशयन् कथालक्षणं
प्रस्तौति ।

सोयं परमो न्यायो विप्रतिपत्रपुरुषप्रतिपादकत्वात् कथा-
प्रवृत्तिहेतुत्वाच्चेति ॥

स इति पूर्वे व्याचिख्यासितोऽयमितीदानीं परिसमाप्तः ।
पञ्चावयवरूपो न्यायः । परम इति पञ्चः कस्मादित्याह ।
विप्रतिपत्रेत्यादि । विरुद्धज्ञानो विप्रतिपत्रः ।

अत्र विप्रतिपत्रेति च पदमुपलक्षणम् । तेन सन्दिग्धाव्युत्पन्ना-
दयोऽप्युपलक्ष्यास्तेषामपि प्रतिपाद्यमानत्वात् । अन्योऽपि राज्ञी
न्यायः । कलहायमानजनप्रतिबोधकत्वेन परमो भवत्येव । तथा
कथेत्यादि द्वितीयो हेतुः । कथा तु वक्ष्यमाणलक्षणा । एतेन कथा
पञ्चावयवप्रयोगपूर्वं कर्त्तव्येत्यावेदितम् ॥ १३५ ॥

अथ कथां लक्ष्यति ।

वादिप्रतिवादिनोः पञ्चप्रतिपञ्चपरिग्रहः कथेति ॥

अत्र कथेति लक्ष्यं शेषं तु लक्षणम् । कथते स्वाभिमतार्थी-
ऽनयेति कथा । पञ्चेत्यादि पञ्चोऽनित्यत्वादिस्तब्दिपञ्चो नित्य-
त्वादिस्तयोः परिग्रहः स्वीकार इति । कयोरित्याह वादीत्यादि ।
साधनदूषणवादिनोः परिग्रहो वाद इत्युक्ते यः कश्चिदादः कथा
स्यात्तत्रिवच्छ्यै पञ्चप्रतिपञ्चेति पदम् । तथापि साधनदूषणरहितं
पञ्चप्रतिपञ्चपरिग्रहमात्रं कथा स्यात्तदपोहार्थं वादिप्रतिवादिनो-
रिति पदम् । वादिप्रतिवादिनोः पञ्चप्रतिपञ्चकर्त्तीकारणं वचनो-
पन्यासः कथेत्यर्थः ॥ १३६ ॥

तज्जेदमभिधत्ते ।

सा द्विविधा वीतरागकथा विजिगीषुकथा चेति ॥

स्त्रयसुपनतेष्वपि विषयेषु वशित्वाद्यः पराञ्जुखः स वीत-
रागस्तस्य कथा एका सा विजितुमिच्छुर्विजिगौषुस्तस्य कथा
द्वितीया च ॥ १३७ ॥

तैत्राद्याया लक्षणमाह ।

यत्र वीतरागो वीतरागेणैव सह तत्त्वनिर्णयार्थं साधनो-
पालम्भौ करोति सा वीतरागकथा वादसंज्ञयैवोच्यते इति ॥

वीतरागः पूर्वीक्तस्तरूपो वीतरागेणैव सह यत्र साधनोपा-
लम्भौ करोति सा वीतरागकथा भवतीति संटङ्गः । साधनोपा-
लम्भाविति साधनं स्वपञ्चे उपालम्भश्च परपञ्चेऽनुमानदूषणम् ।
तत्त्वेत्यादि । यस्य वस्तुनो यः स्वरूपं तत्त्वस्य तत्त्वमुच्यते । यद
करोति सा वीतरागकथेत्युक्ते किं करोतीति कर्मापेक्षा स्यात्तद-
पनोदाय साधनोपालम्भाविति पदे । कः करोतीति कर्त्तपेक्षा-
प्रतिक्रिपाय वीतराग इति पदम् । विजिगौषुकथायामपि वीत-
रागः परानुग्रहार्थं ज्ञानाङ्गुरसंरक्षणार्थं विजिगौषुणा सह वादे
प्रवर्त्तते तत्रातिव्यासिनिवृत्यर्थं वीतरागेणैति पदम् । एवकारो-
ऽन्ययोगब्यवच्छेदार्थः । किमर्थै करोतीत्यपेक्षाब्यावृत्यै तत्त्व-
निर्णयार्थमिति पदम् । कोऽर्थः । यद वीतरागस्तत्त्वनिर्णयनीषया
वीतरागेणैव सह न तु विजिगौषुणा स्वपञ्चप्रतिपञ्चौ अनुमान-
दूषणे उपन्यस्यति सा वीतरागकथा भवति । सा च वादसंज्ञयै-
वीच्यते । न पुनर्वीतरागकथातो वादः पृथक् पदार्थः । किन्तु
वीतरागकथैव वाद इति ॥ १३८ ॥

वौतरागकथा वादसंज्ञयैवोच्यते इत्यत्र सूतकारसम्मतिं
दर्शयति ।

तथा चोक्तम् । प्रमाणतर्कसाधनोपालभः सिद्धान्ताविरुद्धः
पञ्चावयवोपयनः पञ्चप्रतिपञ्चपरिश्यहो वाद इति ॥

प्रमाणतर्कल्यादिविशेषणविशिष्टः पञ्चप्रतिपञ्चपरिश्यहो वादो
भवतीत्यन्वयः । प्रमाणेत्यादि । प्रमाणं प्रत्यक्षादि । प्रमाणानु-
ग्राहकः स्वपद्मेऽनुकूलः परपदे प्रतिकूलो युक्तिविशेषस्तर्कः ।
साध्यतेऽनेन पञ्च इति साधनमनुमानम् । उपलभ्यते दूष्यते
प्रतिपञ्चोऽनेनेत्युपालभो दूषणम् । प्रमाणेस्तर्केण च गोचरीकृत-
सामर्थ्यौ साधनोपालभौ यत्र स तथा । सिद्धान्ताविरुद्ध इति ।
प्रमाणतोऽभ्युपगम्यमानः सामान्यविशेषवानर्थः सिद्धान्तः । तत्त्वा-
धिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्त इति सूतकारवचनात् । तत्त्वं
शास्त्रमधिकरणं येषामर्थानां ते तत्त्वाधिकरणास्तेषामभ्युपगम-
संस्थितिरित्यभावनियमः सिद्धान्त इत्यर्थः ।

स चतुर्विधः सर्वतत्त्वप्रतितत्त्वाधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तर-
भावात् । तत्र सर्वतत्त्वाविरुद्धं स्वतत्त्वेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतत्त्वसिद्धान्तः
सर्वेषां संप्रतिपञ्चविषयो यथा प्रमाणानि प्रमेयमाधनानि ब्राह्मादी-
न्द्रियाणि गम्यादयस्तदर्था इत्यादि । समानतत्त्वप्रसिद्धः परतत्त्वा-
सिद्धः । प्रतितत्त्वसिद्धान्तो यथा भौतिकानीन्द्रियाणि यौगानां
अभौतिकानि सांख्यानाम् । यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरण-
सिद्धान्तः । हेतोर्यस्य सिद्धावन्यस्य प्रतिक्रियमाणस्य प्रतिज्ञार्थस्य
सिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः । यथा कार्यत्वादैः क्षित्यादौ तु द्वि-

मल्कारणसामान्यसिद्धावन्यस्य तत्करणसमर्थस्य नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्ना-
धारस्य तत्कारणस्य सिद्धिरिति । अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरी-
क्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः । यत्किञ्चिद्दसु अपरीक्षितमभ्युपगम्य विशेषः
परीक्ष्यते सोऽभ्युपगमसिद्धान्तो यथासु द्रव्यं शब्दः स तु किं नित्यो-
ऽनित्यो वेति शब्दस्य द्रव्यत्वमनिश्चयमभ्युपगम्य नित्यानित्यत्वविशेषः
परीक्ष्यते । एवं चतुर्विधमिद्धान्तमध्ये स्वीकृतसिद्धान्तेनाविरुद्धोऽदुष्ट
इति पञ्चावयवोपपत्र इति । पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः ।

कश्चित्तु पञ्चावयवेति पदं स्वपञ्चमाधनं १ प्रतिपञ्चसाधन-
दूषणम् २ साधनसमर्थनं ३ दूषणसमर्थनं ४ अतिदुतोच्चारणा-
प्रसिद्धप्रयोगादिशब्ददोषवर्जनपूर्मित्येति । पञ्चावयवैरूपपत्र इति
व्याख्याति । परियहो वाद इत्युक्ते यः कश्चित्परिग्रह्णो वादः स्यात्
तदगाहव्यथैः पञ्चप्रतिपत्तेति पदम् । बोडाद्यभिप्रेतद्विदाद्यवयव-
वादेऽतिव्याप्तियोहार्थे पञ्चावयवोपपत्र इति पदम् । द्विद्वाद्यवयव-
वादस्य परप्रतिपत्तेरतङ्गत्वात् । अपमिद्धान्ताध्यस्ते वादेऽतिप्रसन्न्य-
पनोदाय सिद्धान्ताविरुद्धेति पदम् । अनेन कारणेन चागृहयालु-
नापि सिद्धान्तानुरोदित वादः कर्त्तव्यो न स्वाच्छन्देनेति शिक्षितं
भवति । जल्पवितण्डयोरतिव्याप्तिनिषेधार्थं प्रमाणतर्कसाधनोपालक्ष्य
इति पदम् । तत्र हि यथाकथचित्परपराजिगीषया क्लादीना-
मव्यनुज्ञातत्वात् । न च क्लादीनां प्रमाणेन तर्केण वा निर्णीति-
सामर्थसाधनोपालक्ष्यलं परभान्त्यापादनमात्रफलत्वात्तेषाम् ।

अत्रायमभिप्रायः । वल्लधर्मविकाधिकरणौ विरुद्धविक-
कालावनवभितो पञ्चप्रतिपत्तौ वल्लधर्मौ वसुनो विशेषौ । यथा-

स्थाना नास्थाल्मेति वा । अधिकरणमाश्रय एकमधिकरणं
यथोस्तौ । विचारं प्रयोजयतो न नानाधिकरणौ विरुद्धावपि
यथानित्य आला अनित्या दुष्किरिति । अविरुद्धावपि विचारं न
प्रयोजयतो यथा क्रियावद्वयं गुणवच्चेति । भिन्नकालावपि न
विचाराहौं द्वयोः प्रमाणोपपत्तेः यथा क्रियावद्वयं निःक्रियच्च ।
कालभेदेन तथावसितौ विचारं न प्रयोजयतो निर्षयोत्तरकालं
विवादाभावात् । तावेवंविधविशेषणौ धर्मौ पञ्चप्रतिपक्षौ तयोः
परियह इत्यन्मावनियम एवंधर्मायं धर्मौ नैवंधर्मति च रूपो
वादो भवति । तथा प्रमाणशब्देन प्रमाणमूलाः प्रतिज्ञाद्यवयवा
व्यपदिश्यन्ते । ततो वादे प्रमाणदुष्किपरिगृहीतावेव साधनोपा-
लम्भौ प्रयोक्ताच्छौ । तर्कशब्देन च भूतपूर्वगतिज्ञानेन वीतराग-
कथात्तज्ञापनादुङ्गावननियमो लभ्यते । तेन वादे प्रमाणदुङ्गा
परेण प्रयुक्तानि च्छलजातिनियहस्थानानि न नियहसुद्धीरुद्धाव्यन्ते
किन्तु निवारणदुङ्गा । तत्तज्ञानायावयोः प्रवृत्तिनै च साधना-
भासो दूषणाभासो वा तत्तज्ञाननिमित्तमतो न तवयोगो युक्तः
उपालभश्वरणात् । समस्तनियहस्थानानुषङ्ग इति चेत्र । उत्तरयोः
पदयोनियमार्थत्वात् । तथाहि सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनेनाधि-
सिद्धान्तः पञ्चावयवोपपत्त इत्यनेन च पञ्चयहणात् न्यूनाधिके
अवयवयहणाद्विताभासपञ्चकञ्चित्प्रष्टवेव नियहस्थानानि वादे
नियम्यन्ते । कस्मादिति चेत् । गुर्वादिना सह वादोपदेशत्वात् ।
यतस्तत्त्वव्युत्क्षुरेव गुर्वादिना सह सन्देहविच्छेदाज्ञातार्थावबोधा-
ध्ववसिताभ्यनुज्ञा आकाङ्क्षन् वादं करोति । ततोऽसी यावता

साधनेन तत्त्वं प्रतिपद्यते तावदक्षत्वम् । नाधिकमप्रतिदक्षित्वात् ॥ १३८ ॥

स वादः कश्चिदप्रतिपक्षोऽपि भवतीत्यत्रापि सूत्रकल्पस्थितिं दर्शयति ।

तं प्रतिपक्षहीनमपि वा कुर्यात् प्रयोजनार्थित्वेनेति ॥

अत्र प्रतिपक्षशब्देन प्रतिपक्षविषयं साधनमुच्यते उपचारात् । तेन रहितमपि तमिति वादं विदध्यात् । अप्यर्थात्तेन सहितमपि वा । केनेत्याह । प्रयोजनेत्यादि तत्त्वबुभुत्सापरतयेर्थ्यर्थः ॥ १४० ॥

अस्यैव सूत्रस्य तात्पर्यमाह ।

यथा शिष्यो गुरुणा सह प्रश्नदारेण्यैवित्यर्थः इति ॥

अत्र वादं विधत्ते न तु प्रतिपक्षसाधनममिधत्त इति वाक्यशिष्यः ॥ १४१ ॥

अथ विजिगीषुकथां लक्षयति ।

यत्र तु विजिगीषुः विजिगीषुणा सह लाभपूजाख्यातिकामी जयपराजयार्थं प्रवर्त्तते सा विजिगीषुकथा । वीतरागी वा परानुग्रहार्थं ज्ञानाङ्गुरमंतरक्षणार्थच्च प्रवर्त्तते । सा चतुरङ्गा वादिप्रतिवादि-समाप्ति-प्राश्निकाङ्गा । विजिगीषुकथा जल्यवितण्डासंज्ञोक्तेति ॥

यत्र विजिगीषुर्वीतरागी वा विजिगीषुणा सह जयपराजयार्थं प्रवर्त्तते । सा पुरुषगत्परीक्षणफला विजिगीषुकथा भवतीति संठङ्गः । लाभेत्यादि । लाभी द्रव्यादिप्राप्तिः । पूजा-

स्त्रोक्तेष्वादरः । ख्यातिः कौर्त्तिः । ताः कामयते वाच्छ्रुतियः स तथोक्तः । जयेत्यादिस्तस्य जयः परस्य पराजयश्च । परानुग्रहार्थमिति परस्य शिष्यादेः तत्त्वज्ञानं प्रति निश्चयोत्पादनव्वारेणानुग्रहः प्रसादः । यदा परस्य बौद्धादिरज्ञानाभ्यतमसमलौमसलोचना अमौ नरकाभ्यकुहरे मा पतन्निति क्षपया तत्त्वप्रकाशाद्योऽनुग्रहस्तदर्थं वा । ज्ञानाङ्गुरेत्यादि ज्ञानाङ्गुरः स्वाक्षरः शिष्यादिस्थो वा तस्य बौद्धादिस्तुगीभ्यो रक्षणार्थं वा ।

वादिप्रतिवादीत्यादि । आरभको वादी । प्रत्यारभकः प्रतिवादी । च्छमाभाष्यस्यैश्वर्यवाहुशुत्यादिगुणामाभिरामः सभापतिः । प्राश्निकाः पुनः

स्वसमयपरसमयज्ञाः कुलजाः पत्त्रहयेष्टिताः चमिणः ।

वादपर्येष्वभियुक्तासुलासमाः प्राश्निकाः प्रोक्ताः ॥

इति लक्षणलक्षिताः । ते अङ्गं शरीरं यस्याः सा तथोक्ता । जल्येत्यादि सा च जल्यसंज्ञा वितरणासंज्ञा च प्रोक्ता प्राच्यप्रामाणिकैरिति शेषः । अत्र विजिगीषुकथालक्षणे विजिगीषुपदद्वयेन वादलक्षणोक्तवीतरागपदद्वयवच्छेदः । लाभेत्यादि जयेत्यादि वाक्यद्वयेन च विजिगीषोः प्रयोजनकथनम् । परानुग्रहपदेन ज्ञानाङ्गुरेत्यादिपदेन च वीतरागविजिगीषोः फलकथनम् । चतुरङ्गेत्यादिपदेन त्राङ्गत्यादिव्यवच्छेदः । तेन चतुरङ्गैव विजिगीषुकथा कर्त्तव्येत्यादितमन्यथा जयपराजयव्यवस्थादीस्थ्यात् जला इति वितरणेति बन्धमाणस्वरूपे विजिगीषुकथाया एव विशेषसंज्ञादयम् ॥ १४२ ॥

अत्रापि सूतसंवादं दर्शयति ।

तथा चाह तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्यवितरणे बौजप्रसोह-
संरक्षणार्थं करण्टकशाखावरणवदितीति ॥

तथा चाहेत्यत्र सूतकार इति शेषः । तत्त्वेत्यादि । तत्त्वानि
प्रमाणार्दीनि तेषामध्यवसायो निश्चयः तस्य तत्त्वविष्णावकबौद्धा-
दिभ्यो रक्षणाय जल्यवितरणे प्रयोक्तव्ये । कोऽर्थः । तत्त्वमुपपोष्य-
मानं बौद्धादिवादिदुर्दुर्लभं जल्यवितरणाभ्यां खण्डयित्वा तत्त्वा-
तव्यमिति । अत द्वादशः । यथा बौजाङ्गुरः करण्टकितशाखा-
वृतिकरणात् लायते तथेति ॥ १४३ ॥

प्राग्विजिगीषुकथा जल्यवितरणासंज्ञोत्ता तत्र जल्यलक्षणं
लक्षयति ।

यथोक्तलक्षणोपपन्नच्छलजातिनियहस्यानभाधनोपालम्भो जल्य
इति ॥

यथोक्तेत्यादिविशेषणविशिष्टो जल्यो भवतीत्यन्वयः । यथोक्ते-
त्यादि । यथोक्तं यस्तत्त्वं प्रमाणतर्कमात्रमर्थाद्वादस्य तेनोपपन्नो
यः स तथोक्तः । छलजातीत्यादि । अर्थविकल्पोपपत्त्वा वचन-
विघातः छलम् । स्वव्याघातकरमुत्तरं जातिः । पराजयनिमित्तं
नियहस्यानम् । छलादिभिः स्वपत्तपरपत्तयोः साधनोपालम्भौ
यत्र म तथा । छलादिपदोपादानं जल्यस्य वीतरागकथात्वव्यव-
च्छेदार्थम् । अयमर्थः । अत यथोक्तलक्षणोपपन्नयहस्येन प्रमाणतर्क-
मात्रमुपलक्ष्यते । न सर्वे वादलक्षणम् । सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चा-

वयवोपपन् इत्युत्तरपदद्वयस्य नियहस्थाननियमनिवश्वनस्थानाभि-
संबन्धासभवात् जल्ये समग्रनियहस्थानानां सभवाच्च ।

न तु क्लज्ञातिनियहस्थानसाधनोपालभ्य इत्युक्तं क्लादीना-
मसदुत्तरत्वेन साधनदूषणानुपपत्तेः । तदयुक्तं प्रमाणैः क्रिय-
भाण्योः साधनोपालभ्योः क्लादीनामङ्गभावो रचणार्थत्वात्
स्वतन्त्राणां साधनदूषणभावः । न हि तानि स्वयं साधनत्वेन
दूषणत्वेन वा प्रयुक्त्यन्ते । किन्तु सम्यक् साधने प्रयुक्ते ।
परम्परक्लज्ञात्यादिना प्रत्यवतिष्ठभानम्भूलं जातिनियहस्थानं वा
त्वया प्रयुक्तमित्येवं तदुज्ञावनद्वारेण निरस्यति । निरस्ते च
तस्मिन् स्वपत्तेः परिरक्षितो भवति । परेण वा साधने प्रयुक्ते
सहसा दोषमपश्यन् स्वयं जात्यादिना प्रत्यवतिष्ठते । जात्या-
द्याकुलितश्च प्रतिवाद्युत्तरमप्रतिपद्यसानो जीयते । जिते तस्मिन्न
प्रतिपत्त्वा स्वपत्तसिद्धिरिति । तथा क्वचिद्वैतरागस्यापि प्रमाणोप-
पन्नतत्त्ववाणाय च्छ्लादीन्युपयुक्त्यन्ते । अन्यथा स प्राञ्जलमति-
त्वादैतरिण्डकक्लृप्तदूषणाङ्गुष्ठरेण तत्त्वाध्यवसायात् प्रचाल्यतेत्यत्त्वं
प्रसङ्गेन ॥ १४४ ॥

अथ वितण्डालक्षणं ताण्डवयति ।

स प्रतिपत्तस्थापनाहीनो वितण्डेति ॥

स यथोक्तो जल्यः । प्रतिपत्तस्थापनाहीनतया विशेषितो
वितण्डालं प्रतिपद्यते । प्रतिपत्तस्थापनाहीनेति पदं जल्येऽति-
व्यामिनिवेधार्थम् । कोऽर्थः । वैतरिण्डकस्य स्वपत्त एव साधनवादि-
पत्तापेक्षया प्रतिपत्तो हस्तिप्रतिहस्तिन्यायेन तस्मिन् प्रतिपत्ते

वितण्डिके न साधनं वक्ति नवरं परपञ्चप्रतिषेधायैव प्रवर्त्तत इति
तत्कथा वितण्डा भवति ।

कश्चित् स इत्यनेन वादं प्राप्तुश्चति । ततः प्रतिपञ्चः
स्मृपञ्चः स्थाप्यते येन तत्प्रतिपञ्चस्यापनं प्रभागं तेन आ समन्वात्
हीनो वादो वितण्डा भवतीत्येवं व्याचष्टे च ।

ततो वितण्डायां प्रतिपञ्चस्यापनाहीनेति लक्षणस्य तं प्रति-
पञ्चहीनमपि वा कुर्यादिति वीतरागकथालक्षणस्य च मिथ्यः
रंवादाहीतरागकथायामपि वितण्डा प्रतिपञ्चव्येति यत् किनाप्युक्तं
तदयुक्तम् । वीतरागकथायां वितण्डाश्यग्ने तत्त्वनिर्णीत्यभावा-
पत्तिस्तु दर्थमेव तदारभादिति ॥ १४५ ॥

अलक्षितानि क्लादीनि प्रयोक्तुं भक्तुं वा न शक्यत्वं इति
प्राक् क्ललं लक्षयति ।

वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या क्ललमिति ॥

क्ललते परोऽनेनेति क्ललम् । किं तदित्याह । वचनविधातः
परप्रधुक्तवचःखण्डनम् । कथार्थस्य वाच्यस्य विरुद्धलेन विकल्पनमर्थ-
विकल्पस्तद्वटनया उप्लग्नतया । वचनव्याघातेऽतिव्याप्तिनिषेधार्थं
विकल्पोपपत्त्येति पदम् । अयमर्थः । वचनविधातो न मुखपि-
धानेनापित्वर्थविकल्पोपपत्त्या । वक्तुरनभिप्रेतमर्थं तदुक्ते वचस्या-
रोप्य च्छलवादी यत्तन्निषेधं करोति तच्छलं भवति ॥ १४६ ॥

इत्यं सामान्येन च्छलं लक्षयित्वा तदिभजते ।

तत् त्रिविधं वाक्क्ललं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं चेति ॥

तत्त्वामान्यलक्षणलक्षितं क्ललं वाक् क्ललादिभेदेन त्रिधा भवति
तत्र वाक् निमित्तमस्येति वाक् क्ललम् । एवं सामान्यच्छलादा-
वपि विथुश्चिन्त्यः ।

ननु यथा वाक् क्ललं वाग् निमित्तं तथेतरदपि च्छलहयं
वाग् निमित्तमस्तीति तदपि तथैवोचतामिति चेत् । सत्यं परं
तत्र सामान्योपचारयोः प्रधानत्वेन ताभ्यामिव व्यपदेशो न वाचा ।
व्यपदेशस्य प्रधानमूलत्वादिति ॥ १४७ ॥

तत्र वाक् क्ललमाह ।

*यथा अविशेषाभिहितार्थे वक्तुरभिप्रायापरिज्ञानादर्थान्तर-
कल्पना वाक् क्ललमिति ॥

अनेकार्थवाचकं पदं वाक्यं वा अविशेषस्तस्यार्थाभिधानाय
प्रयोगोऽप्युपचारादविशेषः । यदा इतर्यस्य पदस्य वाक्यस्य वा
एकतरार्थानिर्धारणेन यत्वतिपादनं सोऽविशेषस्तेनार्थेऽभिहिते
सति । वक्तुरभिप्रायो विवक्षितः कश्चिदेकोऽर्थः । तदनव-
बोधाद्यान्यार्थरचना सा वाक् क्ललं भवति । अर्थान्तरकल्पना
वाक् क्ललमित्युक्ते परोक्तार्थपरिज्ञानादनु यार्थान्तरकल्पना सापि
वाक् क्ललं स्यात्तन्निवृत्यर्थं वक्तुरभिप्रायापरिज्ञानादिति पदम् ।
निर्दर्श्यप्रतिपादितेऽर्थेऽतिब्यासिनिषेधार्थे अविशेषाभिहित इति
पदम् ॥ १४८ ॥

उदाहरति ।

* The text reads “वक्तुरभिप्रायादर्थान्तर” [See p. 16, L. 13].

*नवकम्बलोऽयं माणवक इति उक्ते च्छलवादाह । कुतोऽस्य
नवकम्बला इति ॥

अयं माणवको बटुर्नवकम्बल इति वाद्युक्ते वाक्ये नवः
कम्बलोऽस्य नव कम्बला अस्येति च समासपदमर्थइयेऽप्यविशिष्टं
तत्राभिनवकम्बलयोगं वक्तुरभिप्रेतं प्रमाणोपपन्नं च परिज्ञाय
नवसंख्यासंबन्धमध्यारोप्य तत्पतिषेधेन परः प्रत्यष्ठतिष्ठते । कुतो-
ऽस्य नवसंख्यकाः कम्बला इति । इत्यं ब्रुवाणेन चानेन वाक्-
चलमुद्गावितं भवति ॥ १४८ ॥

परिहरति ।

तस्याप्रतिपत्तिलक्षणं नियहस्यानं वाच्यम् । नवः कम्बलो-
ऽस्येति वक्तुरभिप्रायापरिज्ञानादिति ॥

कुतोऽस्य नवकम्बला इति यो वाक्चलमुद्बौभवत्तस्य
अप्रतिपत्तिरित्यज्ञानलक्षणं नियहस्यानं कथ्यम् । नवः कम्बल
इति वक्तुराशयानवबोधादिति ॥ १५० ॥

नियहस्यानदाने हेत्वलरमाह ।

उत्तरापरिज्ञानादा विप्रतिपत्तेवौ विपरीतज्ञानादिति ॥

वादिप्रतिपादितस्य वाक्यस्योत्तरानवगमात् प्रागुक्तमप्रति-
पत्तिलक्षणं नियहस्यानं वाच्यम् । यदा वाद्युक्तस्य विप्रतिपत्ते-
विपरीतज्ञानादियहस्यानं वाच्यम् । वाकारौ प्रागुक्तनियहहेतु-

* The word “यथा” is added before this in the text (See page 16, Line 14).

समुच्चये । विपरीतज्ञानादिति पदं विप्रतिपत्तेरिल्लस्यैव विवरण-
रूपम् ॥ १५१ ॥

सामान्यच्छलमाह ।

संभवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसङ्गृतार्थकल्पना सामान्य-
च्छलमिति ॥

अति व्यापकं सामान्यमतिसामान्यं तद्योगात् क्वचिद्गत्ता-
वर्यस्य कस्यचित् सम्भवतो व्यक्त्यल्लेऽसंभाष्यमाननिध्यत्तेवक्त्ता-
मिहितस्य सतो यदसङ्गृतार्थकल्पनया प्रत्यवस्थानं तत्सामान्य-
च्छलं भवति । वाक्च्छलेऽतिव्याप्तिनिषेधार्थमसङ्गृतंति विशे-
षणम् ॥ १५२ ॥

एतदुदाहरति ।

अहो तु खल्यां ब्राह्मणच्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते केनचित्
न्यायवाद्याह । किमद्राश्वर्यं संभवति खलु ब्राह्मणे चतुर्वेदाभि-
ज्ञत्वमिति । अत्र च्छलवाद्याह । न । ब्रात्येनानेकान्तिकत्वा-
दिति ॥

ब्रात्येनेति । ब्रात्यः संखारवर्जितो हिजस्तेनानेकान्ताद्वभि-
चारात् । शेषोऽक्तरार्थः सुगमः । भावार्थस्त्वेवम् । चतुर्वेदाभिज्ञत्वं
प्रति ब्राह्मणत्वं न्यायवादिना साधनं विवक्षितमिति भत्वा छल-
वादी अनेकान्तिकतामुद्घावयति । ब्रात्ये ब्राह्मणत्वे मत्यपि चतु-
र्वेदाभिज्ञत्वाभावात् खदुक्तोऽयं हेतुरनेकान्तिक इति । अथमिति
निर्दिष्टपक्षेऽन्यस्मिन् ब्राह्मणवृन्दे सपक्षे ब्रात्ये विपक्षे च ब्राह्मणत्व-
हेतोर्गतत्वात् । पक्षत्रयहृत्तेरनेकान्तिकत्वाच्च । यस्मिन् कस्मिंश्च

ब्राह्मणे चतुर्वेदाभिज्ञत्वं भवतीत्यतिव्यापकसामान्ययोगात्मभावितं पुरोवच्चिद्विजे चतुर्वेदाभिज्ञत्वं ब्राह्मेऽसद्ब्रावकल्पनया व्याहतमिति सामान्यच्छलमिदम् ॥ १५३ ॥

परिहरति ।

तस्यापि पूर्वविश्वहस्यानं वाच्यम् । कस्मादेतुत्वस्याविवच्चितत्वात् । किं तर्हि ब्राह्मणते सति चतुर्वेदाभिज्ञत्वमाश्वर्यकारणं न भवतीत्यभिप्रेतं सुनेत्रे ग्रालिसम्पत्तिवदितीति ॥

तस्येति सामान्यच्छलवादिनः । न केवलं वाक्च्छलवादिन इत्यपेरथः । पूर्ववदिति । वक्त्रभिप्रायापरिज्ञानादुत्तरापरिज्ञानादा अप्रतिपत्तिलक्षणं निश्चलस्यानं वाच्यम् । कस्मादिति शिष्यप्रश्नः । हेतुत्वस्येति । यदि ब्राह्मणत्वं चतुर्वेदाभिज्ञत्वे हेतुत्वेनोपत्यसं भवेत्तदानैकाप्तिकतोऽब्रावयितुं न्याया स्यान्नान्यथा । तर्हि ब्राह्मणत्वं किं विवक्तिभित्याह । किं तर्हीति । सक्षावनापूर्वकः प्रगंसावादोऽयमिति भावः । ग्रालिष्टष्टान्तः सुबोध एव ॥ १५४ ॥

उपचारच्छलमाह ।

उपचारप्रयोगे मुख्यार्थकल्पनया प्रतिषेध उपचारच्छलमिति ॥

वाहौको गौरग्निर्भाणवक इत्यादि लक्षणप्रयोग उपचारः । तदुक्तं

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽर्थप्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थी लक्ष्यते यत् सा लक्षणारोपिता क्रियेति ॥

तत्प्रयोगे सति यस्य ऋनेयः साच्चादाच्यः स तस्य मुख्यो

यथा वृच्छब्दस्य शाखादिमानर्थस्तत्त्वल्पनया तदवतारेण उपचारप्रयोगस्य यः प्रतिषेधः स उपचारच्छलं भवति । अर्थकल्पनया प्रतिषेध उपचारच्छलभित्युक्ते वाकच्छलादावतिव्याभिस्तत्परहृत्यै मुख्येति पदम् । मुख्यार्थकल्पना च गौणप्रयोगं विना न भवतीति उपचारप्रयोग इति पदम् ॥ १५५ ॥

तत्रिदर्शयति ।

*मञ्चाः क्रोशन्तीत्युक्ते च्छलवादाहं पुरुषाः क्रोशन्ति न मञ्चास्तेषामचेतनल्पादिति ॥

चेते धान्यरचनार्थं काष्ठघटिताश्वतःस्तम्भरूपा मञ्चाः ।
क्रोशन्तीति शब्दायन्ते । शेषं सुगमम् ॥ १५६ ॥

छलवादिनो दूषणं चक्षति ।

*तस्यापि नियहस्थानं पूर्ववत् । उभयथापि लोके गास्ते च शब्दप्रयोगदर्शनादिति ॥

तस्योपचारच्छलवादिनः पूर्ववत्पराभिप्रायापरिज्ञानादुत्तरापरिज्ञानादिपरीतज्ञानादा विप्रतिपत्तिलक्षणं नियहस्थानं वाच्यं भवति । अत इतुः उभयथेत्यादि । मुख्यार्थतया खुरकुदसास्त्रादिमति गोशब्दवत् । लक्षणया चायुर्धृतमिव प्रकारहयेन लोके श्रुते च शब्दे प्रवृत्तिदर्शनालक्षणाप्रयोगी मुख्यार्थेन निषेधो न युक्त इत्यर्थः ॥ १५७ ॥

* The word “यथा” is added before this in the text (See p. 17, Line 10).

† The reading adopted by the commentator here differs somewhat from the text (See page 17, Line 12).

अथ क्रमप्राप्तं जातिलक्षणं प्रकटयति ।

प्रयुक्ते हेतौ समीकरणाभिप्रायेण प्रसङ्गो जातिरिति ॥

वादिना हेतौ साधने प्रयुक्ते युक्त्या व्यवस्थापिते सति समीकरणाभिप्रायेण परेण सज्जावनः साम्यापादनसंकल्पेन यः प्रसङ्गः प्रतिषेधोऽनिष्टापादनं वा सा जातिर्भवति । प्रसङ्गो जातिरित्युक्ते प्रत्यक्षाभासादावपि प्रसङ्गोऽस्ति न चासौ जातिस्तो व्यावृत्यर्थं प्रयुक्ते हेताविति पदम् । प्रत्यक्षाभासादौ न खलु हेतौ प्रयुक्ते प्रसङ्गो भवति । तथाप्यसिद्धत्वादिप्रसङ्गः प्रयुक्ते हेतौ भवतीति तत्परिहृत्यै समीकरणाभिप्रायेणिति पदम् । असिद्धत्वाद्यापादनं ह्य परपक्षप्रतिक्षेपाय न पुनः स्वपक्षस्य परपक्षेण सह समीकरणाय । इदं तु जातीलक्षणं प्रायिकं ग्रासग्राप्रासग्रादिजातिष्वभावात् । आपकं लक्षणत्विदं हेतुप्रतिविम्बनप्रायं किमपि प्रत्यवस्थानं जातिः । तथाच सूलसूत्रं साधम्यवैधम्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । वादिना हेतौ व्यवस्थापिते सति साधम्येण वैधम्येण वा यत् प्रतिकूलमवस्थानं सा जातिरित्यर्थः ॥ १५८ ॥

नियहस्थानं लक्षयति ।

पराजयनिमित्तं नियहस्थानमिति ॥

पराजयो हारिस्तस्य निमित्तं यदर्थाद्विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिर्वा तन्नियहस्थानं भवति । तथाच सूत्रम् । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिर्वा नियहस्थानम् । विरुद्धा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिस्तत्प्रतिपत्तिरभावोऽप्रतिपत्तिरिति । सकलनियहस्थानानां सामान्यलक्षणमिदम् । निमित्तं नियहस्थानमित्युक्ते किमपेक्षा

स्वात्तन्निवच्यथं पराजयेति पदम् । येन परः पराजीयते
तन्निग्रहस्थानमित्यर्थः ॥ १५८ ॥

अथानयोरशेषविशेषाभिधाने सामर्थ्यभावात् कतिपये मेदा-
भरण्यन्त इत्याह ।

बहवस्थानयोः सूक्ष्मा मेदास्तेषां कियन्तो मेदा लक्षणोदा-
हरणाभ्यां प्रदर्शन्त इति ॥

जातिनिग्रहस्थानयोरानन्त्यात् सर्वे मेदा वक्तुं न शक्यन्ते ।
ततः सूक्ष्मोक्ता एव चतुर्विंशतिजातिमेदा ह्वाविंशतिनिग्रहस्थान-
मेदाश्च लक्षयिष्यन्ते उदाहरिष्यन्ते च ।

तत्र जातिसूक्ष्मेतत् । साधम्यं १ वैधम्यीं २ लक्ष्मीं ३
अपकर्षं ४ वर्णं ५ अवर्णं ६ विकल्पं ७ साध्यं ८ प्राप्ति ९
अप्राप्ति १० प्रसङ्गं ११ प्रतिष्ठान्तं १२ अनुत्पत्ति १३ संशय १४
प्रकरणं १५ अहेतु १६ अर्थापत्ति १७ अविशेष १८ उपपत्ति १९
उपलब्धि २० अनुपलब्धि २१ नित्यं २२ अनित्यं २३ कार्य-
समाः २४ ।

निग्रहस्थानसूत्रञ्जेदम् । प्रतिज्ञाहानि १ प्रतिज्ञान्तर २
प्रतिज्ञाविरोध ३ प्रतिज्ञासंच्यास ४ हेत्वन्तर ५ अर्थान्तर ६
निरर्थक ७ अविज्ञातार्थं ८ अपार्थक ९ अप्राप्तकाल १० व्यून ११
अधिक १२ पुनरुक्त १३ अननुभाषण १४ अज्ञान १५ अप्रतिभा १६
विक्षेप १७ मतानुज्ञा १८ पर्यनुयोज्योपिक्षण १९ निरनुयोज्यानु-
योग २० अपमिहान्त २१ हेत्वाभासा २२ निग्रहस्थानानि ।

तत्राननुभाषणा १ ज्ञाना २ प्रतिभा ३ विक्षेप ४ पर्यनु-

योज्यपेत्रणानि ५ अप्रतिपत्त्या संगटहीतानि शेषाणि विप्रति-
पत्त्या ॥ १६० ॥

तत्र प्राक्साधर्म्यवैधर्म्यसमौ लक्ष्यति ।

* साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे सिद्धे तडर्म्यविपर्ययोपपत्तेः
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं साधर्म्यवैधर्म्यसमाविति ॥

साधर्म्येण अन्वयेन वैधर्म्येण व्यतिरेकेण वा । साधनमभि-
धाय सिषाधयिषितपत्रोपसंहारे सिद्धे साधनवादिना कृते साध-
र्म्यस्यानित्यत्वादेविपर्यस्तोपपादनार्थं साधर्म्येण वैधर्म्येण वा
यत्प्रत्यवस्थानं तौ साधर्म्यवैधर्म्यसमौ जातौ भवतः ॥ १६१ ॥

एतावुदाहरति ।

यथा अनिलः शब्दः कृतकल्पात् घटवदित्युक्ते जाति-
वाद्याह । यद्यनित्यघटसाधर्म्यात् कृतकल्पादनित्यः शब्द इष्टते
नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वानित्यस्तर्हि प्राप्नोति । यदि च
नित्याकाशवैधर्म्यात् कृतकल्पादनित्य इष्टते घटाद्यनित्यवैधर्म्य-
दमूर्त्तत्वात्तर्हि नित्यः प्राप्नोति विशेषाभावादिति ॥

न्यायवादिनाऽनित्यः शब्दः कृतकल्पात् घटवदिति साधर्म्येण
हेतौ प्रयुक्ते जातिवादी साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते ।

ननु यथा कृतकल्पेन शब्दस्य घटस्य च साधर्म्यं तथा अमूर्त्त-
त्वेन शब्दस्याकाशस्य च साधर्म्यमस्ति ततो यदि कृतकल्पात्

* The words सिद्धे and साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं are omitted in the text [See page 18, Line 1].

घटवदनित्यः शब्दोऽभिलक्ष्यते तर्हि मूर्त्तिलादाकाशवन्नित्यः स्यात् । तथा हि शब्दो नित्योऽमूर्त्तिलादाकाशवन्निति । न चात्र विशेषः कश्चिद्येन घटसाधर्म्यात् क्षतकल्पादनित्यः शब्दो न पुनराकाश-साधर्म्यादमूर्त्तिलान्नित्य इति । एष साधर्म्यसमः प्रतिषेधः । यदि च नित्योलादि-साधर्म्येण प्रतिषेधे क्षते वादिनाऽनित्यः शब्दः क्षतकल्पात् यत् पुनर्नित्यं तदक्षतकं दृष्टं यथाकाशनिति वैधर्म्येण साधने प्रयुक्ते च वैधर्म्येण परः प्रत्यर्वातष्टते । यदि यथा शब्दो नित्याकाशवैधर्म्यात् क्षतकल्पादनित्योऽभिप्रेयते तर्हि घटाद्यनित्यवैधर्म्यादमूर्त्तिलान्नित्यः स्यात् । तथा हि नित्यः शब्दो-ऽमूर्त्तिलाद्यत् पुनरनित्यं तत्त्वं दृष्टं यथा घट इति । न चात्रापि कश्चिद्विशेषो येन नित्याकाशवैधर्म्यात् क्षतकल्पादनित्यः शब्दो न पुनर्घटाद्यनित्यवैधर्म्यादमूर्त्तिलान्नित्य इति । एष वैधर्म्य-समः प्रतिषेधः । कश्चित्तु साधर्म्यसमे वैधर्म्यसमे च प्रत्येकं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रतिषेधमिच्छति ॥ १६२ ॥

अनयोरुच्चरमुत्तरङ्गयति ।

अनयोरुच्चरमविनाभाविनः साधर्म्यस्य वैधर्म्यस्य च हेतुल्बा-
भ्युपगमादप्रसङ्गो धूमादिवदिति ॥

भी जातिवादिव खलु साधर्म्यमात्राद् वैधर्म्यमात्रादा साध-
सिद्धिर्भवति । किं त्विनाभाविनः साधर्म्याद्वैधर्म्यात् । अत्र यत्
क्षतकल्पं हेतुल्बेन विद्वच्चितं तदनित्यत्वेनाविनाभूतमेव । न
हि कश्चिदर्थस्त्रिजगत्यपि सोऽस्ति यः क्षतकः सद्वानित्यः । ततो
यः क्षतकः सोऽनित्य एव । यः पुनर्नानित्यः स क्षतक एव नास्ती-

त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां अनित्यत्वेन सहाविनाभूतस्य कृतकल्पस्य
साधनत्वं वीकारात् साधर्म्यवैधर्म्यक्रतोऽयं प्रतिष्ठिधो न भवति ।
अत धूमादिवदिति दृष्टान्तः । यथा विनमत्काधर्म्यानग्निमद्वै
भर्म्याभ्यां निविताविनाभावस्य धूमसाधनस्य प्रतिष्ठिधो न भवति ।
तथा चापीति दृष्टान्ताद्यैः । किं च त्वया नित्याकाशसाधर्म्यात्
घटादनित्यवैधर्म्यादभूत्तत्वात् शब्दस्य नित्यत्वं साधते । तद-
भूत्तत्वं नित्यत्वेन सह किं विनाभूतमविनाभूतं वा । यदि
विनाभूतं तर्हं तिप्रसङ्गः । काकस्य काश्चंग्राहवलः प्रासाद
इत्यादीनामपि सम्यग्हेतुलानुपङ्गात् । अथाविनाभूतं तदयुक्तम् ।
अभूत्तत्वस्य नित्यत्वेन सहाविनाभावाभावात् । न ह्येवमस्ति
योऽभूत्तः स नित्य एव । यस्तु न नित्यः सोऽभूत्त एव
न भवतीत्यन्वयव्यतिरेको बुद्धग्रादावभूत्तत्वेऽपि नित्यत्वाभावा-
दिति ॥ १६३ ॥

उल्कर्षादीनां षस्त्रां जातीनां एकं लक्षणमाह ।

साध्यदृष्टान्तयोर्हर्म्यविकल्पादुभयसाध्यत्वाचोल्कर्षापकर्षवस्त्रा-
वर्षाग्रविकल्पसाध्यसमा इति ॥

साध्यदृष्टालौ प्रतीतौ तयोः सावयवत्वादिधर्म्यकल्पनात्
उल्कर्षापकर्षवस्त्राग्रविकल्पसमा जातयो भवन्ति । तथा
उभयोः साध्यदृष्टान्तयोः साध्यत्वापादनेन साध्यसमा जातिर्भवति ।
अयमर्थः साध्यधर्म्यसत्तमपि दृष्टान्तधर्म्यमारोप्योल्कर्षेण प्रत्यव-
स्थानमुल्कर्षमभा । दृष्टान्तधर्म्यविकल्पनैव साध्यधर्म्यग्नि सिङ्ग-
स्थापि धर्म्यस्थापकर्षेण प्रत्यवस्थानमपकर्षसमा । वर्षग्रः ख्याप-

नीयः साध्यधर्मिधर्मस्तु द्विपर्यादवसर्गे दृष्टान्तधर्मस्तयोर्विशर्गवस्तयोः परस्परसमीकरणेन प्रत्यवस्थानं वस्तग्विर्षसमे जाती । धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पसमा । साध्यदृष्टान्तयोः साध्यत्वापादनेन प्रत्यवस्थानं साध्यसमा ॥ १६४ ॥

अथेदमेव सूचं विवरीतुमेकैकमूलक्त्वाणमाह ।

साध्ये दृष्टान्तादनिष्ठधर्मप्रसङ्ग उल्कर्षसम इष्टधर्मनिवृत्तिरपर्कर्षसम इति ॥

साध्ये धर्मिणि अनिष्टस्य वाद्यनभिप्रेतस्य धर्मस्य दृष्टान्ताद्यवसञ्चनं सोल्कर्षसमा जातिर्भवति । तथा दृष्टान्तात् साध्ये या इष्टस्य सिद्धस्य धर्मस्य निवृत्तिः सा अपकर्षसमा भवति ॥ १६५ ॥

एते उदाहरति ।

*यदि कतकत्वाद् घटवदनित्यः शब्दः तदा घटवदेव सावयवः स्यादथ नैवमनित्योऽपि तर्हि न स्यादविशेषात् । अश्वावणश्च घटो दृष्टः शब्दोऽपि श्वावणो न स्यादविशेषादिति ॥

अक्षरार्थः सुबोधः । भावार्थस्वयम् । घटः सावयवः शब्दसुनिरवयवः ततो घटे यत् सावयवत्वं तच्छब्देऽनिष्टं तस्मिंश्च तत्त्वोप्यमाणे उल्कर्षसमा जातिः । तथा अश्वावणात् घटात् शब्दस्य श्वावणत्वेऽपकृत्यमाणे अपकर्षसमा जातिर्भवति ॥ १६६ ॥

वस्तग्विर्षसमे उदाहरति ।

* The reading adopted by the commentator here differs somewhat from the text (See page 18, Line 14-17).

शब्दो यदि क्रतकत्वानुमानेनानित्यो वर्षेण्ट तथा सति
घटोऽपि क्रतकत्वानुमानेनानित्यो वर्षेण्ट इति वर्णयसमा । अथा-
नवस्थाभयात् घटो नानुमानेनानित्यो वर्षेण्ट ततः शब्दोऽप्यवर्षेण-
स्थादविशेषादिति ॥

वर्षेण्ट इति साध्येत । अनवस्थाभयादिति दृष्टान्तौक्रतो
घटो यदि क्रतकत्वादनुमानेन वर्षेण्ट तदा तत्र यो दृष्टान्तः
साऽपि तथा वर्षेणः स्थात्तदर्थमे चान्यो दृष्टान्तो वर्षेण्ट इत्यनव-
स्थादौस्थ्यं स्यात् । शेषं स्पष्टम् ॥ १६७ ॥

विकल्पसमामोदाहरति ।

अथ विकल्पसमा । क्रतकत्वाविशेषेऽपि यथा मूर्त्तत्वामूर्त्त-
त्वादिधर्मविकल्पस्तथा नित्यत्वानित्यत्वविकल्पोऽपि स्थादविशेषा-
दिति ॥

साध्यदृष्टान्तयोः शब्दघटयोः क्रतकत्वेन तौल्येऽपि यथा
मूर्त्तत्वामूर्त्तत्वे अङ्गौक्रते तथा शब्दे नित्यत्वं घटेऽनित्यत्वं चाङ्गौ-
क्रियताम् । न खलु कोऽपि विशेषोऽस्मि येनैकमङ्गौक्रियतेऽपरं
त्वज्यते इति ॥ १६८ ॥

साध्यसमोदाहरणं दर्शयति ।

अथ साध्यसमा । यदि क्रतकत्वादुभयोरनित्यत्वं तर्हि
साध्यत्वमुभयोः स्यात् । न वा कस्यचिदविशेषादिति ॥

* The reading adopted by the commentator here differs somewhat from the text (See page 19, Line 1-5).

उभयोरपि साध्यहृष्टान्तयोः शब्दवृट्टयोः । अयमर्थः । यदि
यथा वृट्टस्तथा शब्दस्तर्हि यथा शब्दस्तथा वृट्टोऽसु शब्दस्तानित्य-
तया साध्य इति वृट्टोऽपि साध्य एव स्यात् । कथमन्यथा तेन
तुल्यता ॥ १६८ ॥

षणां जातीनामेकमेवोक्तरमाह ।

एतेषामुत्तरम् । किञ्चिलाधर्म्यादुपसंहारे सिद्धे वैधर्म्याद-
प्रतिषेध इति ॥

किञ्चिलाधर्म्याद्भूमवत्त्वादिरूपात् साध्यस्य वक्त्रिमत्त्वादेरुप-
संहारे उपनये हृष्टान्ते वा सिद्धे दैधर्म्यान्वहानसे हृष्टस्यात्यादि-
मत्त्वलक्षणादयं प्रतिषेधो न भवति । सर्वथा साधर्म्यस्य हृष्टान्त-
दार्षान्तिकव्यवस्थाभज्जकत्वात् ॥ १७० ॥

एतदेव सूत्रं स्वयं विद्वाणोति ।

किञ्चिलाधर्म्याद्भूमवत्त्वादिलक्षणात्साध्यहृष्टान्तयोर्धर्म्यविकल्पे-
ऽपि व्यवस्था हृष्टा तदपलापे लोकादिविरोधः । *सर्वानुमानाना-
मप्रामाण्यप्रसङ्गश्चैतौति ॥

साध्यहृष्टान्तयोरिति वक्त्रिमत्त्वमहानसयोर्धर्म्यविकल्पेऽपौति
भासुरत्वतैजसत्व दाहकत्वाद्युपरिवर्त्तिष्युत्त-स्यात्यादिमत्त्व भूमिष्ठ-
त्वादि-तुल्यातुल्यधर्म्यसम्बवेऽपि व्यवस्थेति । वक्त्रिमत्त्वस्यैव सिद्धि
दृष्टा । न तु सर्वेषां हृष्टान्तधर्म्यणाम् । नापि हृष्टान्तसर्वेश्वर्मासिद्धौ
प्रसुतस्थापि वक्त्रिमत्त्वस्यामिद्विलोकश्वरविरोधात् । एतदेवाह ।

* The Text reads “सर्वानुमानानामप्रामाण्यप्रसङ्गश्च” (See page 19.
Line 13-14).

तदपलापेत्यादि । तदपलापे किञ्चित्काधर्म्यात्काध्यसिद्धिव्यवस्था-
पङ्गवे । लोकस्यादिशब्दात् प्रमाणशास्त्रस्य च विरोधः । दोषान्तर-
मयाह । सर्वानुमानेत्यादि । किञ्चित्काधर्म्यात्काध्यसिद्धानभ्युप-
ग्रुमे तन्मूलानां सर्वेषामनुमानानामप्रामाण्यमासज्येत । साध्य-
भमिणि सर्वेषां द्वाषान्तरधर्माणां असम्भवात् ।

किञ्चित्क्यापि जात्युत्थापनं किञ्चित्काधर्म्यात् सर्वथा साधर्म्याद्
वा क्रियते । यद्याद्यः पञ्चस्तर्हि कथमस्मत्पञ्चं प्रतिञ्चिपसि ।
अथ इतीयः तर्हि जातेरनुत्थानमेव कस्यचिदपि सर्वथा साधर्म्य-
भावात् ॥ १७१ ॥

प्राप्य प्राप्तिसमे जाती आह ।

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्यविशिष्टत्वादप्राप्यासाधक-
त्वाच्च प्राप्तप्राप्तिसमाविति ॥

वादिना हेतौ प्रयुक्ते जातिवाद्याह । अयं हेतुः प्राप्य साध्यं
साधयेदप्राप्य वा । यदि प्राप्य तर्हि द्वयोर्लब्धस्तरूपयोर्युगपत्तम्-
वात् कथमेकस्य साध्यतात्यस्य हेतुता विशेषाभावादिति प्राप्ति-
समा जातिः । अथाप्राप्य हेतुः साध्यं साधयेत्तर्हि सर्वं साध्यं किं
नासौ साधयेदविशेषात् । नन्दप्राप्य प्रदीपः प्रकाश्यं प्रकाशयतौ-
त्यप्राप्तिसमा जातिर्भवति ॥ १७२ ॥

सूतस्यासुमिवार्यमाह ।

यद्ययं हेतुः प्राप्य साध्यं साधयेदुभयोः प्राप्यविशिष्टत्वाद-
ङ्गुल्योरिव किं कस्य साधनं साध्यत्वेति । अप्राप्यसाधको नास्ति
काष्ठाग्निवदिति ॥

हेतुः प्राप्य साध्यं साध्यत्वप्राप्य वेति पञ्चद्वयम् । तत्राद्यं पञ्चं
व्याख्याति यद्यद्यं हेतुरित्यादिना । उभयोरिति साध्यसाधनयोः ।
प्राप्तिः संयोगरूपा तयाऽविशिष्टत्वं इयोरेकीभावेन तुल्यत्वं तस्मात् ।
अद्भुत्योरिवेति यथाद्भुत्योरिकत्रमिलितयोः साध्यसाधनभावो न
स्यात्तथा साध्यहेत्वोरपौत्यर्थः ।

हितीयं पञ्चं व्याख्याति । अप्राप्येत्यादिना । अयं भावः ।
यदि प्राप्तिपञ्चोऽभ्युपगम्यते तदा न साध्यसाधनभावो इयोर-
द्भुत्योरिवैकत्र मिलितत्वात् । अथाप्राप्तिपञ्चस्तथापि न साध्य-
साधनभावो वज्ञादीनां काष्ठादि प्राप्यैव दाहकत्वादिर्गत्वा-
दिति ॥ १७३ ॥

अनयोः परिहारमाह ।

घटादिनिष्ठत्तिर्गत्वात् पीड़ने चाभिचारादप्रतिषेध इति ॥

प्राक् प्राप्तिपञ्चदोषं परिहरति घटादीत्यादिना । प्राप्ति-
विशेषेऽपि चक्रचौबरादयो मृत्यिरुणं प्राप्यैव घटादिकमृत्यादयन्तो
दृष्टिरे नाप्राप्य । घटादीत्यत्रादिशब्दादीपादिग्रहस्तेषामपि
घटादिकं प्राप्यैव प्रकाशकत्वात् । अप्राप्तिपञ्चदोषं प्रतिच्छिपति ।
पीड़नेत्यादि । अभिचारादिकम्बाप्राप्यापि दविष्ठं दुष्टं पीडयत्
दृश्यते । ततो नायं प्रसङ्गः । अयं भावः । नायमेकान्तो यत्
हेतुः प्राप्यैव साध्यमप्राप्यैव वा साध्यतौति किन्तु दीपादिकं
किञ्चित्प्राप्य कार्यगादिकमप्राप्य च साध्यं साध्यति । ततस्त्व-
दुक्तौ प्रसङ्गौ न स्याताम् ॥ १७४ ॥

अस्यैवोत्तरसूत्रस्य रहस्यमाह ।

*प्राप्तप्राप्तविशेषेऽपि प्रतिनियतार्थवृत्तय एवैति साधसाधन-
त्वादयो धर्मा दृष्टास्ते निराकर्त्तमशक्याः । सर्वप्रमाणविरोधा-
दिति ॥

यद्यपि केचन हेतवः प्राप्य साधकाः केचिदप्राप्य तथाप्यमै
साधसाधनत्वादयो वक्ष्मस्वधूमवृत्तादयो धर्माः प्रतिनियतार्थ-
वृत्तयो निश्चितस्वाशयव्यापारा दृष्टा यथा धूमवृत्ते सत्येव वक्ष्मस्वं
कृतकल्पे सत्येवानित्यत्वं वा ते च ताटकाः प्रतिक्षेपुं न त्वम्यन्ते ।
सर्वेषां प्रत्यक्षादिप्रमाणानां विरोधात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्हि
हेतुः कोऽपि साध्यं प्राप्य कोऽप्यप्राप्य साधको दृष्टः । ततो
यद्येकान्तोऽभ्युपगम्यते तदा प्रत्यक्षादिविरोधो भवत्येव । दृष्टाप-
लापश्च । किं चायं प्रतिषेधो हेतुं प्राप्याप्राप्य वा प्रतिषेधयति ।
यदि प्राप्य तर्हि इयोरेकीभूतयोः किं कस्य प्रतिषेधं प्रतिषेधकञ्च
स्यादविशिष्टत्वात् । अथाप्राप्य तर्हि अप्राप्यसाधको नास्तीति
कथमयं प्रतिषेधस्यावको भवति ॥ १७५ ॥

अनुत्पत्तिसमां लक्ष्यति ।

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसम इति ॥

गद्यस्योत्पत्तेः प्रागनित्यत्वे कारणाभावात् तस्य चोत्पत्त्य-
योगादनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमा जातिर्भवति ॥ १७६ ॥

अस्येव सूतस्य सोदाहरणं विवरणमाह ।

* The text reads “प्राप्तप्राप्तविशेषेऽपि” (See page 20, Line 3).

* अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते प्रागुत्पत्तेरनित्यत्वे कारणं नास्तीति नित्यः प्रसक्तस्तस्योत्पत्तिरनुपपत्तेति ॥

शब्दोऽनित्यः कार्यत्वादिति वादिना प्रोक्ते जातिवादौ प्रत्यवतिष्ठते । शब्दो यदनित्यः तर्हि शब्दोत्पत्तेः प्रागनित्यत्वे किमपि कारणमस्ति नो वा । न तावदस्तीति वक्तुं शब्दमनित्यत्वं प्रत्युत्पत्तेरेव कारणत्वादुत्पत्तेः प्राक् विचार्यमाणल्वात् । नास्तीति चेत्तर्व्वनित्यत्वे कारणस्य कार्यत्वरूपस्याभावात् शब्दो नित्यः प्रसज्जति ।

ननूत्पत्तः सन् शब्दोऽनित्यो भविष्यतीत्याह । तस्येति । तस्य शब्दस्योत्पत्तिरयुक्तैव नित्यत्वात् ॥ १७७ ॥

एतद्विषयपरिजिहीर्यया प्राह ।

तथाभावादुत्पत्तस्य शब्दस्य कारणोपपत्तेरप्रतिषेध इति ॥
तथाभावादनित्यभावादुत्पत्तस्य शब्दस्य कारणमनित्यत्वसाधको हेतुरथादुत्पत्तिस्तद्विटनातोऽयं प्रसङ्गो न भवति । कोऽर्थः । शब्दः समुत्पद्यमानोऽनित्यत्वेनैवोत्पद्यते । ततोऽनित्यो भवत्येव । कश्चिदिमं ग्रन्थमन्वया योजयति । उत्पत्तस्य शब्दस्य तथाभावादुत्पत्तिसङ्गावात् कारणोपपत्तेरनित्यत्वसाधकहेतुपपत्तेरयं प्रातषेष्वो न भवतीति ॥ १७८ ॥

ननु तथापि उत्पत्तेः प्राक् शब्दस्यानित्यत्वे न कश्चिद्देतुरस्तीति । शब्दो नित्य एवेत्याशङ्कग्राह ।

* The text reads प्रागुक्तेः instead of प्रागुत्पत्तेः and प्रसक्तस्योपपत्तिः instead of “प्रसक्तस्तस्योत्पत्तिः” [See page 20, Lines 8-9].

अनुत्पन्नः शब्द एव नास्ति कस्य नित्यत्वादिधर्मशिन्यते
इति ॥

नन्दनित्यत्वं नाम शब्दस्य धर्मः स च शब्दे सति सम्भवति ।
चाच्यथा । शब्दस्त्रोत्पन्न एव भवत्यत उत्पत्तेः प्रागनुत्पन्नः शब्द
एव नास्ति । नित्यत्वादिधर्मः कस्य चिन्यते । धर्मिणः विना
धर्मस्यासम्भवात् । किञ्च । हेतूपन्यासात् प्राक् प्रसङ्गस्त्रोत्पत्तेः
कारणाभावादस्याप्यनुत्पत्तिरेव । तथाहि हेतूत्पत्तेः प्राक् प्रसङ्गो
नास्येव हेतावुत्पदे तु तस्योत्पत्तिरनुप्रवैर्वति ॥ १७६ ॥

अहेतुसमां जातिमाह ।

लैकाल्यासिद्धेहेतीरहेतुसम इति ॥

हेतोः साधनस्य लैकाल्यै द्रुते वर्त्यति वर्तमाने च
काले सिद्धेरनुपपत्तेहेत्वभावेन ग्रत्यवस्थानमहेतुसमा जाति-
र्भवति ॥ १८० ॥

एतदेव विवृणोति ।

यदि पूर्वं साधनमसति साध्ये कस्य साधनमय पञ्चादविद्यमानं
कथं साधनमय युगपत्तश्चापि किं कस्य साधनं साध्यं वा हयो-
सुत्यकालत्वादिति ॥

सम्यक् साधने प्रयुक्ते द्रूषणमपश्येन् जातिवाद्याह । साधनं
साध्यात् पूर्वमुत पञ्चादय युगपद्धतिः । यदि पूर्वमिति साध्याच्चाक् ।
अविद्यमानमिति साध्यकाले इति शेषः । हयोरिति हयोः साध्य-
साधनयोरेकौभूतयोः सतोः सज्जविन्ययोरिव साध्यसाधनमावा-
सम्भव इत्यर्थः ॥ १८१ ॥

परिहरति ।

॥ न हेतुतः साध्यसिद्धे प्रवृत्त्यादिविरोधः सूत्रार्थ इति ॥

साध्यस्य कार्यस्य हेतुत एव मिद्देनिष्पत्तेरयं प्रतिषेधो न भवति ।

ननु यदि हेतोः साध्यसिद्धिर्भवेत्तर्हि को दोषः स्यादित्याह प्रवृत्त्यादीति । यदि हेतुतः साध्यसिद्धिर्भवेत्तर्हि क्षीक्रियते । तदा प्रवृत्तेरादिशब्दान्तिष्ठिवहारादेश विरोधः स्यात् । लोको हि सृदादिहेतुतः कुटादिनिष्पत्तिं निर्णीय तद्रहणाय प्रवर्तते तदव्यस्ताविवर्तते च । ततो हेतुतः साध्यसिद्धस्त्रीकारे प्रवृत्तिनिवृत्तौ सर्वथा विरुद्धेयाताम् । सूत्रार्थ इति हेतुतः साध्यसिद्धिरिति सूत्रस्यायमर्थ इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

इतोऽपि हेतुप्रतिषेधो न भवतीत्याह ।

प्रतिषेधानुत्पत्तिश्च त्रैकाल्यसिद्धेरिति ॥

त्रैकाल्येऽपि जातिवाद्युक्तप्रतिषेधासिद्धेर्हेतुप्रतिषेधस्यानुपपत्तिरेव । तथाहि ।

ननु जातिवादिन् यस्त्वयायं प्रतिषेधोऽभिधीयते । स प्रतिषेधात् पूर्वमृत पश्चादाहोस्त्रियुगपदेति । तत्र नाद्यः कल्पः । यदि पूर्वमृति प्रतिषेधे कस्यायं प्रतिषेधः स्याद्गमिंग विना धर्मस्यानुपपत्तेः । अथ पश्चात्तद्वैमृति प्रतिषेधे कथं प्रतिषेधं प्रतिषेधाधि-

* The text adds अखोच्चरम् before the aphorism adopted by the commentator here (See page 20, Line 15).

† तुत्पत्तिश्च for नुपपत्तिश्च ?

षितत्वात् प्रतिषेधस्य । अथ युगपत्तशापि सञ्चेतरगोविषाण्योरिव
किं कस्य प्रतिषेधं प्रतिषेधकञ्च स्यात् । एककालत्वेनाविशेषात्
प्रतिषेधप्रतिषेधकयोर्थं भिन्नकालत्वात् । इति प्रतिषेधस्य
चैकाल्यासिद्धिर्हेतुप्रतिषेधो न स्यादित्यर्थः ॥ १८३ ॥

ननु यद्यपि तैकाल्येऽपि प्रतिषेधासिद्धिस्तथापि तव हेतु-
सिद्धिर्नस्तीत्यागङ्गाह ।

स्ववचनेनैव प्रतिषेधासिद्धी हेतुसिद्धिरिति सूत्रार्थं इति ॥

पूर्वोक्तयुक्त्या त्वदुक्तवचनेनैव चैकाल्येऽपि प्रतिषेधानिष्ठत्तौ
हेतुसिद्धिर्जातेव । सूत्रार्थं इति । प्रतिषेधानुपपत्तीत्यादि सूत्र-
स्यायमर्थं इत्यर्थः ॥ १८४ ॥

अविशेषसमां जातिमाह ।

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सङ्घावोपपत्तेर-
विशेषसम इति ॥

एकस्य कार्यत्वादिलक्षणस्य धर्मस्योपपत्तेष्टनातो यदि
घटशब्दयोरविशेषस्तीत्यमिथते तदा सर्वभावानां सङ्घावस्य स-
त्वधर्मस्योपपत्तेः सर्वाविशेषेण प्रत्यवस्थानमविशेषसमा जाति-
र्भवति ॥ १८५ ॥

एतदेव सूत्रं विवृणोति ।

यदि घटशब्दयोरेकस्य कार्यत्वस्योपपत्तेरनित्यत्वेनाविशेष
इष्टते । तदा सर्वभावानां सङ्घावोपपत्तेरविशेषः प्रसन्न्यत इति ॥

प्रागेव व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ १८६ ॥

एतत्परिहरति ।

*तचेदमुच्यते । सर्वशाविशेषे प्रत्यक्षविरोधः । अनिल्यत्वेनाविशेषे त्वनुमानविरोधः । केनचिदविशेषे प्रमेयत्वादिना सिद्धसाधनमिति ॥

भो जातिवादिन् यस्त्वयास्मदेतोरविशेषः समापाद्यते स किं सर्वथा उतानिल्यत्वेन आहोस्त्रित् केनचिद्भर्मण । तत्राये कल्पे प्रत्यक्षप्रमाणविरोधः । प्रत्यक्षेण घटपटादीनां भेदोपलभात् । द्वितीयकल्पेऽनुमानविरोधस्त्वेनात्मादीनां निल्यत्वेन बुद्धगादीनामनिल्यत्वेन च साधितत्वात् । तथा छात्रादिर्नित्यो अनादिनिधनत्वाद्वर्तिरेके घटादिवत् ।

हृतीये कल्पे प्रमेयत्वादिना यद्यविशेषः जाप्यते । तर्हि सिद्धस्यैव साधनम् । प्रमेयत्वेनादिशब्दात् सत्त्वसपत्न्यादिना च सर्वाविशेषस्येष्टत्वात् ॥ १८७ ॥

उपलब्धिसमाप्ताह ।

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलभ्यादुपलब्धिसम इति ॥

निर्दिष्टस्य साध्यधर्मसिद्धिकारणरूपस्याभावेऽपि साध्यधर्मीपलभ्या प्रत्यवस्थानसुपलब्धिसमा जातिर्भवति ॥ १८८ ॥

एतदेव सूत्रं व्याचष्टे ।

पृथिव्यादिषु कार्यत्वमिद्ये निर्दिष्टस्य सावयवस्थाभावेऽपि बुद्धगादौ कार्यत्वमुपलब्धमिति ॥

* The Text reads अनुमानागमविरोधः instead of अनुमानविरोधः (See page 21, Line 8).

पृथिव्यादिकं कार्यं सावयवत्वात् घटवदिति वादिना प्रीक्ते ।
जातिवाद्याह । पृथिव्यादौ कार्यत्वसिद्धार्थं हेतुतयोपन्यस्तं यत्
सावयवत्वं तदभावेऽपि बुद्धौ ग्रादिशब्दात् सुखे दुःखे च कार्यत्वं
दृष्टं बुद्धादीनामसूर्तत्वात् कार्यत्वाच्च । ततोऽप्रयोजकोऽयं साव-
यवत्वहेतुः । पृथिव्यादेः कार्यत्वसिद्धावित्युपलब्धा प्रतिषेध उप-
लब्धिममो भवति ॥ १८८ ॥

परिहरति ।

सपच्चैकदेशस्यापि धूमादिर्गमकत्वदर्शनादप्रतिषेध इति ॥

हेतुदिधा सत्रैपच्चव्यापी सपच्चैकदेशवृत्तिश्च । अत्र सपच्चैक-
देशे वर्तमानो हेतुः सपच्चैकदेश इत्युक्त उपचारात् । यदा सपच्च-
स्यैको देशो यस्यासौ सपच्चैकदेश इति भिन्नाधिकरणो बहुत्रीहिः ।
ततः सपच्चैकदेशव्यापकस्यापि धूमादेः साधनस्य साध्यगमक-
त्वावलोकनादयं सावयवत्वहेतुप्रतिषेधो न भवति । कोऽर्थः ।
यथा पर्वतोऽयं वक्षिमान् धूमवत्त्वाच्चहानसवदित्यत्र धूमानुमाने
न खलु धूमवत्त्वं सपच्चभूतं समस्तमपि महानसस्तोममार्स्तप्रुते
किं महानसकतिपयानि तथापि वक्षिमत्त्वगमकं भवत्येव । तथा
सावयवत्वं कार्यत्वेन सपच्चभूते बुद्धादौ च प्रवर्त्तमानमपि
पृथिव्यादौ कार्यत्वसाधकं भविष्यति दीपाभावात् । किञ्च यदि
सर्वसपच्चव्याप्तेव हेतुर्गमकोऽभिलष्येत तदा एकदेशव्यापिनां
धूमादिहेतुनामगमकत्वे सति तच्चूलवक्ष्यनुमानोच्छेदोऽनुष्ठयेत ।
ततो यथैकदेशव्यापिनो धूमादिर्गमकत्वं तथा सावयवत्व-
स्यापि ॥ १८९ ॥

आशङ्कापुरःसरं सूक्ष्मोक्तार्थं विवृणोति ।

कथं तहि बुद्धादेः कार्यत्वसिद्धिरत आह कारणान्तरादपि
तद्भर्मीपयपत्तेरप्रतिषेध इति ॥

यदि सावयवत्वं बुद्धादौ न प्रवर्तते । तहि साधनं विना
साध्यसिद्धयोगात् बुद्धादेः कथं कार्यत्वसिद्धिरित्याशङ्कार्थः ।
अत आहेति अन्यकारः । कारणान्तरात् सावयवत्वादन्यस्मादेतोः
कार्यत्वधर्मीपयपत्तेरयं प्रतिषेधो न भवति ॥ १८१ ॥

कारणान्तरादिति पदं व्याचष्टे ।

प्रमाणान्तरादपि कार्यत्वसिद्धेरित्यर्थं इति ॥

यथाङ्कारावस्थायां धूमाभावेऽपि प्रमाणान्तरादङ्गसिद्धि-
स्तथाकापि कार्यत्वसिद्धिर्भविष्यतीति ॥ १८२ ॥

प्रमाणान्तरमेव दर्शयति ।

प्रमाणं चानुपलब्धिकारणेष्वसत्सु प्रागृह्णे चानुपलब्धादिति ॥*

प्रमाणभिति बुद्धेः कार्यत्वसाधकमनुमानम् । उपलब्धि-
कारणानि बुद्धेऽसिनिमित्तानि हानोपादानादोनि । न उपलब्धि-
कारणान्यनुपलब्धिकारणानि । तेष्वसत्सविद्यमानेषु । द्वौ नजौ
प्रकृतमर्थं गमयत इति न्यायात् । यद्यनुपलब्धिकारणानि न
सन्ति तद्युपलब्धिकारणानि सन्तीत्यर्थः । स्वात्तत उपलब्धिकारणेषु
सत्सु उपलब्धिकालात् प्रागृह्णे चानुपलब्धात् बुद्धादिकं कार्यं

* The text adds घटादित् to the aphorism adopted by the commentator here (See page 22, Line 1).

भवतीति शेषः । प्रयोगस्त्वेवं बुद्धादि कार्यमुपलब्धिकारणेषु
सत्त्वे प्रागृहीमनुपलब्धमानत्वात् । उपलब्धिकारणेषु सत्त्वे प्रागृही
यन्नोपलब्धते तत्कार्यम् । यथा घटादि तथा चेदम् । तस्माकार्य-
मिति । उपलब्धिकारणाभावे मदपि वस्तु नोपलब्धत इत्युपलब्धि-
कारणेषु सत्स्थिति पदम् । ततो यथा कुञ्जादभावे प्रागृही चानुप-
लब्धमानत्वात् घटादिकं कार्यं तथा बुद्धाद्यपैत्यर्थः ॥ १८३ ॥

अस्मिन्नेव बुद्धादिकार्यत्वसाधके हेतौ अनुपलब्धिसमापु-
द्धावयितुमाह ।

तदनुपलब्धेरनुपलब्धादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धि-
सम इति ॥

तस्य बुद्धादिकार्यस्य प्रागृही यानुपलब्धिः सा तदनुपलब्धि-
स्तथा अनुपलब्धादप्राप्तिरभावसिद्धौ नास्तित्वसङ्गावे तद्विपरीतानु-
पलब्धिविपरीता उपलब्धिः प्रागृहीमपि बुद्धादिसङ्गावस्तुपपत्ते-
रनुपलब्धरा प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमा जातिर्भवति ।

अयं भावः । बुद्धादेः प्रागृही यानुपलब्धिः सा स्वामनि
वर्तते न वा । वर्तते चेत्तदा यत्र विषये नुपलब्धिर्वर्तते तस्य
यथानुपलब्धस्तथानुपलब्धेरप्यनुपलब्धः स्यात् । अनुपलब्धेश्चानु-
पलब्ध उपलब्धिरूपो भावाभावयोरभावस्य विरुद्धात्मकत्वात् ।
भावस्याभावोऽभावः अभावस्याभावो भावः । तथाच या बुद्धादि-
कार्यस्य प्रागृहीमनुपलब्धिरूपो तस्याश्चेदनुपलब्धिस्तुर्हि तद्विप-
रीतोपलब्धिः प्राप्ता । यत्र चोपलब्धिस्त्रीोपलब्धस्ततो बुद्धादेः
कार्यस्य प्रागृहीमप्यस्तित्वं स्यात् । अनुपलब्धिः स्वामनि न वर्तते

चेत्तद्द्वैनुपलभिस्तरूपेणापि नास्ति । तथा प्रत्यनुपलब्धेरभाव उप-
लभिरूपस्तोऽपि बुद्धादिकार्थस्य प्रागृद्धमप्यस्तिलं स्यात्
इति ॥ १८४ ॥

असुमिवार्थं मनसिक्षत्वं सूत्रं व्याचष्टे ।

ऋतस्य बुद्धादिकार्थस्यानुपलब्धेरनुपलभादभावसिद्धौ अनुप-
लब्धेविंपरीतोपलभ्युपपत्तेः । प्रागृद्धमपि बुद्धादेः सङ्घावः
सेत्यतीत्यभिप्राय इति ॥

सूत्रव्याख्यानादिदं व्याख्यातप्रायम् । अनुपलब्धेरनुपलभिरूप-
लभ्रूपो भवन् प्राक् पश्चाच बुद्धादिकमस्तीति व्यनक्ति । ततो
बुद्धादेः कार्थ्यत्वसाधको हेतुरसिद्ध इत्यर्थः ॥ १८५ ॥

एतदुत्तरमाह ।

अनुपलभादकत्वादनुपलब्धेरहेतुरिति ॥

अनुपलब्धेरनुपलभादकत्वाद्वास्तित्वरूपवेद्यत्वादियं बुद्धादा-
नुपलब्धेरभावसाधिकानुपलभिरहेतुबुद्धादेः कार्थ्यत्वनिषेधे हेतुर्न
भवति । अयं भावः । अनुपलभिरनुपलभादिका न च तस्या
अनुपलब्धे स्वरूपमेव विषयः । यद्यनुपलब्धे स्वरूपमपि विषयः
स्यात्तद्विषयार्थेनुपलभिस्तस्य यथासत्त्वं तथानुलब्धेरपि स्वरूप-
नाशादसत्त्वं स्यात्र च तथास्ति किन्तु वस्त्वनुपलभादिषया । ततो
बुद्धादेः कार्थ्यत्वनिषेधेऽस्तीति हेतुर्न भवति ।

* The reading adopted by the commentator here, differs somewhat from the text (See page 22, Line 3-4).

किञ्च निषेधकप्रमाणेनोपलभ्यं नास्तीत्यवधार्थते । न चानुपलभ्यिः स्वस्मिनिषेधकं प्रमाणम् । तथाच स्वविषये सामर्थ्ये सति स्वाक्षरनिषेधत्वमामर्थेऽपि न काचित् ज्ञतिः ॥ १८६ ॥

^१ अमुमेवार्थं समर्थयते ।

नास्तीति ज्ञानमनुपलभ्यिः । सा तत्स्वभावतया प्रत्याक्षरेद्या । तदनुपलभ्यिरसिद्धेत्यभिप्राय इति ॥

भो जातिवादिन् अनुपलभ्यिः स्वाक्षरि वर्तते न वैति यद्विकल्पद्वयं पर्यकल्प्य तदत्यल्पम् । यतो नास्तीति ज्ञानमभावरूपो बोधोऽनुपलभ्यिः । सा चानुपलभ्यिः तत्स्वभावतया नास्तीति रूपतया प्रत्याक्षरेद्या प्रतिप्राणिज्ञेया । न पुनः सा स्वस्मिन् वर्त्तिला स्वस्या एव विनाशिका । येन तस्याः स्वरूपमेव न स्यात् । ततो यथोपलभ्यिर्विधिसुखेन तथानुपलभ्यिर्निषेधसुखेन विद्यत इति अनुपलभ्यिरसिद्धैव ।

किञ्चेदमस्मदेतुप्रतिषेधकं भवद्वचः स्वस्मिन् वर्तते न वा । वर्तते चेत्तहिं यत्र विषये प्रतिषेधकवचस्तस्य यथा प्रतिषेधस्तस्या स्वाक्षरेऽपि प्रतिषेधः । ततो हेतुप्रतिषेधकवचःप्रतिषेधे हेतुसिद्धिः सुख्यैव । न वर्तते चेत्तदा स्वरूपमपि प्रतिषेधकवचसो नास्तीति हेतुसिद्धिस्तदवस्था ॥ १८७ ॥

नित्यसमां जातिसाह ।

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेनित्यत्वम् इति ॥

नित्यमनित्यभावात् सर्वदाऽनित्यत्वात्यधर्मंस्तित्वादनित्यत्वयोगादनित्ये शब्दे नित्यत्वोपपत्तेनित्यत्वेन प्रत्यवस्थानं नित्यसमा

जातिभवति । अयमर्थः । अनित्यः शब्द इत्युक्ते जातिवादी अनित्यत्वाख्यसाध्यधर्मस्त्रूपविकल्पनेन शब्दस्य नित्यत्वमापदयति । तथाहि किमिदमनित्यत्वं शब्दस्य निलमनित्यं वा । यदि नित्यं तहि धर्मस्य नित्यत्वात्तदाश्रयस्यापि शब्दस्य नित्यभावादनित्यधर्माधारतया सत्त्वानित्यत्वम् । अथानित्यं तत्राप्यनित्यत्वेऽनित्ये सिद्धं नित्यत्वं शब्दस्यति ॥ १८८ ॥

इदमेव सूत्रं व्याख्याति ।

अनित्यत्वधर्मस्य नित्यं सर्वदा सङ्गावाङ्मिर्णोऽपि शब्दस्य सर्वदा सङ्गावः । अथानित्यत्वं सर्वदा नास्ति तथाप्यनित्यत्वात्तिव्यः शब्द इति ॥

अनित्यत्वधर्मी यदि नित्यस्तदा धर्मिणः शब्दस्यापि नित्यत्वं स्यादनित्यत्वस्य धर्मत्वाङ्मिर्णस्य च धर्मिणां विनावस्थानाभावादिति शेषः । अथानित्यत्वं धर्मी यदि सर्वदा नास्ति तथाप्यनित्यत्वस्यानित्यत्वाच्छ्रद्धो नित्य एव ॥ १८९ ॥

अस्योत्तरमाह ।

अनित्यत्वस्य सर्वदाभ्युपगमे नित्यत्वविरोधः । अनभ्युपगमे चामिद्वा हेतुरिति ॥

भी जातिवादित्वनित्यत्वं नित्यमनित्यं वेति प्रश्नयतस्तव कोऽभिप्रायः । किमनित्यत्वं सर्वदाभ्युपगच्छसि । शब्द सर्वथा नाभ्युपगच्छसि वा ।

नादाः कल्पः । अनित्यत्वस्य सर्वदा स्त्रीकारे नित्यत्वं विरुद्धेत । नित्यानित्ययोः परस्परं विरुद्त्वादेकसङ्गावेऽन्यस्या-

भावाच्च । न द्वितीयः अनित्यत्वस्य सर्वथानभ्युपगमे नित्यमनित्य-
भावादिति भवदुक्तो हेतुरमिद्दो नित्यत्वस्य मूलत एवास्त्रीकारात् ।
ततः गच्छ्यानित्यत्वं तदेव स्यमिवेत्यर्थः ॥ २०० ॥

अधुना धर्मस्यावस्थानाद्यमिष्ठोऽप्यषस्थानमिति यदुक्तं तस्
परिहरति ।

प्रधंसदानित्यत्वं न तस्मिन् सति शब्दसङ्गाव इति ॥

नित्यमनित्यत्वभावादनित्यत्वाधारस्य गच्छ्य नित्यत्वं तदा
भवेत् यद्यनित्यत्वं भावात्मकं भवेदनित्यत्वं तु प्रधंसरूपं तस्मिन्
सति कथं गच्छसङ्गावः स्यात् । किञ्च त्वा प्रत्यप्येवं वक्तुं गक्यम् ।
त्वद्यमिप्रेतं यद्वित्यत्वं तत् किं नित्यमनित्यं वा । यदि नित्यं
तद्विनित्यत्वे यद्वित्यत्वं तदपि किं नित्यमनित्यं वेति । पुनः
पुनरावत्तेनेऽनवस्था । अयानित्यं तदा नित्यत्वस्य सरूपहात्या-
ऽनित्यत्वमिव जयश्चीसुभगं भावुकं बभूव ॥ २०१ ॥

नवन्या अपि सूत्रोक्ता जातयः सन्ति ताः किमिति नोक्ता
इत्याह ।

एतेनान्यत्वस्यात्मनोऽनन्यत्वादन्यत्वं नास्तीत्यादीन्द्रसदुत्तराणि
प्रत्युक्तानीति ॥

आत्मा पृथिव्यादिभ्योऽन्य इच्छाद्यधिकरणत्वाद्यतिरिक्ते घट-
वदित्युक्ते आतिवाद्याह । किमन्यत्वमात्मनोऽन्यत् उतानन्यत् ।
प्राचि पदे आत्मान्यत्वयोर्मध्ये अन्यदन्यत्वं वाच्यम् । येनात्मान्य-
त्वयोरन्यत्वं भवति । तस्मिन्व्यन्यत्वेऽन्यत्वात्तर्त वाच्यम् । तथाच
सत्यनवस्था इति प्राच्यं पक्षे बहिरेव भक्ताः इतीयिकं भक्तुमाहान्य-

त्वस्येत्यादि । अन्यत्वस्याभनः सकाशादन्यत्वादभिन्नत्वादन्यत्वं न भवतीत्यनन्यसमादौन्यसदुत्तराणि । एतेन कतिपयज्ञातिस्थरूप-
निरूपणेनोत्तराभिधानेन च प्रत्याख्यातानि ज्ञेयानि । तथा मूल-
सूत्रोक्तचतुर्विंशतिज्ञातीनां मध्ये प्रसङ्गप्रतिष्ठान्तसंशयप्रकरणार्थी-
पत्त्वुपपत्त्वनित्यकार्यसमानामष्टज्ञातीनां यदच लक्षणोत्तरे न
व्याचख्याते तदासामास्वेवान्तर्भावादित्यूह्यम् ॥ २०२ ॥

अन्येषां जात्युत्तराणां निराकरणहेतुमाह ।

निमित्तान्तरात् संज्ञान्तरे योज्यमानेऽर्थे तथाभावस्य निरा-
कर्त्तुमशक्त्वादिति ॥

निमित्तान्तराहष्टान्तादिरूपात् । संज्ञान्तरे नित्यत्वादिरूपे ।
योज्यमाने परेणापाद्यमाने अर्थे । तथा भावस्य शब्दस्वाभाविका-
नित्यत्वादेः प्रतिचेतुमक्षमत्वादन्यान्यपि जात्युत्तराणि निरा-
क्षतानि । कोऽर्थः । यानि कानिचिज्ञात्युत्तराणि तानि किञ्चि-
त्त्वाधर्म्यादिनिमित्तमाष्टत्य नित्यत्वादौ यच ततोऽग्न्यन्ते । तानि
च न सत्यानि न च तैर्वसुस्वभावं भंतुं प्रभूयते । ततो वसुस्वभाव-
सामर्थं अवलम्बयान्यान्यप्यसदुत्तराणि निराकर्त्तव्यानि ॥ २०३ ॥

ननु सर्वाणि जात्युत्तराणि कुतो नोक्तानीत्याह ।

आनन्द्याद्र सर्वाणि जात्युत्तराण्युदाहर्तुं शक्यन्त इति ॥

वाचो युक्तीनामानन्द्याज्ञातीनामानन्दं ज्ञेयम् । शेषे
सुगमम् ॥ २०४ ॥

ननु यद्यनन्तानि जात्युत्तराणि कथं तर्हि सूत्रकृता चतु-
र्विंशतिसंख्या नियमितानीत्याह ।

सूक्ष्माणमयदाहरणार्थत्वादिति ॥

सूक्ष्मता चतुर्विशतिर्जीवतय इति यदुक्तं तज्जात्युदाहरण-
संख्यानार्थम् । न पुनर्जीतिसंख्यार्थम् । कथमेतद्वसीयत इति
चेत् । स्थलान्तरेऽनन्यसमादीनां जातीनां लक्षणोदाहरणनिरीक्ष-
णात् ॥ २०५ ॥

उपसंहरति ।

उक्ता जातिभेदा इति ॥ २०६ ॥

अथ नियहस्यानान्याह ।

अथेदानीं नियहस्यानान्युच्यन्ते । तान्यपि विप्रतिपत्त्यप्रति-
पत्त्योर्विकल्पादसंख्यानीयतः संक्षेपतो व्युत्पाद्यन्ते इति ॥

अथ जातिकथनानन्तरं नियहस्यानान्युच्यन्ते इति संटङ्गः ।
तानि च नियहस्यानानि विप्रतिपत्तेर्विरुद्धज्ञानस्य विपरीत-
ज्ञानस्य वा अप्रतिपत्तेरज्ञानस्य च वैचित्रग्रादसंख्यातानि भवत्यतः
समाप्तान् कतिपयानि लक्षणोदाहरणाभ्यां प्ररूपयिष्यन्ते-
त्वा ॥ २०७ ॥

तत्र प्राक् प्रतिज्ञाहानिं लक्षयति ।

साध्ये प्रतिष्ठान्तधर्मानुज्ञा प्रतिज्ञाहानिरिति ॥

प्रतिज्ञासिद्ये वादिना साधनेऽभिहिते प्रतिवादिना च
तत्र दूषणे प्रोक्ते लृतीये वचसि वर्तमानो वादी यदि
स्वसाध्ये प्रतिपक्षष्टान्तधर्मानुज्ञानाति । तदाऽस्य प्रतिज्ञाहानि-
भवति ॥ २०८ ॥

एतामुदाहरति ।

*यदि कृतक्रत्वात् घटवदनित्यः शब्द इष्टते तर्हाकाशवद-
मूर्त्तिलानित्यः किं नेष्टते । एवं प्रतिवादिनोक्ते वाचाह । भवतु
किं नो बाध्यते तस्य नित्यलाभ्युपगमेनानित्यत्वप्रतिज्ञा होयत
इत्यतः प्रतिज्ञाहानिर्नाम नियहस्थानं भवतीति ॥

नित्यत्वस्त्रीकारात् तस्यानित्यत्वप्रतिज्ञा व्यपेगादिति भावः ।
तथा प्रतिज्ञाहानिरित्युपलक्षणम् । तेन हेतुविशेषणहान्यादयोऽपि
नियहस्य स्वधियाभ्यूह्याः ॥ २०६ ॥

प्रतिज्ञान्तरं लक्ष्यति ।

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तर-
मिति ॥

प्रतिज्ञातार्थस्यानित्यः शब्द इत्यादिहेतुव्यभिचारादिना परेण
प्रतिषेधे कृते तं दोषमनुदृत्य धर्मविकल्पादर्थान्तरयोजनाद्य-
स्तदर्थनिर्देशः प्रतिषेधानवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञान्तरभण्णनं स प्रतिज्ञान्तरं
नियहस्थानं भवति ॥ २१० ॥

लक्षणसूत्रं निर्दर्शनदशेनद्वारा व्याचष्टे ।

सर्वमनित्यं सत्त्वादित्यस्य दृष्टान्ताभावेन प्रतिज्ञातार्थस्य
प्रतिषेधे धर्मी विवादास्दीभूतलक्षणस्तस्य विकल्पः प्रतिज्ञातार्थ-
विशेषणत्वेन योजनं तदर्थं इति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थो यथा मगकार्यो

* The reading adopted by the commentator here differs somewhat from the text (See page 23, Line 8-10).

धूम इति निर्देशो यथा विवादास्यदीभूतं सर्वमनिलमिल्येत्-
प्रतिज्ञान्तरं निग्रहस्थानं हेत्वल्लरवदिति ॥ * ॥

प्राक् सर्वे पक्षीकृत्य दृष्टान्ताभावेन परेण प्रतिषेधे कृते सति-
तेनिवृत्यर्थे विमृश्य यत्पक्षान्तरोपादानं विवादास्यदीभूतं सर्व-
मनिलमिल्येतदूपं तप्रतिज्ञान्तरं नाम निग्रहस्थानं भवतीति
भावः । यथैकहेतुपन्थासे तप्रतिषेधे चान्यहेतुमुपन्थस्यतो हेत्वल्लरं
निग्रहस्थानं तददिदमपि ।

ननु प्रतिज्ञाहानेः प्रतिज्ञान्तरस्य च को विशेष इति चेत् ।
उच्यते । प्रतिज्ञाहानौ सर्वया प्रतिज्ञात्यागः प्रतिज्ञान्तरे तु तस्या
एव प्रतिज्ञाया विशेषणान्तरेण योजनमिल्येकदेशपरावर्त्तनानयो-
रैक्यं युक्तमिति ॥ २११ ॥

प्रतिज्ञाविरोधमभिधत्ते ।

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोध इति ॥

यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुद्धते हेतुर्वा प्रतिज्ञया स प्रतिज्ञा-
विरोधो भवति ॥ २१२ ॥

एनमुदाहरति ।

यथा गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं भेदेनानुपलभादिति ॥

यदि द्रव्यं गुणव्यतिरिक्तं तदा भेदोपलभ्य एव भवेन्त्वभेदोप-

* The commentator adopted the reading of the ms marked C. which has been mentioned in the Foot note of page 23 (See page 23, Line 13).

लभते । अत तु द्रव्यं गुणव्यतिरिक्तं प्रतिज्ञाय मेदेनातुपलभ्यं हेतुकुञ्चितः प्रतिज्ञाहेत्वोविरोधात् प्रतिज्ञाविरोधो नाम नियहस्यानं भवति ।

नन्य विरुद्धो हेत्वाभासो न पुनः प्रतिज्ञाविरोध इति चेत् न । विरुद्धहेत्वाभासे यासिस्मरणाहिरोधोऽवधार्यते । अत तु प्रतिज्ञाहेतुवचनश्ववणमावादेवेति महान् भेदः ॥ २१३ ॥

प्रतिज्ञासंन्यासं लक्षयति ।

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थपनयनं प्रतिज्ञासंन्यास इति ॥

प्रमाणादिविरुद्धपक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थस्य योऽपङ्गवः स प्रतिज्ञासंन्यासो भवति ॥ २१४ ॥

एतदुदाहरणमाह ।

* अनुष्ठोऽयमग्निः क्षतकत्वादित्यस्य प्रतिषेधे वाद्याह । संपश्यञ्चमहो मध्यस्थाः साक्षिणो नाहमनुष्ठामग्निं ब्रवीमौत्य-
तुक्तोपालम्भोऽयमित्येतत्तस्य प्रतिज्ञासंन्यासलक्षणं नियहस्यान-
मिति ॥

अग्निरनुष्ठा इति वादिना पक्षे क्षीकृते सर्वेन प्रत्यक्ष-
बाधितत्वादयं कालात्ययापदिष्ट इति परेण प्रतिषिद्धे च यदा
वादी आत्मप्रत्यायनार्थं संपश्यञ्चमहो मध्यस्था इत्यादि वक्ति तदा
तस्याग्निरनुष्ठा इति स्वीकृतप्रतिज्ञापङ्गवात् प्रतिज्ञासंन्यासो नाम

* The Text reads ‘ब्रष्टातुष्ठोऽयमग्निरित्यस्य’ (See page 24.
Line 7).

नियहस्यानं भवति । तथा पञ्चशब्दस्योपलक्षणत्वादेत्वादिसंन्यासा
अपि नियहस्यानं भवति ।

ननु प्रतिज्ञाहानेरस्य च की विशेष इति चेदुच्यते । प्रतिज्ञा-
हानौ परोऽधर्मस्वीकारावतिज्ञात्यागोऽत्र तु परप्रतिषेधात् स्वयं
स्वप्रतिज्ञात्यागः ॥ २१५ ॥

हेत्वन्तरं निरूपयति ।

अविशेषोक्तो हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरमिति ॥

विशिष्यते येनासौ विशेषो विशेषणं तेन रहिते हेतौ प्रोक्ते
परेण च तदूषणे समझाविते तदनु सविशेषणं हेतुं ब्रुवतो
हेत्वन्तरं भवति ॥ २१६ ॥

एतत्रिदर्शयति ।

यथा नित्या वेदा अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यस्य जीर्ख-
कूपारामादिभिरनैकान्तिकत्वेन प्रतिषेधे संप्रदायाविच्छेदे सतीति
विशेषणमिच्छतो हेत्वन्तरमिति ॥

सौमांसको नैयायिकै प्रति वेदानामपौरुषेयत्वं साधयति ।
यथा वेदा नित्या अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति । अत्र जीर्खकूपा-
रामादयश्चिरत्रत्वादस्मर्यमाणकर्तृका अपि न नित्या इति तैः
हेतौः परेणानैकान्तिकत्वे उज्ज्ञाविते संप्रदायाविच्छेदे सतीति
हेतोर्विशेषणं काङ्गतो हेत्वन्तरं नाम नियहस्यानं भवति ॥ २१७ ॥

हेत्वन्तरं कथं नियहस्यानं भवतीत्याह ।

पूर्वस्यासाधकस्योपादानादिति ॥

पूर्वस्येति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वस्य हेतौः असाधकत्वमनै-

कान्तिकत्वात् । यद्यपि प्रतिज्ञाहान्या हेतुहान्यादीनामुपलक्षण-
वब्रतिज्ञान्तरेण हेत्वन्तरस्याप्युपलक्षणं भवत्यन्यथोदाहरणान्तरा-
दीनामपि पृथगभिधानं प्रसज्ज्येत । तथापि हेत्वन्तरस्य यत् पृथग-
भिधानं तत्परार्थानुमानवाक्यस्य साध्यसाधनभावेन भेदव्यदेक्षणार्थे
तेनोपनयान्तरं निगमनान्तरञ्च प्रतिज्ञान्तरशब्देन उदाहरणान्तरं
दूषणान्तरं च हेत्वन्तरेण संगृहीतं भवतीत्यर्थः ॥ २१८ ॥

अर्थान्तरमाह ।

प्रकृतादर्थादप्रतिसंबन्धार्थमर्थान्तरमिति ॥

यशोक्तुलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरियहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतार्थां
प्रकृतं हेतुं प्रमाणसामर्थेन समर्थयितुमसमर्थोऽहमित्यध्यवस्थान्वपि
कथामपरित्यजन् वादी यत्वार्थान्तरं ब्रवीति तदर्थान्तरं
भवति ॥ २१९ ॥

उदाहरति ।

* यथा नित्यः शब्दोऽसर्वत्वादिति हेतुः । हेतुञ्च हिनोते-
र्जातोसुन् प्रत्यये सति क्षदत्तं पदमित्यादि प्रसक्तानुप्रसक्त्या
प्रकृतार्थानुपयोगिशास्त्रान्तरमुपदिशतोऽर्थान्तरं नाम नियहस्यान-
मितीति ॥

शब्दस्य नित्यत्वसिद्धैः असर्वत्वादिति हेतुं प्रागज्ञानात्
प्रयुज्य पश्चादनैकान्तिकं मत्वा तद्वीषाच्छादनाय प्रकृतानुप-

* The Text reads “यथा शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादिति हेतुः” (See page 24, Line 17-18).

योगिनीं हेतुशब्दनिष्ठत्तिसुपदिश्तोऽर्थान्तरं नाम नियहस्यानं
भवतीति भावः ॥ २२० ॥

निरर्थकं नियहस्यानमाह ।

वर्षक्रमनिर्देशवत्रिरथकमिति ॥

अभिधेयरहितकेवलवर्णानुपूर्वीमाचं निरर्थकं नियहस्यानं
भवति ॥ २२१ ॥

इदं निर्दर्शयति ।

यथाऽनित्यशब्दः कच्छटतपानां गजडदबलात् घमठधभव-
दितीति ॥

अत कच्छटतपानां शब्दोऽनित्य एतावान् पदः । शेषं
सुगमम् ॥ २२२ ॥

अविज्ञातार्थमाह ।

परिषद्विवादिभ्यां विरभिहितमप्यप्रतीतमविज्ञातार्थ-
मिति ॥

यक्षाधनवाक्यं दूषणवाक्यं वा त्रिः कथितमप्यप्रसिद्धप्रयोगादि-
निमित्तेन परिषदा प्रतिवादिना च न आयते । तदविज्ञातार्थं
नियहस्यानं भवति ॥ २२३ ॥

एतदेव आचष्टे ।

यदाक्यं * विरभिहितमप्यप्रतीतप्रयोगातिद्रुतीचारितादिना

* The Text adds here “वादिना” (See page 25, Line 6).

निमित्तेन पर्षत्रिवादिभ्यां न ज्ञायते तदज्ञानसंवरणायोक्तम-
विज्ञातार्थं नाम नियहस्यानमितीति ॥

अप्रतीतप्रयोगा अजढदचोक्रोडजर्थानिरटाटकिष्ठा इत्या-
दयः । यद्वाऽयं चिनयनभूसमाननाभेयवास्त्वकेतुमत्त्वाद्रसिनी-
वदित्यादयः । एतेन रुठैरेव प्रयोगैः कथा प्रवर्त्तनीयेति
इश्चितम् ॥ २२४ ॥

अपार्थकमाचष्टे ।

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसंबद्धार्थसपार्थकमिति ॥

पूर्वं विशेषणमपरं विशेषं तयोर्भावः पौर्वापर्यं विशेषण-
विशेषभावः तस्यायोगोऽसंबन्धस्तस्यादसंबद्धार्थसनन्वितार्थं यद्वाक्यं
तदपार्थकं नाम नियहस्यानं भवति ॥ २२५ ॥

उदाहरति ।

यथा दशदाडिमानि षडपूपा कुण्डमजाजिनं पलत्तपिण्डं
इति ॥

अनन्वितं वाक्यपदाभ्यां देखा । तत्र वाक्यानन्वितत्वे दश-
दाडिमानि षडपूपा इत्युदाहरणम् । अत्र दशदाडिमानां षड-
पूपानां न कश्चिदन्वयः संबन्धभावात् । आकाङ्गसत्रिधि-
योग्यतावशादेव हि वाक्यानां मिथोऽन्वयो भवेत्र चायं आका-
ङ्गादियोग्यमस्ति । पदान्वितत्वे कुण्डमजाजिनं पलत्तपिण्डमित्य-
दाहरणम् । अत्रापि संबन्धभावादनन्वितत्वम् ॥ २२६ ॥

अप्राप्तकालमाह ।

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालमिति ॥

अवयवानां प्रतिज्ञादीनां विपर्यासेन यथाक्रमोल्लङ्घनेन प्रयुज्य-
मानमनुमानवाक्यमप्राप्तकालं नाम नियहस्थानं भवति ॥ २२७ ॥
एतदेवाह ।

प्रतिज्ञादीनाभर्थवशात् क्रमस्तेषां विपर्ययैणाभिधानं *नियह-
स्थानमिति ॥

स्थानम् ।

इदं च नियहस्थानं नियमकथायाभिव नत्वनियमकथा-
याम् ॥ २२८ ॥

न्यूनं व्यनक्ति ।

* हीनमप्यन्तिमेनाप्यवयवेन न्यूनमिति ॥

पञ्चावयवे वाक्ये प्रयोक्तव्येऽन्तिमेनापि निगमनादिनाप्य-
वयवेन हीनं प्रयुज्ञानस्य न्यूनं नाम नियहस्थानं भवति । अपि-
शब्दावुभयतापि सखार्थद्रढकौ द्रष्टव्यौ ॥ २२९ ॥

हीनस्य नियहस्थानत्वे हेतुमाह ।

साधनाभावे साध्यसिद्धेरयोगादिति ॥

अत साधनं पञ्चावयवं वाक्यं तेन विना साध्यसिद्धिर्न
भवत्यतस्तदेकतमेनाप्यवयवेन हीनं सत् न्यूनं नाम नियहस्थानं
भवत्येव ॥ २३० ॥

* The text adds here “अप्राप्तकालं” (See page 25, Line 13).

† The Text reads “अन्यस्तमेन” instead of “अन्तिमेन” (See page 25, Line 15).

अधिकमभिधत्ते ।

हेतुदाहरणाधिकमधिकमिति ॥

एकेनैव हेतुना दृष्टान्तेन वा प्रतिपादितेऽर्थं हेत्वल्लरं दृष्टान्ताल्लरं वा प्रशुच्चानस्याधिकं नाम नियहस्यानं भवति । अत हेतुदाहरणप्रहणं सर्वाधिकोपलक्षणार्थम् । तेनोपनयनिगमनाधिक्यभपि नियहाय वेदितव्यम् । इदं तु नियहस्यानमिक एव हेतुदृष्टान्तो वा मयाऽभिधेय इति नियमकथायामेव नान्यत ॥२३१॥

अधिकस्य नियहस्यानत्वे हेतुमाह ।

*एकेन क्षतकत्वादितरानर्थक्षादिति ॥

स्पष्टमेतत् ॥ २३२ ॥

पुनरुक्तं व्यनक्ति ।

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादादिति ॥

शब्दस्यार्थस्य चाभिहितस्य पुनरभिधानं पुनरुक्तं नाम नियहस्यानं भवत्यनुवादादन्यत ॥ २३३ ॥

एतदेव व्याचष्टे ।

सार्थकं पुनर्वचनमनुवादस्तद्यतिरेकेण पुनरभिधानं नित्यः शब्दो नित्यः शब्द इति शब्दपुनरुक्तम् । नित्यो धर्मनिरविनाशी शब्द इत्यर्थपुनरुक्तमिति ॥

उक्तमपि वचो यत्र स्वार्थेन पुनरुक्तते सोऽनुवादस्तत्र पौनरुक्तय

* The Text reads “क्षतकत्वात्” instead of “क्षतकस्त्रात्” [See page 25, Line 16].

न दोषाय । यथा हेत्पदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निश्चय-
मिति । शेषं व्यक्तम् ॥ २३४ ॥

पुनरुक्तान्तरमाह ।

अर्थादापन्नस्य स्वगच्छेन पुनर्वचनं पुनरुक्तमिति ॥

प्रागुक्तशब्दसामर्थ्यरूपादर्थादापन्नस्यार्थस्य तदर्थप्रतिपादकेन
शब्देन यत्पुनर्भएनं तदपि पुनरुक्तं नियहस्यानं भवतीत्यर्थः ॥ २३५ ॥
एतच्चिदर्शयति ।

यथा साधस्यैदाहरणेऽभिहिते वैधस्यैदाहरणाभिधान-
मिति ॥

अयं भावः । द्वष्टान्तो हि व्यासिनिश्चित्यै निदर्शयते । सा
चेदेकेनैव सिद्धा तदा द्वितीयो बलादपि पौनरुक्त्युक्तिनिश्चिपः
स्यात् ।

ननु हेतोरन्वयव्यतिरेकावगमार्थं उभयमभिधेयमिति चेत् ।
अन्वयव्यतिरेकिण्ठोऽन्वयत् साधस्यैधस्यैदाहरणयोरवश्यस्यावा-
भावात् । अन्वयव्यतिरेकिण्ठपि परापेक्षां विना यदि इयमभि-
धीयते तदा पौनरुक्त्यमेवमपेक्षायां तु न कश्चिद्दोषः ॥ २३६ ॥

आशङ्कागोत्तरयति ।

कथं तत् नियहस्यानमिति कथावसानविरोधित्वादेकेन
ज्ञतकत्वादितरानर्थक्यादिति ॥

कथावसानेति प्रसक्तानुप्रसक्त्या कथान्तं न यायादिति ।
ऐषं स्पष्टम् । इदमपि नियहस्यानं नियतकथायां नान्वयत् विरोधा-

भावात् । यद्यप्यधिकात् पुनरुक्तं न भिद्यते तथापि शिष्यधी-
वद्वै भज्ञता पुनरुक्तं पुश्टगुक्तम् ॥ २३७ ॥

अननुभाषणमाभाषते ।

विज्ञातस्य परिषदा चिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमननुभाषणं
प्रतिवादिनो नियहस्थानमिति ॥

परिषदादिविदितस्य वादिना विरुच्चरितस्यापि वाक्यस्य
यदप्रत्युच्चारणं तदननुभाषणं नाम प्रतिवादिनो नियहस्थानं
भवति । प्रतिवादिन इति चोपलक्षणं तेन प्रतिवादिप्रतिपादित-
दूषणस्यानुच्चारणे वादिनोऽपि नियहो ज्ञेयः ॥ २३८ ॥

अत युक्तिसाह ।

अप्रत्युच्चारयन् किमाश्यः परपञ्चप्रतिधेधं ब्रूयादिति ॥ *

अप्रत्युच्चारयन् वाद्युक्तमननुवदन् किमाश्यः किमाधारः
सन् परपञ्चनिषेधमभिदध्यात् । अयमर्थः । यदि प्रतिवादो परोक्तं
नानुवदेत्तर्हि कथं स प्रतिपञ्चं दूषयेत् । यतः सर्वौऽपि परोक्त-
मनूद्यैव दूषयति । एतेन दूषमात्रस्याप्यनुवदनं प्रत्यसमर्थस्येदं
दूषणसुक्तम् । न सर्वानुवादासमर्थं प्रति । तस्य व्यर्थत्वात् ॥ २३९ ॥

अज्ञानं प्रज्ञापयति ।

अविज्ञातार्थं चाज्ञानम् ॥

परिषदावगतार्थमपि वाक्यं यत्र प्रतिवादो स्वयं प्रति-

* The Text reads ब्रूर्यात् instead of ब्रूयात् (See page 26, Line 12).

वदन्त्यर्थतः सम्यक् नावगच्छति तदज्ञानं नाम नियहस्यानं
भवति ॥ २४० ॥

एतदेवाह ।

यच्च वाक्यं विरभिहितमपि परिषदावगतार्थं प्रतिवादी
प्रत्युच्चारयन्नार्थतः सम्यगधिगच्छति तदज्ञानं नाम * नियह-
स्यानमिति ॥

स्यष्टमेतत् ॥ २४१ ॥

अप्रतिभां विभावयति ।

कथामभ्युपगम्य तूष्णीमावीप्रतिभा वादिप्रतिवादिनोनियह-
स्यानमिति ॥

त्वया सह मध्य वीतरागकथा विजिगीषुकथा वा कर्तव्येत्य-
भ्युपगम्य वादी प्रतिवादी वा यदि तूष्णीमासीत तद्युप्रतिभा
नाम तयोर्द्वयोरपि नियहस्यानं भवति ॥ २४२ ॥

विज्ञेपमाह ।

कार्यव्यासज्ञात् कथाविच्छिदो विज्ञेप इति ॥

वादसुपक्षम्य सिमाधयिषितस्यार्थस्य दीक्षकर्ये पर्यालोच्य
आलयापनार्थं यत्र कार्ये व्यासज्य कथा विच्छद्यते स विज्ञेपो
नाम नियहस्यानं वादिप्रतिवादिनोर्भवति ॥ २४३ ॥

एतदेव वदति ।

* The Text adds here प्रतिवादिनो (See page 26, Line 15).

कथामभ्युपगम्य सम्येषु मिलितंषु ब्रवीत्यद्य मे महायोजन-
मस्ति । तस्मिन्ब्रवसिते पश्चात्कथयिथास्मीति ॥

स्वष्टम् । तत्रायं वक्तव्यग्रेषः । यदि तत्योजनं सम्भा-
अभ्युपपद्येतरस्तदा कथां विच्छिन्दतोऽपि न निग्रहोऽन्यथा नियह
एव ॥ २४४ ॥

मतानुज्ञां प्रज्ञापयति ।

स्वपद्मे दोषाभ्युपगमात् परपद्मे दोषप्रमङ्गो मतानुज्ञेति ॥

यः परेणापादितं दोषमनुहत्याभ्युपगम्य च ब्रवीति भवत्पद्मे-
ऽप्यथं दोषः समान इति स परमतानुज्ञानान्मतानुज्ञा नाम
नियहस्यानमापद्यते ॥ २४५ ॥

एतदेव व्याचष्टे ।

यः स्वपद्मे मनागपि दोषं न परिहरति । केवलं परपद्मे
दूषणं प्रसञ्जयति । भवांश्चौर इत्युक्ते त्वमपि चौर इति । तस्येदं
नियहस्यानम् । स्वयं दोषाभ्युपगमात् परेणानभ्युपगमादिति ॥

परेण चौरो भवान् पुरुषत्वाविशेषात् प्रसिद्धचौरवदित्युक्ते
स आह । भवानपि चौरः पुरुषत्वाविशेषादित्यप्रतिषिद्धमनुमत-
मिति न्यायादहं चौरोऽस्मीति स्वयमनभ्युपगच्छन्नपि चौरो
भवतीति भावः ॥ २४६ ॥

पर्यनुयोज्योपेक्षणमाख्याति ।

नियहं प्राप्तस्यानियहः पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति ॥

पर्यनुयोज्योपेक्षणं नामेदं तत्र नियहस्यानमायातमती
निग्रहीतोऽस्मीति निग्रहोपपत्त्या चोदनीयस्तं य उपेक्षते नानुयुक्ते

स पर्यनुयोज्योपेक्षणात् पर्यनुयोज्योपेक्षणं नाम नियहस्थान-
मास्तिष्ठते ॥ २४७ ॥

इदमेवाह ।

पर्यनुयोज्यो नाम नियहीपपत्त्या चोदनीयस्तस्योपेक्षणं
नियहप्राप्तौ सत्यामननुयोग इति ॥

स्पष्टम् ।

एतच्च नियहस्थानं कस्याच्च नियह इति पृष्ठैः सम्युक्तावनौयम् ।
न खलु नियहप्राप्तोऽपि स्वनिश्चिह्नीतं कोऽपि ब्रूयात् ॥ २४८ ॥
निरनुयोज्यानुयोगं लक्षयति ।

अनियहस्थाने नियहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोग
इति ॥

अनियहस्थानेऽनुज्ञाव्यदीषि यो नियहस्थानानुयोगो दीषोज्ञावनं
स निरनुयोज्यस्थानिश्चिह्नीतव्यस्थानुयोगादीषोज्ञावनानिरनुयोज्या-
नुयोगो नाम नियहस्थानं भवति ॥ २४९ ॥

उदाहरणादारेणैतद्वानक्ति ।

यथा सावयवत्वेन पृथिव्यादौ कार्यत्वसिद्धौ परो ब्रूयाद-
प्रयोजकोऽयं हेत्वाभास इति तस्येदं मिथ्याभियोगलक्षणं नियह-
स्थानमिति ॥ *

पृथिव्यादिकं कार्यं सावयवत्वात् घटवदिति हेतुना पृथिव्यादौ

* The word “मिथ्याभियोगलक्षणं” is omitted in the text (See page 28, Line 2).

कार्यत्वसिद्धौ कृतायां परोऽभिधत्ते । बुद्धादौ सावयवत्वाभावेऽपि
कार्यत्वोपलभाद् व्याप्तमावेनाप्रयोजकोऽयं हेत्वाभास इति ।
तस्य मिथ्याभियोगलक्षणमनिग्रहे नियहाभियोगरूपं नियहस्यानं
भवति । सपक्षैकदेशव्यापिनोऽपि धूमादेग्मकलदर्शनात् ॥२५०॥

अपसिद्धान्तं लक्ष्यति ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति ॥

स्वस्वदर्शनाभिप्रायेणासप्रणीत आगमः सिद्धान्तः । यस्तु
सिद्धान्तमभ्युपगत्य कथायां प्रवृत्तः सिसाधयिषितार्थसमर्थन-
रभसेन दूषणोदरणरभसेन वा स्वसिद्धान्तविरुद्धमभिधत्ते । सोऽप-
सिद्धान्तेन निघट्हते ॥ २५१ ॥

सूत्रं विवरीषुराह ।

यथा मीमांसामभ्युपगम्य कश्चिदग्निहोत्रं स्वर्गसाधनमित्याह ।
कथं पुनरग्निहोत्रक्रिया अस्ता सती स्वर्गसाधिका भवतीत्यनुयुक्तः
प्राह । तथा क्रिययाऽराधितः परमेश्वरः फलं ददाति राजादि-
ष्टत् । तस्येश्वरानभ्युपगमादपसिद्धान्तो नियहस्यानमिति ॥

मीमांसामते ईश्वरो देवता नास्ति । अग्निहोत्रं स्वर्गसाधन-
मिति । ततो यदा मीमांसावादौ क्रतुक्रियातुष्टः शम्भुः फलं
ददातीति वक्ति तदा तस्य मीमांसानभिमतेश्वरस्त्रीकारादप-
सिद्धान्तो नियहस्यानं भवति ॥ २५२ ॥

केषाच्चित्तर्ते प्रतिज्ञार्थविपर्यासोऽपसिद्धान्त इत्यपसिद्धान्त-
लक्षणं लक्षितमस्ति तत्त्वं कुट्ठयितुमाह ।

प्रतिज्ञातार्थविपर्यायसु प्रतिज्ञाहानिर्नापसिद्धान्त इति ॥

प्रतिज्ञातार्थस्य यो विपर्ययः स प्रतिज्ञाहानिरेव अप-
सिद्धान्तो न भवति । अयं भावः । स्वसाध्ये प्रतिष्ठात्तद्धर्माभ्य-
तुज्ञा हि प्रतिज्ञाहानिः । अपसिद्धान्तसु सिद्धान्तमभ्युपगत्य
स्वेच्छया कथाकरणं ततो न खल्वद् प्रतिज्ञातार्थविपर्ययः । किन्तु
स्वसिद्धान्तविरुद्धाभिधानम् । तस्मात् प्रतिज्ञाहानिरपसिद्धान्तः
पृथगेव ॥ २५३ ॥

हेत्वाभासानां नियहस्यानत्यमाह ।

हेत्वाभासाश्च यथोक्ता इति ॥

यथोक्ताः पूर्वोक्तलक्षणैर्लक्षिताः । असिद्धविरुद्धानैकान्तिका-
नध्यवसितकालात्ययापदिष्टप्रकरणसमाः षट् हेत्वाभासा नियह-
स्यानानि भवन्ति । चकारो दृष्टान्ताभासानत्यविपरीता-
त्यादिसमुच्चये । तेषामपि नियहस्याननिमित्तत्वात् ॥ २५४ ॥

एतदेव स्वयमाह ।

हेत्वाभासलक्षणैर्नैव यथोक्तेन हेत्वाभासा नियहस्यानानी-
त्यर्थः ॥

स्वष्टम् ॥ २५५ ॥

सूत्रे छाविंशतिर्नियहस्यानानीति यदुक्तं तत्र नियमार्थं किं
तूपलक्षणार्थमित्याह ।

एतेन दुर्वचनकपोलताडनवादिचादीनां साधनानुपयोगि-
त्वेन नियहस्यानत्यं चेदितव्यमिति ॥

एतेन कतिपयनियहस्यानलक्षणोदाहरणनिरूपणेन आदि-
शब्दात् कुचेष्टादियहः । शेषं स्वष्टम् ॥ २५६ ॥

न च व्यैरपश्वदादीनामपि नियहस्थानत्वमुक्तं तत् किं नोच्यते
इत्याह ।

नियमकथायां त्वपश्वदादीनामपि इति ॥

नियमकथा नाम मंस्तुतैरेव शब्दैः श्रीकबन्धेन वा पञ्चवर्ग-
त्वागेन वा वक्तव्यमित्येवंरूपा । तस्यामपश्वदानामादिश्वदादेशा-
दीनां च नियहस्थानत्वं ज्ञेयम् । एतेनानियतकथायां पञ्च-
त्वागादेव नियहो नान्यथा । इति शब्दो नियहस्थानपरि-
समाख्यर्थः ॥ २५७ ॥

इति श्रीकृष्णर्षिगच्छमण्डलश्रीमन्महेन्द्रसूरिशिष्य-
श्रीजयसिंहसूरिविरचितायां न्यायतात्पर्य-
दीपिकाभिधानायां न्यायसार-
टीकायामनुमानपरिच्छेदो
हितीयः समाप्तः ॥

आगमपरिच्छेदः ।

द्वैतीयिकपरिच्छेदे सभेदमनुमानं प्रपञ्च उपलब्धाणि
सूचयति ।

अवसितमनुमानमागमस्थेदानीं लक्षणमुच्यते इति ॥

अनुमानं नाम प्रमाणमवसितं समाप्तमिदानीमनुमान-
समाप्तनन्तरमागमलक्षणं कथयते ।

ये काणादाद्याः शब्दोऽनुमानं व्यासिवलेनार्थप्रत्यायकत्वात्
धूमानुमानवदित्यनुमानेनानुमाने शब्दमन्तर्भाववयन्ति तत्त्वत-
व्युदासायावसितमिति । कूटाकूटकार्षीपणपरीक्षणप्रवणप्रत्यक्षण
प्रस्तुतहेतोर्यभिचारात् । तत्प्रत्यक्षस्यार्पीद्वचस्वरूपः कार्षीपणः
सर्वोऽपि सत्यस्तदन्यस्त्वसत्य इति त्रैकाल्याकलितव्याभ्या बद्धमूल-
त्वात् । अन्यथा सत्यासत्यत्वप्रतीत्यनुपपत्तेः । तथा चाव साव-
काशं प्रत्यनुमानमेतत् । शब्दो नानुमानं विभिन्नकारणप्रभवत्वात्
प्रत्यक्षवत् । ततो व्यासिमूलात् सामान्यार्थनिष्ठाचानुमानाव्यास-
भावेऽपि परीक्षार्थप्रसापकत्वाद्वरक्तिमावार्थगोचरत्वाच्च शब्द-
प्रमाणं पृथगेव । तदुक्तं

परोक्षप्रमितिं कुर्वद्वयाभ्यादिविरहेऽप्यतः ।

पदं पृथक् प्रमाणं स्यात् व्यक्तिमावार्थगोचरम् ॥ १ ॥

आगमं लक्ष्यति ।

समयबलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनमागम इति ॥

अत्रागम इति लक्ष्यं शेषं तु लक्षणम् । आगम्यन्ते मर्यादया-
बुध्यन्ते पदार्था अनेनेत्यागमः । किमागम इत्याह । सम्यगि-
त्यादि । सम्यगित्यादिपदानां समासो व्यवच्छेदश्च प्राख्यत् ।
केनेत्याह । समयबलेनेति । समयः पुरुषकृतः सङ्केतो न
पुनरविनाभाववत् खाभाविकः । खाभाविकत्वे ह्यविनाभावि-
धूमादित्तिङ्गवच्छब्दा अपि नियतमेवार्थे प्रत्याययेरत्र तु पुरुष-
सङ्केतवशादनियतम् । प्रत्याययन्ते च देशनैयत्येन सङ्केतिताः शब्दाः
सर्वानप्यर्थांस्तोऽविनाभावादन्य एव समयस्तस्य बलं यहण-
स्मरणलक्षणं तेन । अत्र समयबलेनेति पदमागमस्यानुमानत्व-
बुदासार्थमनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वात् । न च वाच्यं व्याप्तिरिव
समयो व्याप्तिरनुमेयाविनाभावितया समयस्य पुरुषेच्छाधीनतया
च मिथ्यः पार्थक्यात् । ततः समयजनितसाहाय्यात् संशयादिरहित-
परोक्षानुभवस्य यत् साधनं ग्रन्थरूपमग्रन्थरूपं चेष्टालिप्यक्षरादि-
वा तत्त्वमागमप्रसाणं भवति ॥ २ ॥

तस्य भेदमाह ।

म हिविधो दृष्टादृष्टार्थभेदादिति ॥

अत्रार्थशब्देन प्रयोजनं ज्ञेयम् । तत्र दृष्टार्थो यथा नदास्तीरे
सन्ति परिपाककस्माण्यास्माणीत्यादि । तत्र गतस्य दर्शनात् ।
अदृष्टार्थो यथा सर्वकामो यजेत्यादि । इह भवे ह्यामुषिक-
सर्वफलादर्शनादिति ॥ ३ ॥

तादाम्ब्रतदुत्पत्त्यादिसम्भवासंबद्धतया अर्थानभिधायकत्वेन सर्वशब्दाप्रामाण्यवरदिनं शाक्यमाशङ्कर दृष्टार्थानां प्राक् प्रामाण्यमाह ।

तच्च दृष्टार्थानां वाक्यानां प्रायेण प्रवृत्तिसामर्थ्याव्याप्ताख्ये गम्यत इति ॥

तत्रिति दृष्टर्थवाक्यनिर्दीरणे । दृष्टार्थानि वाक्यानि पुलकामो यजेदिल्लादीनि । प्रायेणेति कर्त्तव्यवैगुण्ये सतीति ज्ञापनार्थम् । तदैगुण्येन सतोऽपि फलस्य नाशात् । प्रवृत्तिरिष्टानिष्टादानहानरूपः शारीरो व्यापारः । सामर्थ्यं प्रेषितयथोक्तवस्त्रवासिः । अयमर्थः । पुच्छकामो यजेत् कारीर्णि निर्वपेदृष्टिकाम इत्यादि । दृष्टार्थवाक्यानां पुत्रेष्टौ वर्षे वर्षेऽशौचनिर्वृत्तायां पुत्रदृष्टफलदर्शनात् प्रामाण्यमवगम्यते । यदेतानि वाक्यानि सल्लानि न घटेरंस्तदा पुष्कलद्रव्यव्ययसाध्ये क्लेशावहे तदुक्ते कर्मणि न प्रदीणाः प्रवर्त्तेरन्न च प्रेषितफलान्वास्तिष्ठुवीरंस्ततो यथा प्रत्यक्षादिकं स्वप्रत्यायितमर्थं प्रापयत्वमाणत्वेन स्वीचक्रे तथा शब्दोऽपि स्वोक्तुमर्थं प्रापयन् प्रमाणत्वेन स्वीकार्यः । स्वार्थप्रापकत्वेन दयोऽसुख्यत्वात् । अन्यथा शब्दानामर्थसम्भवाभावात् व्यर्थवाक्त्वेन सूशीकत्वापातात् । अश्येत्यमाचक्षीयाः प्रत्यक्षादि प्रमाणमर्थसम्बद्धत्वादेव । शब्दो न तदभावात् । तच्च । शब्दोऽपि प्रमाणमर्थसम्बद्धत्वादेव । ननु शब्दस्यार्थेन सह कः सम्बन्ध इति चेत् प्रत्यक्षस्यापि स क इति वाच्यम् । आङ्ग्राहकभाव इति चेत् । अत्रापि वाच्यवाचकभावो भविष्यति । ततः शब्दः प्रमाणत्वेन स्वीकार्यं एव ।

तथाच प्रथोगः । शब्दः प्रमाणं स्ववाच्यार्थप्रापणसमर्थत्वात् ।
प्रत्यक्षवत् । तथा पुत्रकामो यजेदित्यादि दृष्टार्थवाक्यानि
प्रमाणानि । कर्त्ताद्यवैगुण्ये सति समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् प्रत्यक्ष-
वदिति ॥ ४ ॥

अदृष्टार्थानां प्रामाण्यमाचष्टे ।

अदृष्टार्थानां पुनरासीक्तत्वेनेति ॥

अदृष्टार्थानि सर्वं कामो यजेत्यादीनि । पुनः शब्दो दृष्टार्थ-
प्रामाण्यव्यतिरेके । आसीक्तत्वेनेति यो यत्रावच्चकः स तत्रासः ।
यदा आसी रागद्वेषक्षयः सा यस्यास्ति । अभादित्वात् अप्रत्यये
स आसस्तदुक्तत्वेन प्रामाण्यं गम्यत इति शेषः । अयं भावः ।
अदृष्टार्थवाक्यानां साक्षादर्थदर्शनाभावादासीक्तत्वेन प्रामाण्यं
गम्यते । नात्यथा । न चासीडनृतं वक्ति । तद्बुरुगादिदीषाभावा-
दासत्वहानेश्च । तदुक्तम् ।

आगमो ह्यासवचनमासि दोषक्षयं विदुः ।

क्षीणदोषोऽनृतं वाक्यं न ब्रूयादित्वसम्भवात् ॥ ५ ॥

परं शङ्कते ।

कथमिति ॥

अत कथमिति परप्रश्नः स चैवं प्रश्नयति । ननु यागादी-
निष्ठितेऽपि तदात्वेन सर्वादिफलानुपलभ्ये आसीक्तस्य सुतरां
दुरवधारणत्वाददृष्टार्थवाक्यानां कथं प्रामाण्यं ज्ञेयमिति ॥ ६ ॥

परिहरति ।

पुत्रकामो यजेत्यादि वाक्यानां प्रवृत्तिसामर्थ्यात् प्रामाण्य-

मनुमाय तवणेतुरतीन्द्रियार्थदर्शित्वेन परमासत्त्वमवधार्य तवणी-
तानां *सर्ववाक्यानामप्रामाण्ये कारणाभावात् प्रामाण्यमनुभौयत
इति ॥

* अदृष्टार्थवाक्यानां प्रायेण प्रवृत्तिसामर्थ्यात् प्रामाण्यं
दुर्ज्ञानमिति पुवकामो यजेदित्यादिवाक्यानां प्रवृत्तिसाम-
र्थ्यात् प्राक् प्रामाण्यमनुभौयम् । यथा विवादास्यदानि दृष्टार्थ-
वाक्यानि प्रमाणानि । कर्त्तव्यैगुण्ये सति प्रेक्षावत्यवत्तेकत्वात्
प्रत्यक्षवत् । इष्टिपूर्त्तिवपि कादाचिलफलवैफल्येन प्रकृतिहेतो-
र्वभिचारनिवृत्यर्थं कर्त्तव्यैगुण्ये सतीति पदम् । वैगुण्याभावे
शान्तिकपौष्टिकादिकर्मस्वनेकशः फलोपलभात् । ततस्त्वणेतु-
दृष्टार्थवाक्यपणेतुरतीन्द्रिया अक्षातिक्रान्ता ये इष्टिनिष्पत्यनन्तर-
भविष्युपुवजन्मशान्तिकपौष्टिकादयोर्धार्यस्तदर्शित्वेन हेतुना
परमासत्त्वमतिसाहाय्यवच्छकत्वं सर्वज्ञत्वं वा ज्ञेयम् । तथाहि
पुवकामो यजेदित्यादि वाक्यपणेता परमासोऽतीन्द्रियार्थदर्शित्वा-
द्वातिरिक्तस्यदादिवत् । ततस्त्वणीतानामासप्रणीतानां सर्व-
वाक्यानां दृष्टादृष्टार्थानामेककर्तृकत्वेन प्रामाण्यमनुभानविषयो-
क्रियते । यथा दृष्टादृष्टार्थानि सर्ववाक्यानि प्रमाणान्यासोक्तत्वात्
पित्रादिवाक्यवत् । न चासोक्तत्वमसिद्धम् । विवादास्यदानि वाक्या-
न्यासप्रणीतानि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वे सति वाक्यत्वात् पित्रादि-
वाक्यवत् । प्रामाण्ये हेतुः अप्रामाण्यत्वादि । बौद्धादिराङ्गान्ताना-

* The word सर्वं is omitted in the text (See page 29. Line 8).

मेकदेशसंवादेऽपि नैरात्मकशिकत्वादिकमप्रामाण्ये कारणमस्यत्वं
तु प्रमाणोपपत्रसमस्तवस्तुदेशकलेनाप्रामाण्ये न किञ्चित्कारण-
मस्तौति सर्वाणि वेदवाक्यानि प्रमाणत्वेन स्वीकार्याणि । तथाच
प्रयोगः । वेदवाक्यानि प्रमाणत्वेन स्वीकार्याणि अप्रामाण्य-
कारणरहितत्वात् पुनर्प्रत्यक्षपित्रादिवाक्यवद्भूतिरेके वच्चकवाक्य-
वदा । तदेवं क्वचिव्यवृत्तिसामर्थ्यात् क्वचिदासीक्तत्वात् कारणं
तप्रामाण्यं वदता प्रकरणकारेण स्वमते परतः प्रामाण्यं समर्थितं
स्वतो निरामि ॥ ७ ॥

न तु पुरुषाणां रागादिटीषकलुषितान्तःकरणत्वेन पौरुषेय-
त्वादेववाक्यानां प्रामाण्यं न युक्तं किल्यु नित्यत्वात् युक्तमिति
जल्यकं परं निराकरोति ।

न नित्यत्वेन वाक्यानां हि नित्यत्वे प्रमाणाभावादिति ॥

न हि वेदः प्रमाणं नित्यत्वादिति वक्तुं शब्दम् । वाक्यानां
नित्यत्वे प्रमाणाभावात् । प्रमाणं विना च साध्यसिद्धेरयोगात् ।
तथाहि तत्रित्यत्वं प्रत्यक्षेण प्रतीयते अनुमानेन वा । न तात्रत्रत्य-
क्षेण । तस्य विद्यमानेन्द्रियकवस्तुद्वृत्तित्वेनानादिकालाकलितवस्तु-
नवगमात् । न च योगिप्रत्यक्षेणेति वाच्यं तदनभ्युपगमादन्यथा
वेदवादिनां निर्विवादं सर्वविद्वादाभ्युपगमः स्यात् । नाप्यनुमानेन
तदविनाभाविलिङ्गाभावात् । कर्वस्मरणादिलिङ्गस्यानैकान्तिक-
त्वात् ।

अथ नित्या वेदाः संप्रदायाविच्छिदे सत्यस्मर्थमाणकर्तृ-
कल्पादाकाशवदित्यनुमानं नित्यत्वेऽस्तौति चेत्र । विशेषणस्य

सन्दिग्धासिद्धत्वेनास्य हेत्वाभासत्वात् । तथा हि यद्यादिमता-
मपि प्राप्तादादीनां संप्रदायो व्यवच्छिद्यते तदानादीनां वेदा-
नामव्यवच्छेदै संप्रदायोऽद्यापि विद्यत इत्यस्य दुःश्वानत्वादिशे-
षणं सन्दिग्धासिद्धम् । विशेषमप्येकतरासिद्धं प्रतिवादिनो वेद-
कर्तुः स्मरणात् । यथा ततो यो हि वै वेदांश्च प्रहिष्णोति इति ।
प्रजापतिः सोमं राजानमन्वसृजत्ततस्तयो वेदा अन्वसृजतेति ।
संप्रदायाविच्छेदश्च बृह्षपारम्पर्येण यथावत्याठस्ताटशशाकाशे
नास्तीति साधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य ।

किञ्च वेदकर्चस्मरणं प्रत्यक्षेणानुमानेन वा । यदि प्रत्यक्षेण
तर्हि कुमारसभवादीनामपि कर्तुः प्रत्यक्षास्मरणान्वित्यत्वापत्तिः ।
नाप्यनुमानेन तस्य वेदकर्चनुभवसाधकत्वात् । तथा यदेना-
सभवहिषेषं तज्जेन समानहेतुकं यथा सभवहिषेषो घटो
घटान्तरेण । असभवहिषेषाणि नित्यवाक्यान्यनित्यवाक्यैरिति ।
न चायं हेतुरसिद्धस्तदिशेषस्य क्वापि केनाप्यप्रतीतत्वात् ।
दुर्भाग्यत्वादिस्तदिशेषोऽस्तीति चेत् । तस्य दुर्वाक्येष्वपि भावात् ।
ग्रान्तिकहिंस्तादिकर्माविसंवादः सोऽस्तीति चेत् न । तस्यापि
क्वापि व्यभिचारेणानेकान्तिकत्वात् ।

अन्यत्र अपौरुषेयत्वेन नित्यत्वं साध्यते । स चासौ अपौरुषेयः
किं सम्बन्धं उत वर्ण्णा उत वाक्यम् । तत्र तादात्मगतदुत्पत्तिसंयोग-
समवायसंबन्ध्याः शब्दार्थयोरसभवादेव निरस्ताः । वाचवाचक-
भावसु चेत् साङ्केतिकस्तदा सङ्केतस्य पुरुषजन्यत्वादपौरुषेयत्वं कर्थं
स्थात् । अथ नित्यः सोऽपि संबन्धिनोः शब्दार्थयोर्नित्यत्वेऽनित्यत्वे वा

स्याद्वित्त्वे सर्वदा सर्वत्र सर्वशक्त्वार्थं प्रतीतिः स्यादपेक्षणीयाभावात् ।
अनित्यत्वे तु संबन्धस्याप्यनित्यत्वं आधारनाशे सत्याधियनाशात् ।
नापि वर्णात्मके वेदे च भेदाप्रतिभासात् य एव वेदे ककारः
स एव लोके प्रतिभातीति भेदाप्रतिभासे प्रत्यभिज्ञाया एवालं-
कर्मणित्वात् । नापि वाक्यं तस्य वर्णव्यूहात्मकत्वात् वर्णनां चोक्त-
युक्तेरपौरुषेयत्वाधटनात् । किञ्च ।

तात्त्वादिजन्मा ननु वर्णवर्गो वर्णात्मको वेद इति स्फुटच्छ ।

पुंसश्च तात्त्वादिरतः कथं स्यादपौरुषेयोऽयमिति प्रतीतिः ॥

यच्च

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनवाच्यत्वादध्ययनं यथा ॥

अतीतानागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ ।

कालत्वात्तद्यथा कालो वर्तमानः समीच्यते ॥

इत्याद्यं नित्यत्वसाधनम् । तद्यस्मिंस्तस्मिंश्च वाक्ये प्रयोक्तुं शक्य-
मित्युपेक्षणीयमेव ॥ ८ ॥

ननु धदि नित्यत्वे प्रमाणं नास्ति तर्ह्यनित्यत्वे किं प्रमाण-
मिति परं शक्तित्वाह ।

अनित्यत्वे पुनर्वाक्यत्वादनेकमनुमानमिति ॥

अनेकमनुमानमित्यत्वे जात्यैकवचनं वाक्यत्वादनुमानानि
यथा वेदवाक्यात्पर्यनित्यानि वाक्यत्वालौकिकवाक्यवत् । पौरुषे-
याणि वेदवाक्यानि विचित्ररचनात्वात् कालिदासादिवाक्यवत् ।

वेदसंप्रदायो व्यवच्छिद्यते संप्रदायत्वाह्वगाकरणादिसंप्रदायवदि-
त्यादीनि ॥ ८ ॥

प्रसङ्गान्तरमाह ।

सर्वदोपलब्धानुपलब्धिप्रसङ्गश्च विपर्यये नियामकाभावा-
दिति ॥

यदि वेदवाक्यानां नित्यत्वं भवेत्तर्हि नित्यत्वाह्वापकत्वे
सति सर्वदोपलभ्योऽनुपलभ्यो वा प्रसङ्गेतान्यानपेक्षणात् । अयं
भावः । किं शब्दानामिन्द्रियश्चहणयोग्यतास्ति न वा । आद्ये कत्ये
सर्वशब्दानां नित्यत्वाह्वापकत्वेन सार्वदिके इन्द्रियसम्बन्धे सति
सर्वदा सर्वशब्दोपलब्धिः किन वार्येत । हितीयस्मिन् कत्ये त्वनुप-
लब्धिः सार्वदिक्यापद्येत ग्रहणायोग्यत्वात् । ततोऽपेक्षणीया-
भावाद्युक्ते एव सर्वशब्दानां सर्वदोपलब्धानुपलब्धी । तदुक्तम् ।

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ।

अपेक्षातो हि भावानां कादाचिलत्वसम्भवः ॥

विपर्यये कदाचिदुपलब्धावनुपलब्धी नियामकस्य व्यवस्थापक-
स्याभावात् कदाचिदुपलब्धते कदाचिद्वेत्यत्र नियामकं किञ्चि-
त्तास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

परमाशङ्कते ।

अभिव्यज्जकाभावात् तदनुपलब्धिरिति चेदिति ॥

अभिव्यज्जकः शब्दप्रकाशको वायुस्तदभावाच्छब्दानुपलब्धिने-
त्वनित्यभावाकृतेति शेषः ॥ ११ ॥

परिहरति ।

न तदनिर्देशादिति ॥

तस्य शब्दाभिव्यज्जकवायोरनिर्देशो वैशिष्ट्येनाकथनं तस्मा-
दभिव्यज्जकाभावात् क्षता तदनुपलब्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

मुनः परं शङ्खते ।

वायुसंयोगविभागाविति चेदिति ॥

वक्तुः कोष्ठस्य वायोस्ताल्बोष्ठपुटादिसम्पर्कः संयोगः ।
तदिश्वेषो विभागस्तौ शब्दोपलब्धानुपलब्धो प्रति हेतुभवतः ।
कोऽर्थः । यदा वक्तुः कोष्ठो वायुस्ताल्बोष्ठपुटादिष्वभिहन्ते
तदा शब्दा अभिव्यज्यन्ते तदभावे नाभिव्यज्यन्त इति ॥ १३ ॥

मुनः प्रसङ्गापादनेन परिहरति ।

न । सर्वशब्दानां युगपद्वहणप्रसङ्गादिति ॥

यदि वायुसंयोग एवाभिव्यज्जकस्तदा युगपत्सर्वशब्दोपलब्धः
प्रसज्येत । व्यज्जकस्य सर्वशब्दान् प्रति तुल्यतात् । यथाऽभिव्यज्जक-
प्रदीपसङ्गावे चचुरिन्द्रियग्राह्णाणां घटादीनां युगपदुपलभ्यस्तथा
शब्दाभिव्यज्जकवायुसङ्गावे श्रीचत्राह्णाणां सर्वशब्दानां युगपदुप-
लभ्यः स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

परः प्रश्नयति ।

कथमिति ॥

अथमभिसन्धिः परप्रश्नस्य । न हि मया सर्वशब्दानामेक
एवाभिव्यज्जकोऽस्युपगम्यते । किं तु यावहा शब्दास्तावहाभि-

व्यञ्जका इत्यस्माकं मिद्वात्स्ततो यस्यैव गच्छस्याभिव्यञ्जक-
स्तस्यैवाभिव्यक्तिर्न सर्वशब्दानां तेन नातिप्रसङ्ग इति ॥ १५ ॥

पूर्वोक्तयुक्त्या पराभिप्रेतं व्यञ्जकनानात्वं विषयिणि निर्लोक्यति ।

श्रीत्रं तावत्समानेन्द्रियग्राह्यसमानदेशसमानधर्मापनानाम-
र्थानां ग्रहणाय प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्यं न भवतीन्द्रियत्वा-
चक्षुर्वदिति ॥

अभिव्यञ्जकनानात्वखण्डनायेदमनुमानम् । तत्र श्रीत्रे ताव-
दित्यादिः संस्कार्यं न भवतीति पर्यन्तः पञ्चः । इन्द्रियत्वादिति
हेतुः । चक्षुर्वदिति दृष्टान्तः । प्रतिनियतेत्यादि । प्रतिनियता
एकैकव्यञ्जं प्रति निश्चिताः संस्कारका वायवस्तौः । संस्कार्यं गच्छ-
ग्रहणायाभिसुखीकार्यमिति । समानेन्द्रियग्राह्यादिविशेषणत्य-
मर्थानाम् । तेषां च व्यवच्छेदमेवम् । श्रीत्रमर्थानां ग्रहणाय प्रति-
नियतसंस्कारकसंस्कार्यं न भवतीन्द्रियत्वादित्युक्ते चक्षुरादि तत्त-
त्वाहकारिसहकृतरूपरसादिग्रहणप्रवर्त्तिषुचितेभ्यमिचारस्तनि-
वृत्यर्थं समानेन्द्रियग्राह्येति पदम् । भिन्नदेशस्यास्त्रुरूपादिग्रह-
णाय प्रतिनियतदीपादिसंस्कारकसंस्कृतेन चक्षुषानैकान्तापनोदाय
समानदेशति पदम् । इदम्ब्र युगपदिन्द्रियसंबन्धमिद्वयं द्रवैभूत-
मिश्रितघृततैलयोः स्त्रुरूपज्ञानाय । प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कृतेन
चक्षुषातिव्याप्तिविच्छिन्नये समानधर्मेतिपदम् । अयं भावः ।
ये समानेन्द्रियग्राह्याः समानदेशाः समानधर्मापनाश्च गच्छास्तेषां
ग्रहणाय प्रतिशब्दमेकैकसंस्कारकसंस्कार्यं श्रीत्रं न भवति किं-
त्वेकसंस्कारकसंस्कृतमेव तान् तथाविधान् गच्छान् युगपहृष्टाति ।

यथा चक्षुरेकप्रदीपसंस्कृतं समानेन्द्रियग्राह्यसमानदेशसमानधर्मापनान् घटादीन् युगपञ्जुह्नाति तथानेनानुमानेन परप्रयुक्तं व्यञ्जकनानात्म खण्डयित्वा युगपत्संबद्धग्रहणं समर्थितम् ॥ १६ ॥

यावन्तः शब्दास्तावन्तोऽभिव्यञ्जका इति पराभिप्रेतश्चोत्तरिषयभूतशब्दव्यञ्जकनानात्म निराचष्टे ।

शब्दा वा प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्या न भवन्ति । समानेन्द्रियग्राह्यसमानदेशःसमानधर्मापन्नले सति युगपदिन्द्रियसंबद्धत्वाद्वादिवदिवदिति ॥

अत्रानुमाने शब्दाः प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्या न भवन्तीति पत्रः । समानेन्द्रियेत्यादि संबद्धत्वादिति पर्यन्तो हेतुः । घटादिवदिति दृष्टान्तः । प्रतिनियतेत्यादि । प्रतिनियता एकैकं शब्दं प्रति निश्चिताः । संस्कारका इत्यभिव्यञ्जकाः । समानेन्द्रियादिपदानां व्यवच्छेद्यन्त्वेवम् । युगपदिन्द्रियसंबद्धत्वादित्युक्ते हीतौ एकद्रव्यसमवेत्त्वाद् युगपञ्जुरादिसंबद्धलेऽपि प्रदीपादिप्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्ये रूपादिभिर्व्यभिचारः स्यात्तन्निहत्यर्थं समानेन्द्रियग्राह्येति पदम् । समानेन्द्रियग्राह्या अपि भिन्नदेशस्याः प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्या भवन्तीति तत्परिहाराय समानदेशति पदम् । समानेन्द्रियग्राह्ये समानदेशस्येऽपि द्रवीभूतमिथितघृततेसि प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्ये एवेति तद्वावच्छेदाय समानधर्मेति पदम् । कोर्यः । यथा समानेन्द्रियग्राह्य-

* The word “समानदेश” is omitted in the text (See page 30, Line 5).

समानदेशसमानधर्मपत्रा घटादयश्चल्लः प्रति प्रतिनियतसंस्कारक-
संस्कार्या न भवन्ति किञ्चेकप्रदीपसंस्कृताः तद्वोचरीभवन्ति ।
तथा समानेन्द्रियग्राह्यसमानदेशसमानधर्मपत्राः शब्दा अपि
श्रोत्रं प्रति प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्या न भवन्ति किञ्चेकाभि-
व्यञ्जकवाच्यभिव्यक्तास्तेन ते सर्वे ग्राहिष्यन्ति इति । तदेवमनु-
मानहयेन विषयिविषययोर्व्यञ्जकनानात्मनिरासे पूर्वत्रात् च
समानधर्मेति पदं केचित्त नन्यन्ते । सर्वया साधम्याभावात् ।
कथचित्साधम्ये तु शुच्यते ॥ १७ ॥

परमतमाशङ्कते ।

उत्पत्तिपक्षेऽप्ययं समानो दोष इति चेदिति ॥

अभिव्यक्तिपक्षे एकव्यञ्जकसङ्गावे युगपत्सर्वशब्दयहणमिति
यो दोषः प्रोक्तः स भवदभिसति उत्पत्तिपक्षेऽपि समानः । एक-
शब्दोत्पादकवायुसम्यके युगपत्सर्वशब्दोत्पादेन सर्वशब्दयहण-
प्रसङ्गात् । अथान्योत्पादनेऽलंकर्मणीऽपि यदर्थं प्रेरितो वायु-
स्तमेव करोति नान्यमिति वक्ता तद्वेतदभिव्यक्तिपक्षेऽपि
समानम् । तदुक्तम् ।

अन्यार्थं प्रेरितो वायुर्यथाऽन्यं न करोति सः ।

तथाऽन्यवर्णसंस्कारशक्तोऽन्यं न करिष्यति ॥ १८ ॥

एतत्परिहरति ।

न । मृत्यिरुद्धप्रदीपदृष्टान्ताभ्यां *कारकव्यञ्जकवैधर्म्यसिद्धे-
रित्यलमनिप्रसङ्गेनेति ॥

मृत्यिरुद्धेन प्रदीपेन च कारकव्यञ्जकयोर्महावैधर्म्यम् । तेनो-
त्पत्तिपक्षे लदुक्तो दोषो न भवतीति शेषः । अयं भावः ।
कारकं हि नियतं व्यञ्जकं लभित्यतम् । तथा होको घटोत्पादको
मृत्यिरुद्धो घटमेव घटयति न पठादि । व्यञ्जकश्चैकः प्रदीपः पठार्थं
प्रकाशितोऽपि घटादीनपि प्रकाशयति । ततः कारकव्यञ्जकयो-
र्मृत्यिरुद्धप्रदीपदृष्टान्ताभ्यां वैधर्म्यसिद्धेनैयत्यानैयत्यनिष्ठत्तेरुत्पत्ति-
पक्षे युगपत्सर्वशङ्खणप्रसङ्गो न भवतीति ॥ १८ ॥

अथ प्रागुद्दिष्टप्रमाणवित्वसंख्यासमर्थनपूर्वे पूर्वोक्तेषु विषु
प्रमाणेषु उपसानादिप्रमाणान्यन्तर्भाववयति ।

एवमेतानि त्रीखेव प्रमाणान्येष्वेवोपमानार्थापत्तिमन्त्रवा-
भावेतिह्यादीनामन्तर्भाव इति ॥

त्रीखेवेत्यैवकारः प्रमाणचतुष्टनिरासार्थः । ननुपमानादीनि
किं प्रमाणान्यप्रमाणानि वा । आद्ये कल्पे तात्पि लक्ष्यि-
तव्यानि सुस्तलक्षणोक्तौ च प्रागुक्तप्रमाणवित्वसंख्या विशीर्णेत ।
हितीये कथं परेषां तानि प्रमाणत्वेन प्रसिद्धानीत्याशङ्गाह ।
एवेवेत्यादि । अवाप्येवकारस्त्वान्तर्भावावधारणार्थः । उप-
मानादीनां लक्षणं यथास्यानं वक्षते । आदिशब्दाचेष्टालिप्या-
दीनां परिग्रहः ॥ २० ॥

* The text reads “संस्कारव्यञ्जक” instead of “कारकव्यञ्जक”
(See page 30, Line 7).

शब्दे उपमानमन्तर्भाववयति ।

*यथा गौरिवं गवय इत्युपमानं शब्देऽन्तर्भूतमिति ॥

अस्यैवमध्येष्ठना । अप्रेच्छितगवयेन केनापि नागरिकेण
कीटक् गवय इति पृष्ठो वनेचरो यथा गौरिवं गवय इत्याचष्टे ।
ततः प्रष्टुर्निष्टङ्गितास्मभावस्य वनेचरस्य वचनात्परोक्तिःपि गवयपिण्डे
याद्यगौस्ताद्यगवय इत्युपमितिप्रमितिरहदेति वनविहारे गवय-
प्रेच्छात्मात्माद्विवति च । आपवनेचरवचनादुपमानविषयभूते गवय-
पिण्डे संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तेः सम्बन्धत्वादागमस्यासवचनरूप-
त्वादागमान्तरुपमानमन्तर्बभूव । तथाच प्रयोगः । याद्यगौ-
स्ताद्यगवय इत्युपमानं शब्दमासवचनत्वात् स्वर्गकामो यजेदि-
त्यादिवाक्यवत् । न चैतद्वाच्यं याद्यगौस्ताद्यगवय इति वाक्यं
गोसाद्यश्येन गवयं ज्ञापयत् पृथक् प्रमाणमिति । पृष्ठुबुद्धोदराकारं
हृत्तं कुर्वन् विभावयेतित्यादिवाक्यानामपि पृथक् प्रमाणत्वापत्तेः ।
तथाच प्रमाणेयत्तापि विश्वीर्येतेत्यलम् ॥ २१ ॥

मीमांसकोक्तमुपमानमपमानयति ।

अनेन सदृशीः* गौरित्युपमानमिति चेदिति ॥

अरण्यानीं विहरमाणस्य पुंसो गोसवर्सपिण्डनिर्वर्सनान्मा-
मिका गौरनेन सदृशीति यत् ज्ञानमुक्तीलति तज्जोपिण्डवदिष्ट-

* The reading adopted by the commentator here, differs somewhat from the text (See page 30, Line 11).

† The text adds here “मदीया” (See page 30, Line 12).

त्वादिहेतुना प्रत्यक्षादिष्वनन्तर्भवदुपमानमिति पृथक् प्रामाण्य-
मास्तिष्वते । ततः कथमस्य शब्देऽन्तर्भाव इति भावः । अत्र
प्रयोगः । गवयसाद्यविषयं गोविज्ञानं पृथक् प्रमाणं प्रत्यक्षाद्य-
विषयत्वादर्थापच्चादिसाध्यार्थवत् । व्यतिरेके घटज्ञानवच्चेति ॥२२॥
परिहरति ।

न । तस्य स्मृतित्वादिति ॥

अनेन सदृशी मदीया गौरिति परेण यदुपमानमूचे तदुप-
मानं न भवति । किन्तु स्मरणं गवयदर्शनादनेन गवयेन सदृशी
मामिका गेहानुभूता गौरिति ज्ञानस्य स्मृतिरूपत्वात् ॥ २३ ॥

स्मरणमिव समर्थयते ।

पूर्वमेव हि साद्यश्वविशिष्ट उपलब्धो गोपिणः । कस्मादुप-
लब्धियोग्यत्वादयोग्यत्वे वा न कदाचिदुपलब्धेतादृष्टवदिति ॥

भूयोऽवयवसामान्ययोगः साद्यश्वम् । तत्र गवि गवयेऽप्येकमेव ।
तेन साद्यश्वेन विशिष्टो गोपिणः पूर्वमेवाश्वयवहणकाले यहीतः ।
कस्मादिति परप्रश्नाशङ्का साद्यश्वविशिष्टगोपिणःउपलब्धे हेतुः ।
उपलब्धियोग्यत्वादिन्द्रियव्यवहारयोग्यत्वादित्यर्थः । अयं भावः ।
साद्यश्वविशिष्टो गोपिणः किमुपलब्धेयोग्योऽयोग्यो वा । योग्यत्वे
उपलब्धियोग्यत्वादेव प्रागप्युपलब्धस्तद्विशिष्टो गोपिणः । प्रयोग-
शात् गोनिष्ठं गवयसाद्यश्वमनुपलब्धगवयोऽपि गोत्वोपलब्धकाले
लभते । तदानीं इन्द्रियसंबद्धत्वे सत्यपलब्धयोग्यत्वाहोत्ववदिति ।
अयोग्यत्वे उपलब्धनुचितत्वेऽदृष्टवद्विर्भावसार्धादिवत्र कर्हिचिदुप-
लभ्येत । उपलब्धते चावश्वम् । तस्मात् स प्रागप्युपलब्ध एवेति

प्रतियोगिगवयग्रहणोपस्तुतसंस्कारात् गोस्मरणमेवेदं नोपमान-
मिति ॥ २४ ॥

ननु यदि प्रागेव गवयसाटश्चविशिष्टो गोपिणः समुपलब्ध-
स्तुदा तत्रिंश्यः कुतो नाभूदित्याशङ्खाह ।

निर्विकल्पकेन तु प्रत्यक्षेण पूर्वं साटश्चमुपलब्धं तेन तदोप-
लब्धाभिमानो न भवतीति ॥

विकल्पो निश्चयः । स च प्रतियोग्यदर्शनाद्वा जृच्छते । ततः
साटश्चयहणकाले प्रतियोगिगवयाभावान्निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षं
प्रावर्त्तिष्ठ । तेन च साटश्चं जग्नुहे । तेन हेतुना । तदा
गोयहणकाले । उपलब्धाभिमानो मया साटश्चं गृहीतमेवेत्येवं
रूपो नोज्जसतीति साटश्चयहणं प्राक् निर्विकल्पकं जात-
मेवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

यदि निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण साटश्चयप्रत्यक्षेण साटश्चमुपलब्धं
तर्हि तस्य संस्काराकरणात् पश्चात्तत्रिशायिका स्मृतिः कथं
स्यादित्याशङ्खाह ।

निर्विकल्पकोपलभ्येऽपि *सहकारिसामर्थ्यादभावादिषु स-
विकल्पिका स्मृतिर्दृष्टेति ॥

निर्विकल्पकप्रत्यक्षयहणेऽपि सहकारिसामर्थ्यादाश्चयादि-
करणमाहात्म्यादभावे आदिशब्दात् सामान्ये च सविकल्पिका
निश्चायिका स्मृतिः प्रेक्षाभ्यक्ते । अयं भावः । कस्यापि दिव्यतया

* The text adds here “संस्कार” (See page 30, line 17).

देवकुलं गत्वा तच्छ्रव्यं प्रेत्य व्याहृतं कञ्जिलश्चिदप्राचीत् ।
अत्रामुकोऽस्ति न वेति । ततस्तस्य निर्विकल्पकप्रत्यक्षगृहीता-
भावस्यापि तदर्थनसामर्थ्यात्तपश्चात् तत्र नास्त्वेवेत्यभावप्रतिपत्तौ
मविकल्पिका स्मृतिर्जायते । तथा निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण गोल-
ग्रहणकाले साटश्चयहणेऽपि गवयदर्शनसहकारिसामर्थ्यात् स्मृति-
निश्चयात्मिका भविष्यतीत्यनेन सदृशी मदौया गौरिति ज्ञानं
स्मरणमेव नतूपमानम् ॥ २६ ॥

लघुनैयायिकमते आसवाक्यश्चवादनु गवये हृषे या संज्ञा-
संज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिः सोपमानम् । पृथक् प्रमाणलेन स्वीचक्राणा
साप्यागमान्व भिद्यत इति वक्तुमाह ।

संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिरप्यासवचनकार्येति ॥

अठव्यामटाक्यमानस्य पुंसो वनेचरवचःश्चवादनन्तरं गोसन्निमे
पिण्डे प्रेत्यन्तेऽस्य गवय इति संज्ञायां गवयसंज्ञया वाच्यः पिण्ड
इति या संज्ञासंज्ञिसंबन्धघटना साप्यासवचीजन्या तन्मूलत्वान्
तूपमानकार्यम् । आसवाक्यातिदेशात्परीक्षे गवयपिण्डे कथं
संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिरिति चेत् । सादृश्ये सङ्खेतकरणात्
सादृश्यस्य च गोगवययोरेकत्वात् । अन्यथा व्यक्तीनामानन्या-
त्वाङ्गेताकरणे सति संज्ञाश्चवहारलोपापत्तेः ॥ २७ ॥

पूर्वोक्तेऽर्थे युक्तिमाह ।

तथा प्रश्नोत्तराभिधानादन्यप्रमाणानिहेश्चेति ॥

यथा नागरिकेणाटविको वाचा पृष्ठः कौटुम्बवय इति ।
तथैवाटविकेन स यादृग्मौरिति वाचैवोत्तरयाच्चके । तत एव च

तथा संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिर्ज्ञे । न केवलमेतत् । तथा खमुपमानेनेदं जानीया इत्यन्यस्य प्रमाणस्याप्रतिपादनाच्च । संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानार्थमपि नोपमानं पृथक् प्रमाणत्वेनेष्टव्यम् । तेर्थक्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

परमतमाशङ्कते ।

अस्य गवयशब्दः संज्ञेति प्रतिपत्तादुपमानसिद्धिस्तथा शब्दाश्वरणादिति चेदिति ॥

न ह्यासवाक्यश्वरणकाले इटत्या गवयपिण्डे संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्त्रिरस्ति । अपि तु गोतुल्यस्य कस्यचिदर्थस्य गवयशब्दो वाचक इति सामान्यतः प्रतीतिस्ततः श्रोता तदाक्यात् सामान्येन गृहीतसंबन्धोऽरण्यानीं पर्यटन् गोमट्टकं पिण्डं प्रेस्य स्मृतासवाक्यार्थोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति यदा प्रतिपद्यते तदोपमानं पृथक् प्रमाणं भवति । अत हेतुः । तथेत्यादि । यथा प्रश्नकाले यादृग्गोस्तादृग्गवय इति शब्दश्वरणं तथा गवयवीक्षणक्षणोऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति शब्दानाकर्णनात् ॥ २९ ॥

परिहरति ।

एवं तर्हि गौरथमित्येवं सङ्केतेऽस्य गोशब्दः संज्ञेति प्रतिपत्तौ प्रमाणान्तरं वाच्यं समानन्यायत्वादिति ॥

एवमिति आसवाक्यादेव संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तौ जातायां यदि प्रमाणान्तरमुपमानं स्वीक्रियते तर्हि केनाप्यासेन पुरो-

* The Text reads "तथा शब्दात् आवणादिति ॥" (See page 31. Line 3).

वर्त्तनि गोपिण्डे गौरयमित्येवं सङ्केते ग्राहिते यदाऽस्य गोपिण्डस्य
गोशब्दः संज्ञेति प्रतिपत्तिस्तदापि प्रमाणान्तरं वाचं स्थात् ।
गोपिण्डे गवयपिण्डे च संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्य समानन्यायत्वात् ॥३०॥
प्रसङ्गापादनेन पुनः परिहरति ।

गोपिण्डान्तरेऽपि सङ्केतग्रहणे प्रमाणान्तराभिधानप्रसङ्ग-
इति ॥

यथैकस्मिन् गोपिण्डे गौरिति सङ्केतग्रहेऽस्य गोशब्दः संज्ञेति
प्रतिपत्त्यर्थं प्रमाणान्तरभिष्ठते । तथा गोपिण्डान्तरेऽपि शब्दा-
दन्यान्यगोपिण्डे च प्रमाणान्तरं वाचं भवेत् । तथाचानवस्थादि-
दोषापत्तिः ॥ ३१ ॥

पुनः परमतं शङ्खते ।

तथाशब्दानभिधानेऽपि प्रतिपादकप्रतिपाद्ययोरैवमभिप्राय-
देष्टस्य सर्वस्य गोशब्दः संज्ञेति सामर्थ्याद्वैधं प्रतिपत्तिरिति
चेदिति ॥

तथेत्यादि तथाशब्दोऽस्य गोशब्दः संज्ञेति शब्दस्तस्यापति-
पादनेऽपि । प्रतिपादक इति संप्रतिपन्नो वक्ता । प्रतिपाद्य इति
सन्दिध्यो विप्रतिपन्नो वा । सामर्थ्यमिति इयोरप्युहनशक्ति-
विशेषः । केवलव्यतिरिक्ती वा । यथा गोशब्दोऽस्य साम्नादिमतो
वाचकः । सति वृत्त्यन्तरे वृद्धैरत्र प्रयुक्तत्वात् यदेवं न तदेवं यथा
घट इति । द्वैधमिति प्रतिपादकगतत्वेन प्रतिपाद्यगतत्वेन च ।
अथवा द्वैधमिति पुरोवत्तिंगोपिण्डगतत्वेन तज्जातीयगोपिण्डगत-
त्वेन च । अयमर्थः । अयं पिण्डो गौरिति सङ्केतग्रहणत्वेऽस्य

गीशब्दः संज्ञेति वाक्यानुच्चारेऽपि सङ्केतया हकस्यायमाशयो
यन्मयायं प्रतिपाद्यः । सर्वस्यापौटशस्य सास्त्रादिमतः पिण्डस्य
गौरिति सङ्केतः ग्राहितोऽस्ति पिण्डाल्लरे स्वयमेव ज्ञास्तीति
प्रतिपाद्यस्यायमाशयो यदहं प्रतिपादकेनेष्टश्य सास्त्रादि-
मतः सर्वस्यापि पिण्डस्य गौरिति सङ्केतं ज्ञापितोस्मीष्टगन्योऽपि
मया गीशब्देन वाच्य इति ।

इत्युभयोः सामर्थ्यात् ऊहशक्तिविद्विषात् प्रागुक्तेवलव्यति-
रेकिणोऽपि द्विधा प्रतिपत्तिर्भवति । ततः प्रमाणाल्लराभिधान-
प्रसङ्गोऽयुक्त इति भावः ॥ ३२ ॥

परोक्तपरिहारं स्वपत्रेऽपि प्रेक्षयति ।

समानमेतद्वापि गोसटशो गवय इति शब्दादुभयोरेवमभि-
ग्रायो गोसटशस्यार्थस्य गवयशब्दः संज्ञेति सामर्थ्यादेवं प्रतिपत्ति-
रिति ॥

अन्वापीति याष्टमीस्ताष्टमवय इति स्खलेऽपि । उभयोरिति
प्रतिपादकप्रतिपादयोः । एवमिति यथा त्वन्मते प्रतिपाद्य-
प्रतिपादकाभिप्रायवशात् प्रमाणं विनापि संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रति-
पत्तिस्तथासमन्मतेऽपि । शेषं व्यक्तम् ॥ ३३ ॥

नन्वासवाक्यादप्रत्यक्षे गवये कथं संज्ञासंज्ञिसंबन्धघटनेत्याशङ्कय
परिहरति ।

न च प्रत्यक्ष एवार्थं संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिरपत्यक्षेऽपि
शक्रादौ संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिदर्शनादिति ॥

शक्रादाविति । यः सुराणामधीशः स्वाराज्यभोक्ता च स

शक्र इत्यनया प्रक्रियया प्रत्यक्षवदप्रत्यक्षेऽप्यर्थे संज्ञासंज्ञिसंबन्धघटना
सुघटैव । न चैवं प्रत्यक्षं संज्ञाकर्मत्वस्य सुख्यस्त्रवस्य विरोधः ।
अत्र प्रत्यक्षशब्दस्य संज्ञानिवेशयोग्यवस्तुनि दृढप्रभाणावगमार्थ-
लात् ॥ ३४ ॥

अथ प्रत्यक्षात्मानोपमानशब्दाः प्रमाणानौत्यक्षपादप्रणीत-
प्रमाणभेदाभिधाहस्त्रविरोधं शङ्कते ।

स्त्रविरोध इति चेदिति ॥

इहागमे उपमानान्तर्भावेन प्रमाणचित्ताभिधानात् सुख्य-
सूतेषूपमानपार्थक्येन प्रमाणचतुष्ट्राभिधानात् विरोधः सम्बन्ध-
इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स्त्रविरोधं परिहरति ।

न । प्रमाणनिग्रहस्थानाभ्यां दृष्टान्तहेत्वाभासादीनामिव
प्रयोजनवशेन पृथगभिधानादिति ॥

प्रमाणेत्यादि । यथा प्रमाणनिग्रहस्थानाभ्यां क्षत्वा लक्ष्याना-
मपि दृष्टान्तहेत्वाभासादीनां मूलसूत्रे प्रयोजनवशात् पृथगभिधानं
क्षतं तथागमान्तर्भूतस्याप्युपमानस्य पृथगभिधानम् । अयं भावः ।
प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनेत्याद्यक्षपादोक्तमूलसूत्रे प्रमाणान्तर्गतो-
ऽपि दृष्टान्तो निग्रहस्थानान्तर्गता अपि हेत्वाभासाः शिष्य-
शिष्यमुषीसमुच्चिष्ठकार्यवशाद्यथा पृथगुक्तास्तथागमान्तर्गतमप्युपमानं
मूलसूत्रे पृथगुक्तमिति ॥ ३६ ॥

परोऽनुयुक्ते ।

तर्हि प्रयोजनं वाच्यमिति ॥

उपमानपृथगभिधानस्येति शेषः ॥ ३७ ॥
प्रयोजनं व्यनक्तिः ।

*शब्दप्रामाण्यसमर्थनमिति ॥

उपमानपृथक्कथनस्य प्रयोजनमिति वाच्यशेषः ॥ ३८ ॥
परः पृच्छति ।

कथमिति ॥

कथं शब्दप्रामाण्यसमर्थनमिति शब्दार्थः ॥ ३९ ॥

अथ समर्थनं पराचेपपूर्वं भवतीति प्राक् पराचेपमुपक्षिपति ।

केचिदाहुः प्रत्यक्षानुमानविषयत्वे शब्दस्यानुवादकत्वं तद-
विषयत्वे संबन्धायहणादवाचकत्वमिति ॥

केचिदिति ताथागताः । प्रत्यक्षेत्यादि प्रत्यक्षानुमानयोर्यो
विषयः सोऽप्युपचारात् प्रत्यक्षानुमाने ते विषयो यस्यासौ प्रत्यक्षा-
नुमानविषयः । यद्वा प्रत्यक्षानुमानयोर्विषय एव विषयो यस्ये-
त्युद्भुत्वादय इति सुतेषैकविषयपदलोपो समाप्तः । तद्वावः
प्रत्यक्षानुमानविषयत्वं तस्मिन् । अनुवादकत्वमिति अन्यप्रमाण-
गटहीतैकविषयत्वम् । तदविषयत्वे इति प्रत्यक्षानुमानविषया-
विषयत्वे । संबन्धेति शब्दस्य विषयेण सह वाच्यवाचकभाव-
संबन्धस्तद्वाचकभावम् । प्रत्यक्षानुमानाविषयत्वादेव । अवाचकत्वमिति
अर्थाप्रत्यायकत्वम् । अयमर्थः । प्रमाणेन हि विषयवतैव
भाव्यम् । विषयश्च दृश्यादृश्यरूपः प्रत्यक्षानुमानगम्यः । ततः

* The Text reads “उच्चते शब्दप्रामाण्यसमर्थनं प्रयोजनम्” (See page 31, Line 15).

शब्दः प्रमाणं भवन् किं प्रत्यक्षानुमानविषयस्तदविषयविषयो
वा । तत्र नाद्यः कल्पः सुजल्यः । प्रत्यक्षानुमानप्रमितार्थप्रमाणपक-
त्वेन शब्दस्यानुवादकत्वात् । प्रमाणान्तरगृहीतैकविषयत्वस्यैवानु-
वादकलचणात् । अनुवादकस्य तु स्मृतेरिवाप्रामाण्यभूमित्वात् ।
प्रयोगश्चात् । शब्दोऽप्रमाणं प्रमाणान्तरप्रमितार्थप्रमाणपक्त्वात्
स्मृतिवदिति । द्वितीये तु प्रत्यक्षानुमानाविषयत्वेन वाच्यवाचक-
भावसंबन्धाग्रहणाच्छब्दस्यावाचकत्वं स्यात् । यतः शब्दार्थोः
संबन्धो वाच्यवाचकभावः स प्रत्यक्षगम्योऽनुमानगम्यो वा स्यात् ।
न च तद्विषयं स्वीकृतमिति ॥ ४० ॥

पदेनैवार्थः प्रतिपाद्यः । तत्र पदं सङ्केत्यतामित्यागङ्ग परः
प्राह ।

पदार्थस्याप्रसिद्धत्वात् पदेन संबन्धग्रहणमितरेतराश्चयत्वा-
दिति ॥

पदं सुसिङ्गतं तस्यार्थोऽभिव्यस्तस्यान्यप्रमाणाविषयत्वेना-
न्नातत्वात्पदेनार्थस्य संबन्धग्रहणं न जाग्रत्वते । अत इतुः । इतरे-
तराश्चयत्वादन्योन्याश्चयदोषापातादित्यर्थः । तथाहि पदेन पदार्थे
प्रसिद्धे सति संबन्धग्रहणं संबन्धग्रहणे च सिद्धे पदेन पदार्थस्य
प्रसिद्धिरित्यन्योन्याश्चयस्य प्रकटदोषत्वात् ॥ ४१ ॥

ननु पदेन पदार्थसंबन्धग्रहणं मा सा घटिष्ठ वाक्यार्थेन तु
पदार्थसंबन्धो ग्रहीयत इत्येतदपि निराचष्टे ।

वाक्यार्थसु प्रसिद्धानां पदानामन्यापिक्षाणां

उच्चते स्वोचितोऽर्थोऽनेनेति वाक्यम् । पदानामन्योन्यापिक्षाणां

संहतिर्वाक्यमिति वाक्यलक्ष्मा । तस्यार्थो वाच्यः । प्रसिद्धानामिति केनापि प्रमाणेन पूर्वे रुद्गानाम् । पदार्थानामिति स्थष्टम् । अयमर्थः । केनापि प्रमाणेन प्रसिद्धा ये पदार्थस्तिषामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशाददन्वयमात्रं मिथो भेलमात्रं स वाक्यार्थो भवति । तस्माच्च कथं संज्ञावबोधस्तवासामर्थात् । एवं च वाक्यार्थालंबन्यायहणे पदार्थप्रसिद्धिस्तृटप्रसिद्धौ च वाक्यार्थाप्रसिद्धिरितिकथं शब्दस्य प्रामाण्यम् । एतत्पर्यन्तं केचिदाहुरित्यनेन संबन्धः ॥ ४२ ॥

एवं पराक्रीपमुपक्षिप्य तत्परिहारायोपमानोपायमाह ।

तत्त्विराकरणार्थमुपमानं निदर्शनार्थत्वेन पृथगुक्तम् । यथा कार्यार्थिनोऽप्रसिद्धगवयस्य प्रसिद्धगोसाहृश्यं उपादायोपमानाख्येन वाक्येन संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिः क्रियते तथा किञ्चिद्विमित्तमुपादाय अक्रादिपदपदार्थयोरपीति । तस्मादन्वार्थत्वात् न सूचविरोध इति ॥

तत्त्विराकरणार्थमिति परोक्षशब्दाप्रामाण्यापस्तये । निदर्शनार्थत्वेनेति हृष्टान्तप्रयोजनत्वेन । कार्यार्थिन इति गवयस्वरूपं जिज्ञासोः । किञ्चिद्विमित्तमिति सुरेष्वरत्वसहस्राच्चत्वादिकम् । गदान्तःस्थिनापीतिशब्देन संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः क्रियत इत्यनुवर्त्तनीयम् । अयमर्थः । यथा केनाप्यासेनाविज्ञातगवयस्य स्वरूपं जिज्ञासमानस्य पुंमस्तत् ज्ञातं गोसाहृश्यं यद्हीत्वा याहृगोसाहृगवय इत्युपमानवाक्येन परोक्षेऽपि गवये संज्ञासंज्ञिसंबन्धो

ज्ञाप्यते । तथा प्रसिद्धशक्तादिपदार्थस्य शक्तादिपदार्थं जिज्ञासो-
स्तज्ज्ञानेन देवेश्वरत्वसहस्राच्चत्वादिना निमित्तेन परोक्तेऽपि
शक्तादो संज्ञासंज्ञिसंबन्धो बोध्यते । न च वाचं यस्य निमित्त-
भव्यप्रसिद्धं तस्य कथं संज्ञासंज्ञिसंबन्धो बोध्यत इति । तस्य
सर्वथा विप्रतिपन्नस्योपदेशं प्रति वालमूकवदनधिकारात् । ततस्य
मूलसूत्रे प्रागुक्तयुक्त्या परोक्तशब्दाप्रामाण्यानिस्तर्हणायोपमानस्य
पृथक्कथनादवागमान्तर्भावेऽपि न सूत्रविरोधः । तथा प्रत्यक्षानु-
मानविषयत्वे शब्दस्यानुवादकत्वाद्यदप्रामाण्यमुक्तं तत्र युक्तम् ।
तथाभ्युपगमात् । अन्यथा तवापि प्रत्यक्षानुमानयोर्मिथो विषय-
परिच्छेत्तुत्वेनाप्रामाण्यापातात् । शब्दप्रामाण्यस्य प्रागपि सम-
र्थितत्वाच्च ॥ ४३ ॥

ननु यदि मूलसूत्रकर्तुरुपमानं पृथक् प्रमाणमिति नेष्टं
तर्हात्केपपूर्वं परोक्ताच्चक्रे किमितीत्याह ।

परोक्ता त्वर्थापत्तिवद्यमाणस्य सतः प्रमाणेष्वन्तर्भाववज्ञापनार्थ-
मिति ॥

यथा पृथक् प्रमाणत्वेनानिष्टाप्यर्थापत्तिः प्रमाणत्वेन परोक्ता-
नुमानेऽन्तरभावि तथोपमानमपि प्रमाणतया परोक्तागमेऽन्तर-
भावीति भावः ॥ ४४ ॥

ननु मूलसूत्रे उपमानान्तर्भावो निषिद्धस्तः सूत्रविरोधः
तदवस्था एवेति परिहरति ।

अन्तर्भावस्वतुमान एवास्य *यथाश्रुतोऽपि निराकृतो नागमे
इति ॥

यथाश्रुत इति यथा पूर्वव्याख्यातः । अयं भावः । उपमानं
परार्थानुमानं साहश्यलिङ्गेन परोक्तार्थानुभाषकत्वात् धूमानु-
मानवदित्यनुमानेन परार्थानुमाने उपमानस्य ओऽन्तर्भावः स
प्रतिविदो मूलसूत्रे नत्वागमे । कथमनुमानेऽस्यान्तर्भावनिषेध
इति चेत् । उच्यते ।

नन्वनुमानं लिङ्गलिङ्गभावेन दृष्टम् । सत उपमाने साहश्यं
चेत्प्रियं तर्हि लिङ्गी कः । गौचित्रं । तस्य प्राक् परिच्छन्त्वात् ।
गवयश्चेत्प्रियं । तस्य प्रत्यक्षविषयत्वात् । साहश्यं चेत्प्रियं । तस्य प्रागपि
लिङ्गत्वेनोक्तत्वात् । अतोऽनुमानलक्षणाभावादुपमानस्यानुमाना-
न्तर्भावो न युक्तः । प्रयोगश्चात् । उपमानं नानुमानमासवाक्येनार्थ-
प्रतिपादकत्वात् पुत्रकामो यजेदित्यादि वाक्यवदिति ॥ ४५ ॥

ननु मूलसूत्रे चतुर्द्वाभिधानादिह त्रिलाभिधानं विरुद्ध-
मित्याशङ्क्य परिहरति ।

चतुर्द्वाभिधानं सूत्रेषु पञ्चत्वादिनिराकरणार्थं न त्रित्व-
निषेधार्थं प्रमाणसिद्धत्वादन्तर्भावस्येति ॥

चतुर्द्वाभिधानानां भावश्चतुर्द्वम् । मूलसूत्रे प्रत्यक्षानुमा-
नोपमानशब्दः प्रमाणानीति यत्रमाणचतुर्द्वमुक्तं तद्यथा प्रमाणानि

* The word “यथाश्रुतोऽपि” is omitted in the text (See page 32,
Line 9).

पञ्च षड्‌ न भवन्ति तदर्थम् । न पुनः प्रमाणतिलनिवृत्तर्थम् ।
अत इतुः । आगमे उपमानान्तर्भावस्य प्रमाणसिद्धात् ।
अन्तर्भावकं च प्रमाणं प्रागीवोपन्यस्तन् ॥ ४६ ॥

परमतं शङ्कते ।

त्रित्वानभिधानादयुक्तमिति चेदिति ॥

मूलसूत्रे चतुष्ट्रं पञ्चत्वादिनिषेधार्थमुक्तं न त्रिलनिषेधार्थ-
मिति यदुच्यते । तदयुक्तम् । सूत्रान्तः क्वापि त्रित्वानभिधानात्
यदि मूलकारस्त्रिलनिषेधाभ्यलिपित्तर्हि तदेव क्वाप्यभण्यथन्
चाभास्त्रीत्तस्माकूत्वविरोधस्तदवस्य इति भावः ॥ ४७ ॥

परिहरति ।

न । अस्य सूत्रकारस्यैवं स्वभावत्वाद्यत् सिद्धान्तमपि क्वचि-
त्त्राभिधत्ते यथा क्वात्स्मैकदेशविकल्पादिनाऽवयविनिराकरणे इति ॥

सूत्रकारः प्रमाणत्रित्वाभिज्ञाषुकोऽपि यज्ञित्वं नाचख्यौ ।
तत्रायुक्तमस्य सूत्रकर्त्तुरेवंप्रकृतिकत्वात् । एवं कथमित्याह ।
यस्त्रिद्वान्तेत्यादि । यदसौ क्वचित्सिद्धान्तमपि स्वपञ्चस्यापनमपि
नाचष्टे । कुचेदं हृष्टमित्याह । यथा क्वात्स्मैकदेशेत्यादि । क्वचिद-
क्षपादाचार्यस्य शास्त्रे आलबादे प्रस्तुते शाक्यकृपः क्वात्स्मैकदेश-
विकल्पादिनाऽवयविनो निरासोऽस्ति । तथाहि । किमवयव्यव-
यवेषु वर्तते न वा । आद्ये कल्पे किं कात्स्मैप्रनैकदेशेन वा ।
कात्स्मैप्रनैकदेशेन वृत्तावेकस्मिन्नेवावयवे परिसमाप्त्वात्तदनैकावयव-
हृत्तिलं न स्यात् । एकदेशेन वृत्तौ निरंश्लं तस्मोपगतं विरुद्ध्येत ।

सांशत्वे वा तेऽप्यंशास्तनो भिन्ना अभिन्ना वा भवेयुः । भिन्नत्वे पुनर-
प्यनेकांशबृत्तेरेकस्य कात्मेणकदेशविकल्पनान्तिक्रमादनवस्थादौ-
स्थाग्नुषङ्गः । अभिन्नत्वे न केचिदंशः स्युः । इतीयेऽवयव्येव न
स्थादवयवसंबन्धाभावादित्यवयविनि निराकृतिःपि सूत्रकारः शाकं
प्रत्यवयविव्यवस्थापनाय स्वसिद्धान्तं नावातीतरस्त्रीलाशीललात् ।
अवयवस्थापने सिद्धान्तशैवं कात्मेणकदेशादिविकल्पानां स्वपर-
सिद्धान्तयोरसिद्धत्वादस्त्रोकार एव परोहारः । तर्हि कथं तत्र स
वर्तते इति चेत् । स्वरूपेणाश्रयाश्रितभावलक्षण्या हृत्या वर्तते ।
तथाच क्रम भवदुक्तविकल्पजल्पावकाशः ॥ ४८ ॥

किमर्थं स्वसिद्धान्तानभिधानमित्याह ।

शिथाणामूहादिशक्त्यतिशययुक्तानामेवाक्त्राधिकारज्ञापनार्थ-
मिति ॥

अहः स्वदुष्ट्या सिद्धान्तावदोधः । आदिशब्दादाच्चिपक्षम-
स्थादि । तच्छक्तिवैभवभासुराणामेव च्छात्राणामत्र स्वन्यायशास्त्रे-
ध्ययनाधिकारप्रबोधनार्थं स्वसिद्धान्तानभिधानम् । तैरेवमस्म-
च्छास्त्रमध्येतुमधिकर्त्तव्यं ये स्वदुष्ट्याच्चिपक्षमाधी विदधीरन्विति
भावः ॥ ४९ ॥

उपसंहरति ।

तस्मात् स्थितमुपमानं शब्देऽन्तर्भूतमिति ॥

स्पष्टम् ॥ ५० ॥

अथार्यापत्तिमनुमानेऽन्तर्भूतवयति ।

अर्थापत्तेरप्यनुमानेऽन्तर्भावोऽविनाभावबलेनार्थप्रतिपक्षसाध-
नत्वादिति ॥

दृष्टः श्रुतो वार्थो येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य परि-
कल्पनमर्थापर्वत्सस्या अप्यनुमानेऽन्तर्भावो भवति । न केवलं
आगमे उपमानान्तर्भाव इत्यपरर्थः । अत्र हेतुः । अविना-
भावेत्यादि । अविनाभावः स्वभावतः साध्येन साधनस्य व्याप्तिः ।
महालेन तस्मामर्थेन साध्यार्थज्ञसिहितुत्वात् । अर्थ भावः ।
प्रत्यक्षादिप्रमाणणषट्कपरिच्छब्दः पीनत्वार्थर्थो रात्रिभोजनादि
विनान्यथा असम्भवत्वन्यमहृष्टं रात्रिभोजनादिरूपमर्थं यत्र
कल्पयेत् सार्थापत्तिः प्रमाणं स्यात् । तदुक्तं

प्रमाणणषट्कविज्ञातो यत्वार्थोऽनन्यथाभवन् ।

अहृष्टं कल्पयेदन्यं सार्थापत्तिरुदाहृता ॥

एताहृश्यार्थापत्तिरविनाभावबलेनार्थे गमयन्त्वनुमानमेव ।
तथा द्वार्थापत्त्यापकोऽर्थोऽन्यथानुपपद्यभानत्वेनानवगतोऽवगतो
वा अहृष्टार्थकल्पकः स्यात् । आद्ये कल्पेऽतिप्रमङ्गः । द्वितीये-
ऽन्यथानुपपद्यभानत्वावगमीऽर्थापत्तेः प्रमाणान्तराङ्गा । प्राचि-
पक्षेऽन्योन्याशयोऽन्यथानुपपद्यमानत्वेन ज्ञातादर्थादर्थापत्तिरर्था-
पत्तेरन्यथानुपपद्यमानत्वज्ञसिरिति । द्वितीये साध्यधर्मिणि भूयो-
दर्शनं विपक्षेऽनुपलक्षो वा । प्रथमपक्षे भूयो दर्शनादेव
साध्यज्ञसावर्थापत्तेर्वैर्यर्थम् । द्वितीयेऽनिश्चितो निश्चितो वा
प्राचिकल्पे तत्प्रत्यादेरपि गमकल्पापत्तिः । द्वितीयिकेऽनुमानमेवा-
र्थापत्तिनिश्चितान्यथानुपपद्यस्यानुमानरूपत्वात् । प्रयोगस्वैर्वम् ।

अर्थापत्तिरनुमानं अविनाभावज्ञेनार्थप्रतिपत्तिसाधनत्वाङ्गमादि-
वदिति ॥ ५१ ॥

अविनाभावमेव दर्शयति ।

अन्यथा नोपपद्यत इत्युक्ते सत्येवोपपद्यत इति लभ्यते । अय-
मेवाविनाभाव इति ॥

एतदर्थी दृष्टान्तेन स्पष्टीक्रियते । यथा पीनो देवदत्तो दिवा
न भुक्ते तर्ह्यवश्यं रात्रौ भुक्ते । भोजनं विना पीनत्वस्यान्यथानुप-
पत्तेरिति । कथिदैवदत्तं पीनं दृष्टा किञ्चिदाह । अहो देवदत्तः
पीनः परं दिवा न भुक्ते । तेनोक्तं यदि दिवा न भुक्ते तर्ह्यवश्यं रात्रौ
भुक्ते तद्विना पीनत्वस्यायोगात् । अत पीनत्वं साधनं रात्रिभोजनं
च साध्यम् । पीनत्वं च रात्रिभोजने सत्येवोपपद्यमानमन्यथानुप-
पद्यमानं रात्रिभोजनेन सहाविनाभाव्येव । ततोऽविनाभावविभा-
वितस्त्रभावार्थापत्तिरनुमानम् । तथा जीवन् देवदत्तो एहे
नास्ति । तर्ह्यवश्यं बहिरस्ति जीवत्त्वस्यान्यथानुपपत्तेरित्याद्यर्था-
पत्त्युदाहरणानि स्त्रयमूल्यानि ॥ ५२ ॥

परमतं शङ्कते ।

यत सामान्याकारणान्वययहाणं नास्ति । यथा मुख्यकारण-
त्वाप्रतिबद्धशक्त्योस्त्रद्वार्थापत्तिः पृथक् प्रमाणमिति चेदिति ॥

अन्वयेति । साध्यसामान्येन साधनसामान्यस्य व्याप्तिरन्वयः ।
कारणत्वमिति । मुख्यकारणानि समवायादीनि त्रीणि यदन-
न्तरमेव कार्यनिष्ठत्वात् समवायिकारणं द्रव्यमेव । समवायि-

कारणप्रत्यासबमेव धृतसामर्थ्यमसमवायिकारणम् । साहाय्यमात्रे व्याप्रियमाणं निमित्तकारणम् । तेषां भावो मुख्यकारणत्वम् । अप्रतिबद्धशक्तिरिति । न प्रतिबद्धा मणिमन्त्रादिभिः शक्तिर्थस्त्व-प्रतिबद्धशक्तिरग्न्यादिः । अयमर्थः । कार्यनिष्पत्तिः सकलकारण-साकल्यात् दृष्टादृष्टभिदेन कारणानां भूयस्त्वात् । न च कारण-साकल्यं क्वचिद्स्मदादिप्रत्यक्षं किन्तु कार्यनिष्पत्यत्युद्ग्रेयम् । तथा-इप्रतिबद्धशक्तिरङ्गादिः स्फोटादिकार्यमर्जति । अप्रतिबद्धशक्ति-त्वमपि च दुर्लक्ष्यम् । प्रतिबन्धकानां मणिमन्त्रादीनामनन्तत्वात् । ततो यत्र मुख्यकारणत्वस्याप्रतिबद्धत्वेष्व वङ्गादेज्ञसौ प्रत्यक्षा-प्रवृत्त्या सामान्याकारिणाप्यन्वयव्याप्तिग्रहणं नास्ति तत्रान्वया-भावादनुभानानुत्यानेऽर्थापत्तिः पृथक् प्रमाणं भविष्यति । यथा अत्र सन्ति सकलसहकारिकारणानि कार्योत्पत्त्यत्यन्यानुपत्ते-स्तथा अत्रास्यप्रतिबद्धशक्तिरङ्गादिः स्फोटादिकार्यान्वयानुप-पत्तेष्व ततोऽर्थापत्त्यन्तर्भावोऽनुभाने न युक्त इति भावः ॥ ५३ ॥

परिहरति ।

न । तत्रापि केवलव्यतिरेक्यनुभानव्यतिरेकात् । केवलव्यति-रेक्यर्थापत्तिरिति संज्ञाभेदभावमिति ॥

केवलव्यतिरेकीति । पञ्चव्यापकोऽविद्यमानसपत्तो विपक्षा-इग्राहक्तो हेतुः केवलव्यतिरेकी । अव्यतिरेकीति अनधिकत्वम् । केवलव्यतिरेक्यनुभानेनैवार्थापत्तिसाध्यसिद्धावर्थापत्तिप्रमाणाधिकं न भवतीत्यर्थः । कथं केवलव्यतिरेकीति चिदुच्चते । कार्योत्पत्ति-

पूर्वेतत्रि कारणानि सकलसहकारिसमेतानि समस्तप्रतिबन्धक शून्यानि वा अनन्तरमेव कार्योत्पादकत्वात् यदेवं न तदेवं यथा केवलमृत्युणिप्रतिबद्धो वक्षिर्वेति । ततः केवलव्यतिरेक्यर्थापत्त्योर्नामैव भेदो न वस्तुत इति भावः ॥ ५४ ॥

युनः परमतं शङ्खते ।

अन्वयाभावात् तदनुमानमिति चेदिति ॥

यदेवान्वयव्याप्तिमत्तदेवानुमानम् । केवलव्यतिरेकी लक्ष्या भावादनुमानं न भवति । किन्त्वर्थापत्तिरित्यर्थः ॥ ५५ ॥
परिहरति ।

न । केवलान्वयिनो व्यतिरेकाभावेन प्रमाणान्तरत्वप्रसङ्गादिति ॥

यद्यन्वयाभावात् केवलव्यतिरेकी नानुमानमित्यते । तर्हि केवलान्वयपि नानुमानं किं तु प्रमाणान्तरं स्यात्तुल्यत्यायत्वात् ॥ ५६ ॥

प्रसङ्गान्तरभव्याह ।

अपिच प्रत्यक्षादिभेदानां किञ्चिद्देधर्म्यात् प्रमाणान्तरत्वप्रसङ्ग इति ॥

यद्यन्वयव्याप्तभावात् केवलव्यतिरेकी पृथक् प्रमाणमित्यत तदा निविकल्पकसविकल्पकयोग्ययोगिरूपाणां प्रत्यक्षभेदानां कार्यकरणानुभयात्मनामनुमानभेदानां दृष्टादृष्टरूपयोः शब्दभेदयोश्च किञ्चिद्देहसदृश्यात् एवक् पृथक् प्रामाण्यमनुष्ठेति ॥ ५७ ॥

उपर्महरति ।

तस्मादविनाभावबलेनाश्रीप्रतिपादकत्वाऽदर्थापत्तिरनुमान-
मिति ॥

स्थष्टम् ॥ ५८ ॥

अथ सहस्रे शतं सभवतीति ज्ञाने सभवः पृथक् प्रमाणं
परैः स्त्रीचक्रे तदप्यनुमानेऽन्तर्भावविद्यति ।

बहुत्वसंख्याविषयत्वे सत्यत्वसंख्याविषयस्य सर्वं चौपलभ्यत्वान्ना-
नुमानालभ्वो भिद्यत इति ॥

सभवति बहुत्वे त्वत्वत्वमिति सभवः । समुदायेन समुदायि-
नोऽवगमः सभव इति सभवलक्षणम् । बहुत्वसंख्याविषयत्वे
सहस्रादिसंख्यागोचरत्वे सत्यत्वसंख्याविषयस्य शतादिद्रव्यरूपस्य
सर्वत्र संख्यादौ प्राप्तत्वादनुमानात् सभवो न पृथग्भवति ।
समुदायमसमुदायिनोरविनाभावत्वेनानुमानरूपत्वात् । तथाहि
विवादास्यदं सहस्रं समुदायिभृतवत्सहस्रत्वात् पूर्वगणित-
सहस्रवदिति । एवं खार्याणां द्वीण इत्याद्यपि ॥ ५९ ॥

अथाभावमागमादिप्रमाणलितये यथासभवमन्तर्भावविद्यति ।

अभावस्य तु चिष्पि यथासभवेनान्तर्भावस्तथाहि कौरवाद्य-
भावप्रतिपत्तिरागमादिति ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणानुत्पत्तिरभाव इत्यभावलक्षणम् । तदुक्तम् ।

* The text reads • प्रतिपादकत्वाविशेषः • (See page 33. Line 9-10).

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्चरते ।

साक्षनोऽपरिखामो वा विज्ञानं वाच्यवस्तुनि ॥

अभावस्य प्राप्ताण्यस्यलमिदम् ।

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्यसत्तावब्रेधार्थं तत्राभावप्रमाणर्तति ॥

प्रत्यक्षादिकमिणान्तर्भावे वक्तुं युक्ते प्रत्यक्षभावस्य वहु-
षक्तव्यताहेपरीत्येनाभिधरनं कृतम् । त्रिविति । प्रत्यक्षानुमाना-
गमेषु । आगमादिति व्यासवचनात् ॥ ६० ॥

अनुमानेऽभावान्तर्भावं विभावयति ।

आत्मादिषु रूपरद्यभाषप्रतिपत्तिरनुमानादिति ॥

आत्मादीत्यत्रादिशब्दाद्वयोरैमादिग्रहः । रूपादीत्यत्रादिशब्दा-
द्वयोरैमादिग्रहः । अनुमानं यथा । आत्मा रूपादिमुक्तो विभुते सत्य-
मूर्त्तद्व्यत्वात् । व्योमादिवदिति । व्योम रूपरसगच्छशून्यमस्यर्श-
वत्त्वाद्विग्रादिवदिति ॥ ६१ ॥

प्रत्यक्षेऽन्तर्भावमाह ।

भूतलमिषु घटाद्यभावप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिन्द्रियव्यापार-
भावभावित्वादिति ॥

घटशून्यं भूतलमिह भूतले घटो नास्ति वेत्यादिरूपा
घटादिवस्वभावज्ञसिः प्रत्यक्षप्रमाणात् भवति । अत्र हेतुः ।
इन्द्रियेत्यादि । इन्द्रियव्यापारभावे एव भवतीत्येवं शीला इन्द्रिय-
व्यापारभावभाविनो तद्वावस्तत्वं तस्मादिन्द्रियप्रवृत्तिपूर्वकत्वादि-
त्यर्थः ।

न तु प्रत्यक्षेण क्षातलमुपलक्ष्य प्रतियोगिनं संसृत्यास्थानपेत्तं
मानसमभावज्ञानसुखालसौति । तदुक्तम् ।

रुहीत्वा बस्तुसज्जावं सृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तिताज्ञानं जायते ज्ञानपेत्तया ॥

इति चेत् । न । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । प्रत्यक्षेण क्षात-
लादिवसु घटादिप्रतियोगिभिः संस्तुष्टमसंस्तुष्टं वा रुहते ।
नाशः कल्पः । प्रतियोगिसंस्तुष्टस्य भूतलादिवसुनः प्रत्यक्षेण
तत्र प्रतियोग्यभावयाहकल्पेनाभावप्रमाणस्य प्रवृत्तिविरोधात् ।
प्रवृत्ती वा न प्राप्ताख्यम् । प्रतियोगिनः सत्त्वेऽपि तत्प्रवृत्तेः ।
द्वितीये त्वभावप्रमाणवैयर्थ्यम् । प्रत्यक्षेणैव प्रतियोगिनां घटादी-
नामभावप्रतिपत्तेः । तथाच प्रयोगः । निर्बंटं भूतलमित्यादि-
ज्ञानमित्यजमित्यान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वाद्वपादिज्ञान--
वदिति ॥ ६२ ॥

परमतं ग्रहते ।

अन्यत्र तज्जावभावित्वं पर्यवसितमिति चेदिति ॥

अन्यत्रेति भूतलाद्यधिकरणे । तज्जावभावित्वमिति इत्यन्दिय-
व्यापारभावभावित्वम् । सम्बद्धं वर्तमानं च रुहते चक्षुरादिनान्
इति न्यायादित्यसम्बन्धो धरातल एव स्थितो नाभावयहणे
इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

परिहरति ।

न । रूपादित्यिव आधकाभावादिति ॥

इन्द्रियव्यापारो नान्यत्र पर्यवसितो रूपे इत्यादिशब्दाद्रसादि-
चित्तभावेऽपि बाधकाभावात् । कोऽर्थः । यथा चक्षुरादीन्द्रिय-
व्यापारे सितं रूपं मधुरो रस इत्यादि ज्ञानमुज्जृम्भते । न तत्र
किञ्चिद्बाधकं न चात्मचेन्द्रियव्यापारस्थाऽभावप्रहणेऽपीति इन्द्रिय-
त्रनितमेवाभावज्ञानम् ॥ ६४ ॥

पुनः परं शङ्कते ।

उम्बन्धाभावो बाधक इति चेदिति ॥

इन्द्रियाणां संयोगः समवायो वा सम्बन्धो वस्तुना सहो-
न्नमति । अभावस्य तु तुच्छरूपत्वात् संयोगः समवायो वा न
सम्बन्धतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

परिहरति ।

न । स्वपरपञ्चयोरसिद्धत्वादिति ॥

यस्त्वया सम्बन्धाभावो बाधक उक्तः स स्वपञ्चे त्वत्पञ्चे परपञ्चे
मत्पञ्चे चासिद्ध इति ॥ ६६ ॥

सम्बन्धाभावस्यासिद्धलं दर्शयति ।

स्वपञ्चे तावदूपादिचित्तवापरोज्ञानुभवकार्यानुमेयो योग्यता-
र्थः सम्बन्धः । परपञ्चेऽपि संयुक्तविशेषणविशेषभावादिरिति ॥

स्वपञ्चे इति मीमांसकपञ्चे । रूपादिचित्तवादिशब्दाद्रसादि-
परिग्रहः । अपरोज्ञानुभवेति साक्षात्कारिज्ञानम् । अनुमेय इति ।
अनुभानश्चेयः । योग्यतेति स्वस्वविषयग्रहणोचितता । अयमर्थः ।
त्वत्पञ्चे इन्द्रियाणां अतिसौक्ष्मग्रादप्रत्यक्षत्वे इन्द्रियार्थयोर्योग्य-

ताख्यः सम्बन्धोऽस्मि । साच्चादनुभावान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानानु-
मितः । स च योग्यताख्यः सम्बन्धो यथा रूपादिष्टस्ति तथा
भावानुभवेऽपि । तथा परपत्तेऽपि सत्यस्ति चक्षुःसंयुक्तं भूतलं
विशेषत्वस्य घटाभावो विशेषणस्ति स्वरूपः । संयुक्तविशेषण-
विशेषभावादिः सम्बन्धोऽभावग्रहणेऽस्त्वय । आदिशब्दात् संयुक्त-
समवाय संयुक्तसमवेतसमवाय समवाय समवेतसमवायसम्बन्धचतु-
ष्टयसंबद्धविशेषणविशेषभावग्रहः । तथाच प्रयोगः । अभावानुभव
इन्द्रियसम्बन्धपुरस्करोऽपरोऽनुभवकार्यत्वात् घटाद्यपरोऽनुभव-
वदिति । ततः त्वदुक्तः सम्बन्धाभावोऽसिद्ध इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

पुनः परमतमाशङ्कते ।

संयोगसमवायरहितस्य विशेषणविशेषभावानुपपत्तिरिति
चेदिति ॥

अभावस्यावसुखात्मयोगसमवायराहित्यम् । तेन विशेषण-
विशेषभावाद्यनेति भावः ॥ ६८ ॥

परिहरति ।

न । विशिष्टप्रत्ययबशेन तस्मिद्विरितौति ॥

यद्यप्यभावस्य कुत्सरूपत्वात्मयोगः समवायो वा नोपपद्यते ।
तथापि भूतलं घटाभावविशिष्टस्ति विशिष्टप्रत्ययबलेन विशेषण-
विशेषभावसम्बन्धसिद्धिर्भवति । यथा गोमानिति । गोमा-
नित्यत्र हि संयोगसमवायसम्बन्धाभावेऽपि विशिष्टप्रत्ययवशेन
गवास्तिवसम्बन्धसिद्धिरस्तौति सिद्धा घटाद्यभावप्रतिपत्तिः
प्रत्यक्षादिति ॥ ६९ ॥

अथैतिह्यमागमेऽन्तर्भवयति ।

अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्यर्थमैतिह्यमागमेऽन्तर्भूतमिति ॥

अथैतिह्यमिति लत्यम् । शेषन्तु लक्षणम् । इतिहशब्दः सम्प्रायवाचकोऽव्ययः । इतिहैव ऐतिह्यम् । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकमिति । अनिर्दिष्टो न निर्णीतिः स्वयं दृष्टखेन प्रवक्ता यस्येत्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकम् । प्रवादपारम्यर्थमिति दृढपरम्परायातो वाक्यप्रधोषः । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं यत्प्रवादपारम्यर्थं तदैतिह्यं नाम प्रमाणमागमेऽन्तर्भवति । कोऽर्थः । इदमैतिह्यं सत्यसमत्यं वा यदि सत्यं तर्हास्त्वाक्यत्वादागम एव । तथाच प्रयोगः । ऐतिह्यमागम आसवाक्यत्वात् पुत्रकामो यजेदित्यादिवाक्यवदिति । अथासत्यं तर्हीप्रमाणमिवेति ॥ ७० ॥

उदाहरति ।

यथेह वटे यच्चः प्रतिवसतीति ॥

स्पष्टम् ॥ ७१ ॥

कैश्चिच्चेष्टा पृथक् प्रमाणखेन स्वीकृतास्ति तामप्यागमेऽन्तर्भवयति ।

*प्रथलजनिता शरीरतदवयवक्रिया चेष्टा नादशास्त्रादिसमय-
खेन पुरुषाभिप्रायविशेषमर्थविशेषज्ञ गमयन्ती नागमाङ्गिद्यते
लिप्यत्वरादर्थप्रतिपत्तिवदिति ॥

* The reading adopted by the commentator here, differs somewhat from the text (See page 34, Line 8-11).

प्रयत्नजनिता शरीरतदवयवक्रिया चेष्टेति चेष्टान्तरणम् ।
 चेष्टे विविधक्रियया प्राणी अस्यास्मिति चेष्टा । प्रयत्नेति ।
 इच्छापूर्वको हस्तादिव्यापारः प्रयत्नः । इदं च पदं वात-
 प्रकोपोत्पन्नवाक्यादिकपदव्यवच्छेदार्थम् । तदवयवेति करादयः
 शरीरावयवाः । नायशास्त्रं भरतकविग्रणीतो अन्यः । आदि-
 शब्दाल्पोकचेष्टादिग्रहः । समयबलेनेति सङ्केतवशेन । अभि-
 प्रायविशेषमिति आह्वानविसर्जनादिकम् । अर्थविशेषमिति
 व्यङ्गरूपम् । इच्छापूर्विका देहतदवयवकरादिचेष्टा सङ्केत-
 वशादाशयविशेषं व्यङ्गरूपमर्थं वावबोधयन्त्यागम एव भवति ।
 न पुथक् प्रमाणमित्यर्थः । लिप्यन्तरादीति दृष्टान्तः ।
 यथा पुरुषाभिप्रायविशेषमर्थविशेषज्ञावगमयतो लिपिरूपाद-
 काराद्यन्तरादर्थन्तर्गमाद्विद्यते । तथा चेष्टापि । यदि
 चेष्टायाः पुथक् प्रामाण्यमित्यते । तर्हि लिप्यन्तरादीनामधि
 पुथक् प्रामाण्यमेष्टव्यं स्थान्तुत्यन्यायत्वात् । ततश्चेष्टा नागमा-
 द्विद्यते । समयबलेनार्थप्रतिपादकत्वालिप्यन्तरादर्थप्रतिपत्ति-
 वदिति ॥ ७२ ॥

उपसंहरति ।

तदेवं व्यवस्थितमेतच्चीर्णेव प्रमाणानीति ॥

व्यवस्थितमिति प्रमाणतर्कयुक्तया निष्ठक्षितम् । त्रीर्णेवेत्येव-
 कारश्चतुद्वादिनिरासार्थः । एतेन तत्समर्थितं यदुक्तमाद्यपरिच्छेदे
 तत्त्वविधं प्रत्यक्षमनुमानमागम इति ॥ ७३ ॥

प्रमाणे प्रमेयनिष्ठं भवतीति मनसिक्त्वा शिष्यः प्रमेयं पृच्छति ।

किं पुनरेभिः प्रमाणैः प्रमातव्यमिति ॥

प्रमातव्यमिति ज्ञातव्यम् ॥ ७४ ॥

प्रत्युत्तरयति ।

उच्यते । प्रमेयमिति ॥

प्रमीयते ज्ञायते इति प्रमेयम् । विषयो गोचर इति शब्दत् ॥ ७५ ॥

पुनः पृच्छति ।

किं लक्षणमिति ॥

स्वपरजातीयव्यावर्त्तको धर्मो लक्षणम् । किं स्वरूपमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

पुनरुत्तरयति ।

यद्विषयं ज्ञानमन्यज्ञानानुपयोगित्वेनैव निःश्रेयसाङ्गं भवति तत्प्रमेयमिति ॥

यद्विषयमिति यहोचरम् । अन्यज्ञानेत्यादि । विवक्तिप्रमेयात् वस्त्रन्तरज्ञानान्यन्यज्ञानानि तेषामनुपर्योगित्वेनानपेक्षित्वेन । निःश्रेयसमिति भोक्तः । अचान्यज्ञानेत्यादि विशेषणेन प्रमाणज्ञानस्यात्मादिज्ञानोपयोगित्वेन भोक्ताङ्गत्वाव्यमाणव्यवच्छेदः । कोऽर्थः । यस्य ज्ञानमज्ञानमनपेक्ष्यैव भोक्तं साधयति तत्प्रमेयं भवति । इदं तु प्रमेयस्य विशेषलक्षणमन्यथाद्यपरिच्छेदे प्रमाविषयः प्रमेयमिति सामान्यलक्षणस्योक्तत्वात्पौनकृत्यापत्तेः ॥ ७७ ॥

तेन किं कार्यमित्याह ।

तदेव तत्त्वतो ज्ञातव्यं सर्वदा भावयितव्यञ्च । न कीटसंख्यादि
तज्ज्ञानस्यानुपयोगादितीति ॥

तदेवेति प्रागुक्तलक्षणलक्षितं प्रमेयम् । तत्त्वत इति परमार्थतः ।
भावयितव्यमिति मुनः पुनश्चेतसि चिक्षनीयम् । अनुपयोगादिति ।
अमोक्षाङ्गत्वेनेति शेषः । तदेव प्रमेयं तत्त्वतो ज्ञेयं यन्मोक्षाङ्गं
भवति । न कीटिकीटिकीटिकाः सन्ध्यत्वेत्यादि ज्ञानमसोक्षाङ्ग-
त्वेन तस्य व्यर्थत्वात् । तदुक्तम् ।

सर्वं पश्यतु वा मा वा तत्त्वमिष्टन्तु पश्यतु ।

कीटसंख्यापरिज्ञानं तस्य नः कीपयुज्यते ॥ ७८ ॥

प्रमेयभेदमाह ।

तत्त्वतुर्विधं हेयं १ तस्य निर्वर्त्तकं २ हानमात्यन्तिकं ३ तस्यी-
पाय ४ इतीति ॥

हेयमिति । हीयतेऽवश्यं परित्यज्यत इति हेयमिकं प्रमेयम् ।
तस्येति । तस्य हेयस्य निर्वर्त्तकं जनकं द्वितीयम् । हानमिति ।
तस्येति पदस्यावायनुवर्त्तनात्तस्य हेयस्यात्यन्तिकं हानं सर्वथा
त्वागस्तुतौयम् । तस्येति । तस्यात्यन्तिकहानस्योपायो हेतुश्वतुर्थं
प्रमेयं भवति ।

ननु सूतक्षतामशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभाव-
फलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति द्वादशविधं प्रमेयमुक्तम् । तत्त्वधे
आद्यत्यौ द्वावुपादेयौ शेषा दश हेयाः ।

त्वयात्वं तत्तुविधभुक्तमतोऽत्र सूखविरोध इति चेत् ।
द्वादशविधस्यापि प्रसेयस्य चतुष्टेन भाव्यमानस्य मीच्छाङ्गता
भवतीति न विरोधः ॥ ७८ ॥
अथ हेयस्तरूपं निरूपयति ।

अत इयं दुःखसनागतमेकविंशतिप्रकारमिति ॥

अत अन्यत्वादकमेऽप्यनागतं दुःखं हेयमिति हेयस्तरूपं
ज्ञेयम् । अनागतमिति । अतीतस्योपभुक्तत्वादत्तमानस्योपभोगं
विना दुस्यत्वादनागतमेव दुःखं हेयं भवति ॥ ८० ॥
तत् प्रकारानाह ।

शरीरं षड्डिन्द्रियाणि षट् विषयाः षट् बुद्यः सुखं दुःख-
ज्ञात ॥

तत्र शरीरं प्रतीतम् । षड्डिन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्-
शोत्तमनांसि । षट् विषयाः गन्धरूपरसस्यर्थगद्यस्मृतिसङ्गत्याः ।
षट् बुद्यः षड्डिन्द्रियाणाम् । षट् विषयाः क्रसयः । आह्नादरूपं
सुखम् । तद्विपरीतं दुःखम् । एवं दुःखमिकादिंशतिप्रकारं
भवति ॥ ८१ ॥

शरीरादीनां दुःखत्वे हेतुमाह ।

तत्र शरीरं दुःखायतनत्वादुःखम् । इन्द्रियाणि विषया
बुद्यश्च तत्त्वाधनभावात्मुखमपि दुःखानुषङ्गादुःखम् । दुःखस्तु
बाधनापौडासन्तापात्मकं मुख्यत एवेति ॥

शरीरं मुखं दुःखं न भवति । किञ्चु दुःखस्यायतनत्वादुः-
खात् दुःखम् । देहावच्छन्नस्यैवात्मनो दुःखानुभवात् । इन्द्रि-

याणि विषया बुद्धयस्य प्रागुक्तस्वरूपास्त्रयोऽपि दुःखनिर्वर्त्तक-
त्वादुःखमिन्द्रियादिवश्चवदानामवश्यं दुःखीभवनात् । सुखं तु
वैषयिकादिकं दुःखप्रसञ्जनादुःखं सुखस्य दुःखाविनाभावित्वात् ।
मुख्यं दुःखं तु बाधनाद्यात्मकम् । लोके शास्त्रे च तस्यैव
मुख्यवृत्त्या दुःखशब्दवाच्यत्वात् । एतेन शरीरादीनामौपचारिकं
दुःखत्वमावैदितम् । तंषामपि दुःखहेतुत्वादिति ॥ ८२ ॥

द्वितीयं प्रमेयमाह ।

तस्य निर्वर्त्तकमसाधारणं कारणमविद्यात्वणे धर्माधर्मा-
विति ॥

तस्येति हेथस्यैकविंशतिविधदुःखस्य । निर्वर्त्तकमित्यस्य पदस्य
व्याख्या असाधारणं कारणमिति । यदा । किञ्चिद्विर्वर्त्तकं
साधारणमपि भवति तदग्रवच्छेदार्थमसाधारणं कारणमिति
पदम् । किं निर्वर्त्तकमित्याह । अविद्येत्यादि । अविद्यादीनां
स्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यत्यत नोच्यते । यद्यपि धर्मः सुखस्य
हेतुस्थापि सुखस्य दुःखाविनाभावित्वात् दुःखहेतुरेतोक्तः ॥ ८३ ॥
अविद्यादीनां स्वरूपमाह ।

सम्यगध्यात्मविद्विः प्रदर्शितार्थैविपरीक्षानमविद्या सह स-
स्कारेणिति ॥

सम्यगध्यात्मविद्विरिति । तत्त्वज्ञैर्यौ यथार्थौ इर्शितस्यस्य
विपर्यस्ततया अनित्ये बस्तुनि जित्यत्वेनानात्मत्वेन यत् ज्ञानं सा
सुखदुःखहेतुभूतेन वासनापरपर्यायेण संस्कारेण सहिताऽविद्या
भवति । मिथ्याज्ञानमविद्येत्यर्थः । तदक्षम् ।

अनिले निल्बुद्धिर्या याशुचौ शुचिवासना ।

अनात्मन्यात्मधी योगमावद्योक्ता शरीरिणामिति ॥ ८४ ॥

त्वशां लक्षयति ।

पुनर्भवप्रार्थनं त्वश्चेति ॥

पुनर्भवो विशिष्टहेहभोगादिस्तत्त्वार्थना पुनः पुनर्यज्ञा त्वशा
भवति ॥ ८५ ॥

धर्माधर्मावाह ।

सुखदुःखयोरसाधारणी हेतु धर्माधर्माविति ॥

सुखदुःखे प्रतीते । तयोरसाधारणावसामान्यौ यौ हेतु तौ
धर्माधर्मौ भवतः । सुखहेतुर्धर्मः दुःखहेतुरधर्म इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

त्वतीयं प्रमेयं प्ररूपयति ।

हानं दुःखविच्छेदः । आत्मन्तिकमिति न कदाचिलकथञ्चि-
दुःखसम्बन्ध इत्यर्थं इति ॥

हानमिल्लेतस्य दुःखविच्छेद इति व्याख्या । आत्मन्तिकमिति
पदस्य न कदाचिदित्याहि व्याख्या । आत्मन्तिकपदेन कादा-
चिलसुखजनितो दुःखोच्छेदो व्यवच्छियते ॥ ८७ ॥

चतुर्थं प्रमेयमाह ।

तस्योपायस्तत्त्वज्ञानमात्मविदयमिति ॥

तस्यात्मन्तिकदुःखहानस्यात्मविषयं क्लेशज्ञसम्बन्धि तत्त्वज्ञान-
भुपायो हेतुर्भवति । तत्त्वज्ञानमित्युक्ते यस्य वसुनौ यो भाव-
स्तत्त्वस्य तत्त्वमिति वचनात् सामान्यवस्तुतत्त्वज्ञानमपि तदुपायः

स्वात्तद्वयच्छेदायात्मविषयमित्युक्तम् । तात्त्विकभावज्ञानमात्य-
न्तिकदुःखत्यागहेतुरित्यर्थः ॥ ८८ ॥

आत्मतत्त्वज्ञानमन्तर्बुद्ध्यात्मनः सम्यक् श्वरणादिभिः सम्पद्यते
नान्यथेत्यत्वार्थं श्रुतिं दर्शयति ।

तथाचोक्तम् ।

आत्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रीतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।

श्रीतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यस्त्रोपपत्तिभिः ।

ज्ञात्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतव इति ॥

आत्मेति क्षेत्रज्ञः । वा एवार्थः । रे इति वक्तुः स्त्रियाः
सम्बोधनम् । द्रष्टव्य इति बहिरनुमानादिना । देहान्तश्च सुख्यहं
दुःख्यहमित्यादि प्रत्ययेन । निदिध्यासितव्य इति निधातुमेष्टव्यो
दिदृक्षितव्य इति यावत् । उपपत्तिभिरिति तर्कसम्यक्-
कर्कशाभियुक्तिभियुक्तयश्च पुरो वक्ष्यन्ते । एते श्रुतिश्वरणमनन-
ध्यानादयः क्षेत्रज्ञमाज्ञात्वार्थे हेतवो भवति । श्रुतिवाक्यादिभिः
सम्यक् ज्ञात्वात्मा ध्यातव्य इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

नन्वात्मज्ञानात् किं फलं भवतीत्याह ।

तरति श्रोकमात्मविदिति ॥

श्रोकमिति संसारलेशरूपम् । आत्मानं विदिता संसारावार
पारं तरतीति भावः ॥ ९० ॥

एक एव हि भूतात्मा देहे देहे व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधाचैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ दृश्यादिवचनात्
एकएवात्मेत्यद्वैतवादिभिरमपाकरोति ।

स हिविधः । परश्चापरश्चेति ॥

स इत्यात्मा । पर इति परमात्मा । अपर इति संसारी ।

अनयोः स्वरूपं स्वयमेव वच्छति पुरः ॥ ८१ ॥

आत्महैते श्रुतिसंवादमाह ।

तथाचोक्तम् । हे ब्रह्मणी वेदितव्ये परज्ञापरञ्ज्ञादीनि ॥

ब्रह्मणी इति । आत्मानौ । एतेन ब्रह्मादैतं निरस्तं ज्ञेयम् ।

ननु तात्त्विकं ब्रह्मैव केवलमस्ति सर्वं वै खलिदं ब्रह्म नेह
नानास्ति किञ्चनेति न्यायात्तद्विग्रहितिरिक्तः सर्वः प्रपञ्चो मिथ्या
प्रतीयमानत्वात् शुक्तिशक्ते कलधौतज्ञानवदिति चेत्र । विकल्पा-
त्तमत्वात् । तथाहि मिथ्यात्वं किमत्यन्तासत्त्वमुतातत्वेन तत्त्वमनि-
र्वाच्यत्वं वा । प्राच्ये पञ्चद्वयैऽसत्त्वख्यातिविपरीतख्यातिप्रसङ्गः ।
तात्तीर्थिकपञ्चेत्वनिर्वाच्यत्वं किं निरुक्तिराहित्वं प्रतीत्यगोचरत्वं वा ।
नाद्यः । घटोऽयं पटोऽयमिति निर्णीतीक्ष्णः सर्वत्र सङ्गावात् । न
द्वितीयः । प्रत्यक्षेण नियतसंख्यानतया समस्तवसुप्रतिभासात् ।
यथा प्रतिभासते न तथेति चेत्र । विपरीतख्यातिप्रसङ्गेरि-
त्यलम् ॥ ८२ ॥

तत्र परं लक्ष्ययति ।

तत्रैश्वर्यविशिष्टः संसारधर्मैरीषदप्यसंस्थृष्टः परो भगवान्
महेश्वरः सर्वज्ञः सकलजगद्विधातेतीति ॥

ऐश्वर्यमप्रतिहर्तच्छत्वं तेन युक्तः । ऐश्वर्यमिन्द्रादिष्प्रस्तौति
तद्वावच्छेदाय संसारधर्मैरीषदप्यसंस्थृष्ट इति । संसारधर्मा रागद्वेष-
मोहादयस्तैरस्थृष्टः । संसारधर्मस्थृष्टत्वं लयस्थयोगिष्प्रस्तौति

तविरासाय पर इति । परः श्रेष्ठः । परत्वं सांख्याभिमते प्रधानेऽ-
प्रस्तौति तदपास्तये भगवानिति । भगवान् पूज्यः । भगवत्त्वम्-
त्तमेष्वयस्तौति तत्परिहाराय महेश्वर इति । महेश्वरो महा-
नधिपतिः । महेश्वरत्वमर्वाचीनेष्वपि सम्भवतौति तद्विनिवृत्तये
सर्वज्ञ इति । सर्वज्ञो विश्ववैदो । सर्वज्ञत्वं योगिष्वपि भवतौति
तदपास्तये सकलजगद्विधाता विश्वस्तष्टा । एवमैश्वर्यादि-
गुणविशिष्टः परमात्मा परः क्वेवज्ञो भवति । कश्चित्स्वैश्वर्य-
विशिष्ट इति १ संसारधर्मैरीषदप्यसृष्ट इति २ परो भगवान्
महेश्वरः सर्वज्ञ इति ३ सकलजगद्विधातृति ४ चतुर्लक्षणौ पर-
मात्मनो मन्यते । यथायुक्तमर्थो ग्राह्यः सुधीभिः ॥ ८३ ॥

शिष्टः पृच्छति ।

स कथं ज्ञातव्य इति ॥

प्रत्यक्षत्वाभावात् केन प्रकारेण ज्ञेय इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

प्रत्युक्तरयति ।

अनुमानादागमाच्चेति ॥

स्पष्टम् ॥ ८५ ॥

तत्रानुमानं दर्शयति ।

तथाहि विवादाभ्यासितमुपलब्धिमल्कारणकामभूत्वाभावित्वा-
हस्तादिवदिति ॥

विवादाभ्यासितमिति भूभूधरादिकम् । उपलब्धीत्यादि ।
उपलब्धिमान् बुद्धिमान् कारणं निदानं यस्य तदुपलब्धिमल्कार-
णकं बुद्धिमत्पूर्वकमित्यर्थः । अभूत्वेत्यादि । प्रागभूत्वा अनुत्पद्ध-

पवाङ्गतीत्येवं श्रीलमभूत्वाभावि तद्वावस्तुत्वं तस्मात् । अत व्यासिः स्वयनेव कार्या । अथमर्थः । यथा वस्त्रादिकं प्रागभूत्वा पश्चाङ्गवत् बुद्धिमत्तुद्यायपूर्वकम् । तथा भूभूधरादिकमपि प्रलयकाले भूत्वा पवात् प्रादुःषत् बुद्धिमत्पूर्वकं सिद्धतीति कर्तृसिद्धिः । न चावासिद्धतावद्यकोमव्यवहित्यः । पचे हेतो-निश्चितवृत्तित्वात् । अन्यतरासिद्धोऽयं हेतुरिति चेत् । न । हेत्व-त्वरण साध्यमानत्वात् । तथाहि विवादाध्यासितमभूत्वाभावि विगिष्टरचनावत्त्वात् प्रामादादिवदिति । नापि विरुद्धता व्योमा-दिभ्यो निवृत्तत्वात् । नाप्यनैकान्तिकता विपचादत्यन्तव्यावृत्तेः । नापि कालात्ययापदिष्टता प्रत्यक्षाद्यबाधितधर्मिणि वृत्तत्वात् । नापि प्रकरणसमता स्वपरपत्तिसिद्धौ हेतोस्त्रैरुप्याभावात् ।

अथ भूभूधरादिकं बुद्धिमत्पूर्वकं न भवति । सशरीराजन्य-त्वाद्योमवदिति प्रलयमानवाधितीऽसौ हेतुरिति चेत् । अङ्गुरा-दिभिरनैकान्तिकत्वात् ॥ ८६ ॥

नन्वस्मिन्नुमाने व्यासिबलाकर्त्तुमात्रस्यैव सिद्धिर्विन् पुन-र्विशिष्टकर्त्तुरित्याशङ्कराह ।

सामान्यव्याप्तेनवद्यत्वेन निराकर्त्तुमशक्यत्वात्ततः सामान्य-सिद्धौ पारिगेषालार्थविगेषाच्च कर्तृविशेषसिद्धिशिवादिकार्थ-विगेषात्तत्कर्तृविशेषसिद्धिवदिति ॥

सामान्यव्याप्तेरिति यदभूत्वाभावि तदुपलब्धिमत्कारणक-मिति सामान्यव्याप्तेः । अनवद्यत्वेनिति असित्वादिदोषशून्यत्वेन । पारिगेषादिति प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्र प्रसङ्गात् शिथमाणः

प्रत्ययः पारिशेषं तस्मात् । कार्यविशेषादिति चित्यादिकार्यवैशेष्यात् । अथमर्थः । प्रागुक्ता सामान्यव्यासिस्तावन्निर्देषत्वात् केनापि प्रतिहन्तुं न शक्यते । ततः सामान्यव्याप्तेः सामान्येन कर्तृसिद्धौ जातायामस्मदादिषु कर्तृत्वप्रसक्तावस्मदादिभिः चित्यादेजनयितुमशक्तत्वेन पारिशेषात् चित्यादिकार्यवैशेष्याच्च कर्तृविशेषसिद्धिर्भवति । चित्रादिवृष्टान्तेन यथा विशिष्टचित्रादिदर्शनादिशिष्टचित्रलक्षादितत्वकर्तृसिद्धिस्थितिः । तथाच प्रयोगः । चित्यादिकं विशिष्टकर्तृजन्यं विशिष्टकार्यत्वादिशिष्टचित्रादिवदिति ।

ननु कर्तृवैशिष्ट्यसिद्धावपि शरीर्येव कर्त्ता सिद्धति । न तद्विलक्षणः । तथाहि ईश्वरः शरीरी कर्तृत्वादस्मदादिवदिति । शरीरित्वे च कथं तस्य चित्यादिकर्त्तान्निश्चात्त्वम् । तथाच प्रयोगः । ईश्वरः चित्यादिकर्त्ता न भवति शरीरित्वादस्मदादिवदिति चेत्र । हेतोराश्यासिद्धत्वात् । सिद्धौ वा शरीरित्वकर्तृत्वसाधकप्रमाणाभ्यां बाधः । ननु कर्तुरशरीरत्वं चिदभिप्रेतं तर्हीश्वरः कर्त्ता न भवत्यशरीरित्वानुकूलवदिति न कर्तृत्वसिद्धिरिति चेत्र । शरीरप्रेसकेणात्मनानैकान्तिकत्वात् ॥ ८७ ॥

अथ पराक्षमसङ्गावे आगमं दर्शयति ।

* एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्ये य इमांङ्गोकानीशते ईशनौभि रित्यागमहत्वेति ॥

* The Text reads ~ द्वितीयोऽवतस्ये य इमांङ्गोकानीशते ईशनौभि रित्यागमहत्वेति ॥

एक एव रुद्रः परमात्मास्ति । हितीयो नावतस्ये न स्थितः ।
 ईशते प्रभवन्तैतीशिन्यः शक्तय इच्छाज्ञानक्रियारूपास्ताभिर्य
 इमांज्ञोकान् जगन्ति ईशते स्वस्वजनितकर्मफलोपभोक्तृत्वेन निय-
 मयति । ईशत इत्यत्र वैदिकत्वादेकवचने शक् । क्वापि न
 हितीयाय तस्ये इति पाठः । तत्र हितीयायेति सहार्थं हृतीयर-
 खाने चतुर्थी । ततो हितीयेन सह न तस्ये किञ्चेक एवत्यर्थः ।
 तस्ये इत्यात्मनेपदं वैदिकत्वात् । चग्न्दादन्योऽप्यागमो ज्ञेयः ॥८८॥

अपरात्मस्तरूपमाह ।

संसारफलोपभोक्तानन्तोऽपरः इति ॥

संसारफलं सुखदुःखादिकं तदात्मादकोऽनन्तोऽनेकविधोऽपरः
 संसार्यात्मा भवति । संसारे फलोपभोक्तैत्यनेन परमात्मन्यति-
 व्यामिनिवृत्तिः । अनन्त इत्यनेन ब्रह्मादैतयवच्छिन्तिः ॥ ८९ ॥

तस्यातिसौक्ष्म्यादप्रत्यक्षत्वे सत्त्वाधकमनुमानमाह ।

स खलु बुद्धादिकार्थाणां आश्रयभूतोऽनुमातव्य इति ॥

स इत्यात्मा । बुद्धादीत्यत्रादिशब्दात् सुखदुःखेच्छाद्विषप्रयत्न-
 धर्माधर्मादिग्रहः । आश्रय इत्याधारः । आत्मा बुद्धादि-
 कार्थाणामाधारतयानुमानेन ज्ञेय इत्यर्थः । अनुमानं यथा ।
 बुद्धादयः क्वचिदाश्रिताः कार्यत्वाद्बुद्धत्वात् चापादिवदिति ।
 पुरस्तादिन्द्रियादीनां निषिद्धत्वानत्वेन पारिशेष्यादात्माधार
 इति ॥ १०० ॥

* The text reads “जीवोऽपरः” (See page 36, Line 8).

कार्यमपि किमपि निराधारं भविष्यतौत्याशङ्कराह ।

न हि कार्यमनाधारं किञ्चिदुपलब्धमिति ॥

यत् कार्यं तत्सर्वं साधारमिति भावः ॥ १०१ ॥

नन्विन्द्रियाणि विषया वा बुद्धादीनामाधारो भविष्यति ।
न त्वावेत्याशङ्कराह ।

न चेन्द्रियाणामाशयत्वं युक्तमुपहतेन्द्रियस्य विषयस्मरण-
योगादिति ॥

इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां बुद्धादाधारत्वं युक्तं न भवति ।
अत्र हेतुः उपहतेत्यादि । उपहतमिन्द्रियं यस्य । विषयस्मृत्यघटनात्
यदि इन्द्रियं बुद्धाद्याधारो भवेत् तदोपहतेन्द्रियो न किञ्चित्
सारेदाधारविनाशे आधेयस्यापि विनाशात् । अस्ति च स्मरण-
मुपहतेन्द्रियस्यापि । तत इन्द्रियं तदाधारो न भवतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

नन्वेकस्मिन्द्रिये उपहतेऽपीन्द्रियान्तरिण स्मरणं भविष्यती-
त्याशङ्कराह ।

अन्यानुभूतेऽर्थेऽन्यस्य सारणादर्शनादिति ॥

अन्येन्द्रियेणानुभूतेऽर्थेऽन्यस्य इन्द्रियस्य स्मृत्यदीचणात् । न खलु
नेत्रानुभूतं नासा सर्वते । अत्र प्रयोगः । इन्द्रियं नानुभावकं
आरणत्वादात्रादिवदिति । अन्येन्द्रियानुभूतमन्येन्द्रियं न स्मर-
त्यन्यानुभूतत्वात् चेतानुभूतं मैत्रवदिति ॥ १०३ ॥

ननु मा भूदिन्द्रियाणि बुद्धाद्याधारः किञ्चु शरीरे
विषयत इत्याशङ्कराह ।

अतएव शरीरस्यापि बाल्यकौमारादिभेदभिन्नत्वादस्मरणमिति ॥

अन्यानुभूतमन्यो न स्मरतीत्यत एव न्यायात् शरीरस्यापि स्मरणं नीपपद्यते न क्रीवलमिन्द्रियाणामित्यपिरर्थः । कुत इत्याह । बाल्येत्यादि । आदिशब्दात्तारुण्यवाङ्क्यभेदयहः । अयमर्थः । अल्पपरिमाणावच्छ्वले महापरिमाणस्यासम्भवाद्वालशरीराल्कौमार-तारुण्यवाङ्कशरीराणि भिन्नानि । तेन यदि शरीराश्चयं चैतन्यं स्थान्तदा येन बालशरीरेणानुभूतं तत्त्वं ततस्तरुणादिशरीराणां स्मरणं न स्यादन्यानुभूतेऽन्यस्मरणाभावादस्ति च स्मरणं तस्मान्त शरीराश्चयं चैतन्यम् । प्रथोगी प्राग्वत् । बालशरीरवदिति । यथा शरीर नानुभूतभाषुकां करणत्वादादादिवत् । तथा बालशरीरानुभूतं तरुणशरीरं न स्मरति । अन्यानुभूतत्वाच्चेत्तानुभूतं मैदवदिति प्रयोगः । बालशरीरात् कौमारशरीरं पृथगित्यत्र किं प्रमाणमिति चेदुच्यते । विवादाध्यासिते परिमाणे भिन्नाशये हीनाधिकपरिमाणत्वात् घटशरावपरिभाणवदिति । परिमाणमेव विनक्ष्यति न तु शरीरमिति चेत् । विवादास्यदं परिमाणमाशयविनाशादेव विनश्यति परिमाणत्वात् सुहराभिहतविनष्टघटपरिमाणवदिति ॥ १०४ ॥

उत्तन्यायातिदेहिन बीडमतेऽपि स्मरणं नीपपद्यत इत्याह ।

एतेन पूर्वबुद्धरनुभूतेऽर्थे उत्तरबुद्धेः कार्यकारणभावात् स्मरणमपास्तमन्यत्ववदनादितिः ॥

* The Text reads “अन्यत्वाविशेषादिति” (See page 36, Line 15).

एतेनेति अन्यानुभूतेऽन्यस्य स्मरणं न भवतीति वचनेन । पूर्वबुद्धानुभूतेत्यादि बौद्धराजान्ते नैरालेऽपि पूर्वबुद्धानुभूतमर्थ-सुन्तरबुद्धिः स्मरति कार्यकारणभावात् । स चैवम् । पूर्वबुद्धिवस्त्रवनुभवति तदनु स्वसद्गीमुन्तरबुद्धिमुत्याद्यात्मसंस्कारं तत्र निवेश चण्डिकत्वादिनश्यति । तत्र पूर्वबुद्धिः कारणमुन्तरबुद्धिः कार्यमिवं पूर्वोन्तरबुद्धोः कार्यकारणभावेऽपि स्मरणं यदुक्तं तदपि निरस्तम् । हयोर्बुद्धोर्मिथो भेदेन कथनात् । अयं भावः । पूर्वोन्तरबुद्धोः कार्यकारणभावेऽपि भेदोऽस्ति न वा । नास्तीति चेत् कथं कार्यकारणभावस्तस्य भेदनिवन्धनत्वात् । अस्तीति चेत्ताहि यथा चैत्रमैत्रयोरन्यत्वेन चैत्रानुभूतं मैत्रो न स्मरति । तथा पूर्वबुद्धानुभूतमुन्तरबुद्धिर्न स्मरिष्यति । अन्यत्वेनाविशेषात् ॥ १०५ ॥

भेदेऽपि यदि पूर्वबुद्धानुभूतं कार्यकारणभावादुन्तरबुद्धिः स्मरति । तदाचार्यानुभूतं शिष्यः स्मरेद्वापि कार्यकारणभावस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य परः परिहरति ।

कार्यसि रक्ततावदिति चेदिति ॥

यथा कर्पासबीजे लाक्षादिरञ्जकद्रव्यनिधादिता रक्तता भेदसाम्येऽपि रक्तबीजसन्तान एव पुष्पादौ रक्ततां व्यमत्ति । न बीजान्तरसन्ताने । तदहुपाध्यायबुद्धिजन्मा संस्कारोऽपि स्वसन्मान एव सूतिमुद्भावयति । न शिष्यादौ भिन्नसन्तानत्वात् । तदुक्तम् ।

यस्मिन्ब्रेव हि सन्ताने आहिता कर्मवासना ।

फलं तद्वैव सन्ध्यते कार्यसि रक्तता दया ॥

ततश्चाचार्थानुभूतं शिष्यः स्मरेदिति त्वयोक्तो दीषो नात्र
सावकाश इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

परोक्तं परिहरति ।

न । साधनदूषणाभावादिति ॥

स्वपञ्चस्य साधनम् । परपञ्चस्य दूषणम् । तयोरभावान् युक्ता
एष कर्पासरक्ततात्म्यो दृष्टान्तः ॥ १०७ ॥

तमेव साधनदूषणाभावं विभावयति ।

अन्वयाद्यभावान् साधनमसिद्धत्वाद्यनुज्ञावनान् दूषणमिति ॥

अन्वयेति । सति सद्गावोऽन्वयव्याप्तिरादिशब्दादसत्यसद्गावो
व्यतिरेकव्याप्तिः । असिद्धत्वादीति । अनिश्चितपञ्चवृत्तित्वमसिद्ध-
त्वमादिशब्दाद्विरुद्धत्वादिपरियहः । अयमर्थः । दृष्टान्तो हि
स्वपञ्चसाधनाय परपञ्चदूषणाय वा प्रयुज्यते । कार्पासे रक्तता-
वदिति त्वदुक्तो यो दृष्टान्तः स न स्वपञ्चसाधनाय पूर्वज्ञानानु-
भूतमुक्तरज्ञानं स्मरति । कार्यकारणभावापत्रत्वात् कार्पासे
रक्ततावदिति भवदनुमाने दृष्टान्तदार्थान्तिकयोर्वैषम्येनान्वय-
व्याप्तप्रजनकत्वात् । यतो बौद्धमते कारणभूतायाः पूर्वबुद्धेर्निरन्वय-
विनाशाङ्गीकारात् तदुपरागो नोक्तरबुद्धौ संक्रामति । दृष्टान्ते च
कार्पासे लाज्ञारमरक्तिमा बौजविनाशात्परभाणुषु संक्रम्य द्वरणु-
कादित्यासप्तर कार्ये भवतीति दृष्टान्तदार्थान्तिकयोर्वैषम्यं स्पष्टम् ।
तथा यत न स्मृतिस्तत्र न कार्यकारणभावापत्रत्वमिति व्यतिरेक-
व्याप्तिरपि नास्ति । नापि परपञ्चदूषणाय पूर्वज्ञानानुभूतार्थमुक्तर-
ज्ञानं न स्मरति । ततो विभिन्नत्वादन्यसन्तानबुद्धिवदित्यत्र पर-

पक्षे हेतोरसिद्धिवादिदोषानुङ्गावनात् । तस्मादयुक्त एष दृष्टान्तं
इति साधूक्तम् ॥ १०८ ॥

किञ्च कार्पासरक्ततापि दृष्टान्तवेनाद्रियेत यदि त्वच्चते
कार्पासे रक्ततोपपद्येत । सापि नोपपद्यत इत्याह ।

न च कार्पासे निरन्वयविनाशोत्पादे रक्ततोत्पद्यते ।
कार्पासान्तरबद्धिति ॥

निरन्वयविनाश इति । निर्गतोऽन्वयो मुहरादिहेतुर्यासौ
निरन्वयः स चासौ विनाशश्चेति निरन्वयविनाशस्तदुत्पादे तत्सम्भवे ।
अयमर्थः । कार्पासबीजे रक्तता तदोत्पद्यते यदि कतिपय-
च्छणावस्थायित्वं स्थात् । त्वच्चते तु सर्ववस्तु विनाशककारणा-
भावेऽपि विनश्यति । ततो यस्मिन् कार्पासबीजे रक्ततोत्पादिता
तत्तदानीमेव काक्षनाशं नष्टं चण्डिकत्वात् । तत्सन्तानभूते कार्पास-
बीजे सन्तानाक्षरकार्पासबीजे इव रक्तता कौतखुल्युत्पद्येत ।
अथ कार्पासबीजरक्तता स्वसन्तानबीजान्तरे रक्ततां जनयतीति
चेत्र । विकल्पैर्भूतरत्वात् । तद्याहि । चण्डिका कार्पासरक्तता स्व-
शणे पूर्वं पश्चादा कार्यमर्जेत् । नायः कल्पः । समसमयभाविनि
च्छणे व्यापाराभावात् । व्यापारे वा सव्येतरगोविषाणयोरिव
कार्यकारणभावो विशेष्यते । तस्य पौर्वपर्यधुर्यत्वात् । न
हैतीयिकः । स्वरूपेणासत्यास्तथाः समुत्पादकत्वायोगात् ।
अन्यथानुत्पन्नः पिता पुत्रमुत्पादयेदविर्षषात् । नापि तार्तीयिकः
स्वच्छणादूर्ध्वं स्वयं विनष्टत्वात् । तदेवं चण्डिकल्पपक्षे रक्ततोत्पत्तिवत्

पूर्ववृद्धे रुच्चरवुद्ध्रत्यादस्यापि दुरुपपादत्वात् स्मरणं न कथच्चित्
सङ्गतिमङ्गति ॥ १०८ ॥

अथोक्तन्यायेनैव बीजाभिमतं चणिकत्वमपि कुञ्जितुमाह ।

एतेनैव चणिकत्वं निरस्तं ज्ञेयमिति ॥

एतेनैति । बुद्ध्यात्मनोराश्रयाश्रयभावव्यवस्थापनेन । यत्सत्त्
चणिकं संश्च घटादिरित्यादिसाधनसाधितं चणिकत्वं अपास्तं
ज्ञेयम् । तथा हि । चणिकत्वे सत्त्वं हेतुस्तत्सत्त्वं किं प्रभेयत्वमर्थ-
क्रियाकारित्वं वा । नाद्यः पञ्चः । प्रभेयत्वस्य नित्यपक्षेऽपि विद्य-
मानत्वेनानैकान्तिकत्वात् । सर्ववस्तुनां चणिकत्वान्तित्वपक्ष एव
नास्तीति चेद्द । चणिकत्वसाधकस्य हेतोरसिङ्गत्वेन चणिकत्व-
स्याद्याप्यप्रसिङ्गत्वात् । नापि द्वितीयः । चणिकत्वे क्रमयौगपद्या-
भ्यामर्थक्रियाकारित्वस्य दुर्धटत्वात् । तथा हि । चणिकोऽर्थः स्वामर्थ-
क्रियां क्रमेण कुर्याद्यौगपद्येनोभयरूपेण वा । नाद्यः कल्पस्तस्या-
क्रमत्वात् । क्रमवत्त्वेऽपि वा कर्तिपयच्चणस्यायकत्वेन चणिकत्व-
भङ्गात् । न द्वितीयः । यौगपद्येनैकस्मिन्नेव चणे सकलकला-
कलापव्यापिकायैकदम्बकस्य निष्ठादितत्वात् द्वितीयादिच्छणे
चणिकत्वेन तस्यासत्त्वात् सकलशून्यतापत्तेः । न हृतीय उभयपक्षो-
पक्षिसदीषानुषङ्गात् । इति सत्त्वहेतोरसिङ्गत्वात् चत एव
चणिकत्वपक्षः । तथाच प्रयोगः । नास्ति चणिकैकान्तोऽर्थ-
क्रियाकारित्वविरहाद्वृद्ध्यादैतवदिति ॥ १०९ ॥

एवं चणिकत्वस्य युक्तिबाधानुद्वीध्य प्रत्यच्चबाधान् दर्शयति ।

प्रत्यभिज्ञाख्येन च प्रत्यक्षेण स्फटिकादिष्वच्छणिकत्वं च
मुहूर्त इति ॥

प्रत्यभिज्ञेति । दर्शनस्मरणप्रभवं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञाख्यं प्रत्यक्षम् ।
स एवायं स्फटिको यो मया पूर्वमदर्शीति । पूर्वोत्तरविवर्त-
वत्त्येकद्रुच्यवसायिप्रत्यभिज्ञाख्यप्रत्यक्षज्ञानेन स्फटिकादिपदार्थ-
ष्वच्छणिकत्वमुपलब्धते । यदि सर्वं च्छणिकमभविष्यत्तर्हि स
एवायं स्फटिक इति प्रत्यभिज्ञा भगवती न प्रोदजृभिष्यत ।
प्रोज्जृभते चेयं तस्मात् च्छणिकत्वं नास्तौत्यर्थः ॥ १११ ॥

परमतमाशङ्कते ।

प्रदीपादिष्विव भान्तमिति चेदिति ॥

यथैकस्मिन् प्रदीपे कृते तस्मिन् प्रनष्टे प्रदीपान्तरे च रचते
स एवायं प्रदीप इति प्रत्यभिज्ञा भान्ता तथा स्फटिकादिष्व-
च्छणिकत्वयाहिणौ प्रत्यभिज्ञा भान्तेत्यर्थः । प्रदीपादीत्यत्रादि-
शब्दालूनपुनर्जातनखकेशादिग्रहः ॥ ११२ ॥

परिहरति ।

न । एकत्र बाध्यत्वेन भान्तत्वे सर्वत्र भान्तत्वकत्यनायामति-
प्रसङ्गादितीति ॥

एकत्रेति प्रदीपादौ । सर्वत्रेति त्वदभिप्रेतनीलादिपरिज्ञाने-
ऽपि । अयमर्थः । यदि प्रदीपादेकत्वयाहिणि प्रत्यभिज्ञाख्य-
प्रत्यक्षेयं स प्रदीपो न भवति भिन्नकालजनितत्वात् प्रदीपान्तर-
वदित्यनानवाधात् भान्ते सति स्फटिकादिष्वपि तद्वान्तमिलु-
च्यते । तर्हि तत्राप्येकत्र नीलादिज्ञाने प्रमाणबाधाद्वान्ते सति

नोक्षादिक्रानं सर्वमपि भालं स्वादित्यतिप्रसङ्गस्ततो लाभ-
मिच्छतो मूलक्षतिरिव तथेति ॥ ११३ ॥

किञ्च चणिकत्वादिनो मते भान्तमपि प्रत्यभिज्ञानान् न
सम्भवतौत्याह ।

अनभ्युपगमाच्च सादृश्यस्य चणिकत्वे भान्तिबीजाभाव
इति ॥

चणिकत्वे चणिकवादिमते सादृश्यस्योकारात् प्रत्यभि-
ज्ञाया भान्तिबीजं सादृश्यं तस्याभाव एव । अयं भावः ।
प्रदीपादौ प्रत्यभिज्ञानस्य भान्तत्वं यदुच्यते । तत् पूर्वोत्तर-
प्रदीपक्षणानां स्वैर्यरूपं सादृश्यमादृत्य । तत् सादृश्यं त्वयाभ्युप-
मत्यते न वा । यद्यभ्युपगम्यते तर्हि चणिकत्वपत्तिरूपत्वात् ।
सादृश्यस्य नित्यत्वात् । नाभ्युपगम्यते चेत्तर्हि सादृश्यस्य-
स्वीकारात् त्वमते भान्तिबीजमिव न स्यात्ततः प्रत्यभिज्ञाप्रत्यचेषण
स्फटिकादित्यचणिकत्वं गृह्णात इति युक्तमुक्तम् ॥ ११४ ॥

अथ प्रसिद्धमुपसंहरति ।

तदेतत्क्षिद्धमेतत् शरीरादित्यतिरिक्त आत्मा व्यापको नित्य
इति ॥

शरीरादीत्यादिशब्दादिन्द्रिययहः । शरीरादित्यतिरिक्त-
दृत्यनेन विशेषणेन तत् प्रत्युक्तम् । यदुक्तं वाचस्तिना । पृष्ठि-
व्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि । तत्सुदाये शरीरविषयेन्द्रिय-
संज्ञास्तेभ्यश्चैतत्यम् । तथा प्रत्येकमदृश्यमानचैतन्यान्वर्यापि च भूतानि

समुदितावस्थानि चैतन्यं व्यञ्जन्ति । मदशक्तिवदिति । शरीरा-
दीनामात्मनिषेधकयुक्तीनामुक्त्वात् ।

ननु कायाकारपरिणतानि भूतान्त्रेव स्वव्यतिरेकिणीं
चेतनां विरचयन्ति । सा च कायाकारपरिणतेषु तेष्ववतिष्ठते ।
तदभावे तु तेष्वेव विलोयते । अतस्माद्गतिरिक्तो न कश्चिदाक्षेति
चेत्र । विचारासहत्वात् । तथाहि । किञ्चूतानि भूतानि चेतना-
रचनायां व्याप्रियेरन् । किं सचेतन्यानि निश्चेतन्यानि वा ।
यद्याद्यः कल्पस्तुहि तच्चैतन्यं तेभ्यो व्यत्वरैक्षीब्रवा । व्यत्वरैक्षीत्
चेत्तहि भूतघटितदेहे सन्तिष्ठमानमपि तड्डूतविसद्गं स्वकारणमनु-
मापयतीत्याका सिद्धति । न व्यत्वरैक्षीचेत् । तर्हि सर्वभूताना-
मैक्यं स्यादेकचेतन्याभिन्नत्वाच्चत्स्वरूपवत् । स्वस्वचेतन्याभिन्नानि
भूतानि तेनायं दोषो न भवतीति चेत्र । तत्रिष्याददेहेऽपि
तज्जन्य वतुश्चेतन्यप्रसङ्गात् । चत्वार्थपि संयुज्यातिमहचैतन्य-
मारभत इति चेत् । न । चैतन्यानामन्योऽन्यं मिश्रीभावाभावेन
संयोगविरोधात् । अन्यथा बह्वात्मचैतन्यानि संयुज्य महत्तमं
चैतन्यं निर्वर्त्तेन् । तत्र सचेतन्यानि भूतानि चेतनाविरचने
व्यापर्त्तमहन्ति । नापि निश्चेतन्यानि । तेषां नितान्तं वैलक्षण्येन
चैतन्योत्पादायोगात् । अन्यथा कोरदूषकाः शाल्युत्पादने,
व्याप्रियेरत् । व्यापकत्वं नित्यत्वं च पुरो वक्ष्यति ॥ ११५ ॥

परः प्रश्नयति ।

नित्यत्वं कुत इति चेदिति ॥

यद्यप्युक्तानुकरणं प्राग् व्यायकत्वं प्रश्नयितुं युक्तम् । तथार्थं

यत्रित्यत्वं प्रश्नितं तत्रित्यत्वाद्गापकत्वं सेत्यतीति प्रश्नयित्वभि-
प्रायः । कुत इति हेतोः ॥ ११६ ॥

प्रत्युत्तरयति ।

अनादित्वादिति ॥

अनादित्वमुत्पत्त्यादिराहित्यम् । तस्मादात्मनी नित्यत्वं
सिद्धाति । प्रयोगस्वेवं आत्मा नित्यो भावत्वे सत्यनादित्वाद्गोम-
वदिति । भावत्वे सतीति विश्वेषणं प्रागभावेऽपि व्यासिपर्ति-
हारार्थम् ॥ ११७ ॥

अनादित्वमेवानुयुडक्ते ।

तदेव कथमिति ॥

तदेवित्यनादित्वम् । कथमिति केन प्रकारेणित्यर्थः ॥ ११८ ॥
अनादित्वं साधयति ।

जातमात्रे प्राणिनि जन्मान्तरानुभवसूचकस्मरणलिङ्गस्य हर्ष-
भयशोकस्तन्याभिलाषादेरुपलभादिति ॥

तत्कालोत्पन्ने देहिनि । जन्मान्तरेऽनुभवो जन्मान्तरानुभवसू-
चकूचकं यत् स्मरणं तस्मिङ्गस्य तत्त्विङ्गस्य हर्षादिदैर्शनादात्माऽनादि-
भवति । अयमर्थः । जातमात्रेऽपि प्राणिनि यहर्षभयशोकस्तन्याभि-
लाषादि चेष्टितमुपलभ्यते तदैहभविकं न भवति । तदात्मजातत्वेन
तदानीशननुभवात् । किं तु पारभविकम् । तेन च पूर्वभवानु-
स्मरणमनुभीयते । तथाथा । जातमात्रप्राणिनो हर्षादिस्मरणं
पूर्वभवानुभवपूर्वकं स्मरणत्वात् संप्रतिपन्नस्मरणवदिति । यथा
चेह भवे प्रागभवानुभूतं हर्षादि समर्थते । तथा पूर्वपूर्वभवे

पूर्वपूर्वभवातुभूतमित्यनन्तभवपारम्पर्येणामनो व्यक्तमनादित्वं
सिद्धति । अन्यत्राप्युक्तम् ।

तदहर्जस्तनेहातो रक्षोहष्टेर्भयस्तुतेः ।

भूतानन्वयनालिङ्गः प्रकृतिज्ञः सनातनः ॥

प्रयोगस्त्वेवम् । आत्मानादिः पूर्वानुभूतसूचकस्मरणलिङ्ग-
हर्षभयशोकादिमत्त्वात् । न य एवं न स एवं यथा घट इति
व्यतिरेकी । ११६ ॥

एवमनादित्वं प्रसाध्य व्यापकत्वं प्रसाधयति ।

धर्मादिराश्चयसंयोगपित्रस्य गुरुत्वादिवदाश्रयान्तरे वाक्यादौ
क्रियाकर्तृत्वदर्शनादणिमाद्युपेतस्य युगपदसंख्यातश्चरोराधिष्ठात्-
त्वाच्चामनो व्यापकत्वसिद्धिः ॥

भवतौति सम्बन्धः । धर्मादिरिति । शुभहेतुर्दर्शनः आदिशब्दाद-
शुभहेतोरधर्मस्य यहः । आश्रयेत्यादि । आश्रयो निजाधार आत्मा
तत्क्षयोगमपि क्षतियः म तथा तस्य । इदं धर्मादेविशेषणम् । गुरुत्वादि-
वदिति हृष्टान्तः । अत्रादिशब्दाद्द्रवत्वादिग्रहः । आश्रयान्तर इति ।
धर्माधर्मयोराश्रयः क्षेत्रज्ञः तस्मादन्यत्राश्रये । इदं वाक्यादावित्यस्य
विशेषणम् । वाक्यादावित्यत्रादिशब्दादग्निग्रहः । अणिमादी-
त्यादि । अणिम-महिम-लघिम-यत्र कामावसायित्वेशित्व-वशित्व-
प्राप्ति प्राकाश्यरूपमणिमाद्यष्टकम् । तदुपेतस्य प्रकरणाप्रस्त्रादा-
त्मनः । अयमर्थः । वातः सर्वदा वाति ज्वलनश्चोर्ध्वं ज्वलति । तयो-
र्धातोर्ध्वज्वलनक्रिया क्रियात्वादवश्यं सहेतुका । हेतुस्य धर्माधर्मवि-
वान्यासम्भवात् । तथाच प्रयोगः । वाक्यादिक्रिया धर्माधर्मजनिता

क्रियात्वात्संप्रतिपन्नक्रियावदिति । धर्माधर्मौ च निजाश्यादन्यत्वा
वावादौ गुणत्वाह्रुत्वादिवन्निजाश्यसंयुक्तावेव क्रियां कुर्वीयातां
नान्यथा । यथा गुरुत्वं द्रवत्वं वा स्वाश्यसंयुक्तमेवाश्यान्तरे
पतनादिक्रियां करोति तथा । प्रयोगशाव धर्मादिः स्वाश्य-
संयोगपेत्त एव वावादिक्रियाजनको गुणत्वाह्रुत्वादिवत् ।
धर्माधर्मौ त्वात्मनो गुणौ । गुणौ च गुणिनं विहाय न कापि
तिष्ठतः । ततः सार्वचिक्षा वावादिक्रियाया धर्माधर्मपेत्तिले
धर्माधर्मयोश्च स्वाश्यसंयुक्तयोरेव क्रियाकर्तृत्वान्निजाश्यस्यात्मनोऽ-
पेत्तितयात्मा व्यापकः सिद्धति । तथाचार्थापत्तिः । आत्मा
व्यापकः सर्वत्र वावादिक्रियाजनकधर्माधर्मसङ्गात्मान्यथानुप-
पत्तेरिति । तथायमात्माह्रुयोगजुष्टपुख्यनैपुख्यवशात्मासाणि-
मादिसिद्धरूपको ह्यायुषि स्तोके सति भीम्यभूरिकर्मनिर्मूलनाय
युगपदसंख्यानि शरीराख्यधितिष्ठति । तत्र युगपदहुशरीराधि-
ष्ठानं व्योमवज्ञापकत्वं विना नोपपद्यते । ततो युगपदसंख्या-
तदेहाधिष्ठानादप्यात्मा व्यापको भवति । अत्रापि प्रयोगः ।
आत्मा व्यापको युगपदसंख्यातशरीराधिष्ठात्वात् व्योमवदिति ।
सिद्धः चेतन्नो व्यापकः ॥ १२० ॥

अणिमादिसिद्धरूपकजुष्टस्य चेतन्नस्य युगपदहुदेहाधिष्ठात्वत्वे
पुराणोक्तिं च दर्शयति ।

तथाचौक्तम् । पुराणादिषु ।

आत्मनो वै शरीराणि बह्यनि मनुजेश्वर ।

प्राप्य योगबलं कुर्यात्तैश्च सर्वां महीं चरेत् ॥ १ ॥

भुज्ञीत विषयान् कैश्चिल्कैचिदुग्रं तपश्चरेत् ।

संहरेत्तु पुनस्तानि सूर्यस्तेजोगणानिव ॥ इति

यदा चेतज्ञस्य पुरुषायुधात्माख्यधिकानि भवन्ति । तदा विगिष्टाङ्गयोगबलेन शुगपद्धनि शरीराणि सृङ्गा तैष कैश्चिद्दोगान् भुज्ञा कैथित्तपस्तम्बा च प्रक्षीणेषु सर्वकर्मसु तानि पुनरात्मा संहरति । यथा सूर्यः स्तेजांसि प्रसार्ये पुनः संहरति । तथेत्यर्थः ॥ १२१ ॥

उपसंहरति ।

तदेवमपरात्मतत्त्वज्ञानपरलोकसङ्घावेन परलोके प्रवृत्त्युपयोगित्वाऽधर्मव्यहेतुल्वाच निःश्रेयसाङ्गमितीति ॥

तदेवं पूर्वोक्तयुक्त्या व्यवस्थापितमपरमात्मनो जीवस्य तत्त्वज्ञानं यथावस्थितत्त्वरूपावबोधः । स्वर्गापवर्गरूपपरलोकास्तिलेन परलोके स्वर्गादिविषये तपःसंयमनियमोपासनलक्षणं प्रवृत्त्युपकारित्वात् । अधर्मः पापं तत्त्वयहेतुल्वाच निःश्रेयसस्य मोक्षस्योपायो भवति । परलोकसङ्घावेनेति पदं परलोकाऽधर्मः संयमादिप्रवृत्तिनिमित्तार्थम् । यदि प्राक् परलोकोऽस्तीति न प्रतिपद्येत तर्हि तपस्याप्रवृत्तिभिः कष्टैः कः स्वच्छिक्षिण्येतात्मतत्त्वज्ञाने स्फुरिते स्वर्गादिपरलोके स्तोक्तते तपःसंयमादिना यामनि प्रलीने मोक्षो भवतीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

अथ परमात्मज्ञानस्य मोक्षाङ्गत्वं लक्षयति ।

परमात्मज्ञानं च तदुपासनाङ्गत्वेनापवर्गसाधनमितीति ॥

तस्य परमात्मन उपासनाङ्गमाराधनोपायस्तङ्गावेन परमात्म-

साधनं ज्ञानं मोक्षसाधनं भवति । परमात्मानं सम्बिज्ञायोपास्य
च संसारी मुच्यत इति भावः ॥ १२३ ॥

उपासनस्त्रूपं निरूपयति ।

स चोपासनविधिः । क्लेशक्षयसमाधिलाभार्थमनुष्ठानभिति ॥

क्लेशा रागहेषमोहाभिनिवेशास्तत्क्षयाय यः समाधिः पर-
मात्मनि चित्तैकतानता तद्यासर्थं यदनुष्ठानं तपःस्वाध्यायादि
विधेयम् । तदुपासनविधिर्भवति । एतेन यत् क्लेशविनाशक-
समाधिसिद्धार्थं न भवति तत्कष्टमात्रमित्युक्तम् ॥ १२४ ॥

अत्राध्यात्मशास्त्रसम्बतिं दर्शयति ।

तथाचोक्तम् तपःस्वाध्यायेष्वरप्रणिधानात्मिका क्रिया योगः ।
क्लेशतनूकरणार्थः समाधिलाभार्थश्चेति ॥

तपःप्रभूतौनि वक्ष्यमाणालक्षणानि । तदात्मिका क्रिया काय-
वाच्चनोव्यापारः । सा योगहेतुत्वाद्योग इत्युच्यते । स च राग-
हेषमोहरूपक्लेशलाघवाय चित्तैकतानतालक्षणमाधिसिद्धैर च
भवति । तपःप्रभूतिभिः क्लेशास्तनूकात्म समाधिमास्त्रिमूले
इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

तपो लक्षयति ।

तत्रोच्चादकामादिव्यपोहार्थमाध्यात्मिकादिदुःखसहिष्णुत्वं तप
इति ॥

कामादीत्यबादिशब्दात् क्रोधादिपरिग्रहः । आध्यात्मिकादी-
त्यादि । दुःखं विधाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकमेदात् । तत्रा
त्मानमधिकृत्य जातमाध्यात्मिकं व्याध्यादि । भूतान्विकृत्य

जातमाधिमौतिकं मानवपश्चादिभूतजनितप्रहारादि । दैवमधि-
काल्यं जातमाधिदैविकां शीतवातातपादि । स्वेच्छया तत्त्वविध-
दुःखमहिश्चालं चान्द्रायणादिरूपं तप इत्युच्ते ॥ १२६ ॥

स्वाध्यायं निरूपयति ।

प्रशान्तमन्तस्येष्वरक्षाचिनोऽभ्यासः स्वाध्याय इति ॥

पौनः पुन्येन परिशीलनमभ्यासः । कार्मणादिहृदकर्मकर-
दौद्रमन्त्रनिवारणार्थं प्रशान्तेत्युक्तम् । शेषं स्पष्टम् ॥ १२७ ॥

ईश्वरप्रणिधानं बोधयति ।

परमेश्वरतत्त्वस्य प्रबन्धेनानुचिन्तनमौश्वरप्रणिधानमिति ॥

परमेश्वरतत्त्वस्य परमात्मस्वरूपस्य प्रबन्धेन नैरन्तर्येण यदनु-
चिन्तनं पर्यालोचनं तदौश्वरप्रणिधानं शिवध्यानं भवति ॥ १२८ ॥

पूर्वं तपःप्रभृतिको योगः क्लेशतनूकरणार्थो भवतीत्युक्त-
मासीदतः क्लेशानाह ।

समाप्तो रागद्वेषमोहाः क्लेशः समाधिप्रत्यनीकाः । संसारा-
पत्तिद्वारेण क्लेशहेतुत्वादिति ॥

समाप्त इति । यद्यपि व्यासाद्वृवस्तुश्चापि सङ्घेपात्
क्लेशा रागाद्यास्त्रय एव । क्लेशानां वित्वप्रतिपादनेन तपत्युक्तम् ।
यदुक्तं सांख्यैः सांख्यसप्तत्वाम् ।

पञ्चविषय्यभेदा दशधा शक्तिश्च करणवैकल्यात् ।

अष्टाविंश्तिभेदा तुष्टिर्वधाष्टधासिद्विरिति ॥

कारिकायाम् । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा यथासंख्य-
तमोमहामोहमोहतामिश्राभ्यतामिश्रसंज्ञाः पञ्चविषय्याः क्लेशा-

परनामान इति । आवज्ञोक्तार्थविपरीतज्ञानमविद्या । पुरुष-
बुद्धोरिकात्मतैवास्मिता । स्वरसवाहौ विदुषोऽपि तथा रुद्धः
कदाग्रहोऽभिनिवेश इति । स्वरूपाणामविद्यास्मिताभिनिवेशानां
मोहस्वभावत्वात् । रागेत्यादि । प्रीत्यात्मको रागः । अप्रीत्यात्मको
देषः । विपर्येस्तज्ञाने मोहः । समाधिप्रत्यनीकर इति पर-
ब्रह्मणि चित्तकतानस्वविनाशकाः । रागादैनां प्रीत्याद्यात्मकत्वात्
कथं क्लेशत्वभित्याह संसारेत्यादि । भवप्राप्तुरपायेन । अयमर्थः ।
यद्यपि रागादयोः सुख्यहस्या क्लेशशब्दवाच्चा न भवन्ति तथापि
समाधिप्रतिकूलत्वेन दुःखभारापारसंसारकारणत्वात् क्लेशा
भवन्ति ॥ १२६ ॥

यथा तपःप्रभृतयः क्लेशविनाशकास्तथाष्टाङ्गोऽपि भवतीति
तदङ्गाष्टकमाचष्टे ।

तथा यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो-
ङ्गाष्टाङ्गानीति ॥

यमादैनां लक्षणं प्रत्येकं स्वयमेव वक्ष्यति । अष्टाङ्गानीत्यत्त्व-
योगस्येति शेषः ॥ १३० ॥

तचादौ यमांलक्ष्यति ।

*तत्र देशकालावस्थाभिरनियताः पुरुषस्य शुद्धिवृद्धिहितवौ
यमा अहिंसाब्रह्मचर्यास्तेयादय इति ॥

* The reading adopted by the commentator here differs somewhat from the text (See page 38 Line 11-12).

तवेति निर्दोरणे । अवस्थेति बालत्वादिलक्षणा । अनियता
इति असङ्गोचिताः । शुचिः कल्पषक्तयः । वृद्धिः पुखोपचयः ।
यमा इति यम्यते बाध्यतेऽनर्गलं चलचित्तमेभिरिति यमाः ।
अस्त्रेयाटय इत्यत्रादिशब्दात्मत्यादिपरिग्रहः । अयमर्थः । देशा-
दिभिरनियताः सर्वस्मिन् देशे सर्वस्मिन् काले सर्वस्थां बाल्या-
वावस्थायां न हिंसिष्यामि, ब्रह्म चरिष्यामि, न चोरयिष्यामि,
नासत्यं वक्ष्यामि, न परिपथ्वीष्यामि इति स्वरूपाः पापाप-
चायकाः पुखोपचयकाशाहिंसाब्रह्मचर्यास्त्रेयसत्यापरिग्रहा यमा
भवन्ति । अहिंसासून्नतास्त्रेयब्रह्माकिञ्चनता यमा इति
वचनात् । देशकालावस्थाभिरनियता इति पदं नियमेष्वति-
व्याभिनिषेधार्थम् ॥ १३१ ॥

नियमानभिधत्ते ।

देशकालावस्थापेच्छिणः पुखहेतवः क्रियाविशेषा नियमा
देवताप्रदक्षिणसम्योपासनजपादय इति ॥

नियम्यते चित्तमेभिरिति नियमाः । देशकालावस्थापेच्छिण
इति पदं यमेष्वतिव्याभिष्ववच्छेदार्थम् । तत्र देशपेच्छि देवता-
प्रदक्षिणं दक्षिणे भाल्या वामदिग्यमनात् । कालपेच्छि सम्यो-
पासनं प्रातर्भूधाङ्गसायंकालेषु सम्योपासनात् । अवस्थापेच्छी
जपः परिणतावस्थायां जपानुज्ञानात् । जपादय इत्यत्रादि-
शब्दात्तप्रभृतयोऽन्योऽपि व्रतविशेषा ग्राह्माः । ततो देशाद-
पेच्छिणः पुखप्रवर्तका देवताप्रदक्षिणादयः क्रियाविशेषा नियमा
भवन्ति ॥ १३२ ॥

आसनं लक्ष्यति ।

योगकर्मविरोधिक्षेपजयार्थः करणबन्ध आसनं पद्मकस्त्रिका
दीति ॥

अस्यते उन्नेत्यासनम् । योगकर्माष्टाङ्गक्रिया तद्विरोधिनो ये
क्षेपा अर्थात् क्षेपावहा व्याध्यादयस्तज्जयनिमित्तं करणानां
शरोरावयवानां करचरणादीनां बन्धः संयमनमासनं भवति । तच्च
पद्मकस्त्रिकादिकम् । आदिशब्दादौरवज्ञासनादिशहः । पद्मका-
दोनां लक्षणं ग्रास्तान्तरात् ज्ञेयम् । अत अन्यगौरवभया-
क्षीच्यते ॥ १३३ ॥

प्राणायामं ज्ञापयति ।

कौष्ठ्रस्य वायोर्गतिविच्छेदः प्राणायामो रेचकपूरककुम्भक-
प्रकार इति ॥

प्राणस्यायमः प्राणायामः । कोष्ठे भवः कौष्ठ्रस्तस्य वायोः
खासप्रखासरूपस्य योगविच्छेदः प्रचाररोधः । स प्राणायामो
भवति । स च रेचकपूरककुम्भकभेदात्मेष्वा । तत्र शरीरस्य
वायोर्द्विविरेचनाद्रेचकः । बाह्यस्य वायोः शरीरान्तःपूरणात्
पूरकः । पूरितस्य वायोर्देहान्तर्निश्चलौकरणात् कुम्भकः ।
तदुक्तम् । श्रीयोगशास्त्रे ।

प्राणायामो गतिच्छेदः खासप्रखासयोर्मतः ।

रेचकः पूरकस्वैव कुम्भकस्वेति स चिधा ॥ १ ॥

यत्कौष्ठ्रादतियन्त्रेन नासान्त्रम्पुरानन्तः ।

बहिःप्रचेपणं वायोः स रेचक इति स्मृतः ॥ २ ॥

समाकृष्ण यदापानात् पूरणं स तु पूरकः ।

नाभिपद्मे स्थिरीकृत्याराधनं स तु कुरुकः ॥ ३ ॥ १३४ ॥

अथ वायुजयोपायमाह ।

स च शनैःशनैर्जीवयो वनगजेन्द्रविदिति ॥

स लिप्रकारोऽपि वायुर्मन्द मन्दं वशं नियो यथा वनगजेन्द्रः ।
मत्तो हि वनगजः शनैःशनैर्जीवमानोऽवल्लभुपकुरुते बलाच्च
विकुरुते । एवं वायुरपौर्व्यः ॥ १३५ ॥

प्रत्याहारस्तरूपं प्ररूपयति ।

समाधिप्रत्यनीकार्थेभ्यः समन्ताच्छेतसो व्यावर्त्तनं प्रत्याहार
इति ॥

प्रतीपमाहरणं विषयेभ्य इन्द्रियाणां प्रत्याहारः । समाधि-
परमब्रह्मणि चेतःस्येमा तस्य प्रत्यनीकाः प्रतिष्ठूला येऽर्था विषया-
दयस्तेभ्यः सर्वथा यच्चित्स्य व्यावर्त्तनमिन्द्रियनिवृत्तेच्चित्तनिवृत्त्य-
धीनिवृत्तात् । स प्रत्याहारो भवति । प्रत्याहारस्त्रिविन्द्रियाणां
विषयेभ्यः समाहृतिरिति वचनात् ॥ १३६ ॥

धारणां लक्षयति ।

चित्तस्य देशसम्बन्धो धारणिति ॥

धारणं धारणा । देशे हृष्टदेशे परमात्मनि वा चित्तस्य था-
सम्बन्धः तद्विष्टता सा धारणा भवति ॥ १३७ ॥

ध्यानमभिधत्ते ।

*तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति ॥

ध्यायते ध्यानम् । तत्र परमात्मादौ धीये हृत्यदेशे वा ।
प्रत्ययस्य ध्येयात्मनस्य एकतानता प्रत्ययान्तरेणापरामुष्टस्तुत्यः
प्रवाहो ध्यानं भवति । ध्यानन्तु विषये तस्मिन्नेकप्रत्ययसन्तति-
रिति भण्णनात् ॥ १३८ ॥

समाधिस्तरूपं बोधयति ।

तदेवार्थनिर्भासमाचं स्तरूपशून्यमिव समाधिरिति ॥

सम्यगाधीयत इति समाधिः । तदेव ध्यानसेव । अर्थनिर्भास-
माचं ध्येयाकारमात्रावलम्बनमिदं ध्येयमहं ध्यायामीति मिथो
भेदप्रत्ययात्मकेन स्तरूपेण शून्यमिव रहितमिव समाधिर्भवति ।
निखिलं विकल्पजात्मसुन्मूल्य यत्र चेतः परब्रह्मणि निलीयते स
समाधिरित्यर्थः । निरस्तसमस्तविकल्पजात्मं परमानन्दलीनं च
चित्तं योगमार्गं सुलीनमित्युच्यते । तदुक्तं श्रीयोगशास्त्रे

इह विचित्रं यातायातं श्लिष्टं तथा सुलीनच्च ।

चेतश्चतुःप्रकारन्तच्च चमल्कारकारि भवेत् ॥

विचित्रसञ्चलमिष्टं यातायातच्च किमपि सानन्दम् ।

प्रथमाभ्यासे इयमपि विकल्पविषययहं तत् स्यात् ॥

श्लिष्टं स्थिरमानन्दं सुलीनमिति निष्ठलं परानन्दम् ।

तत्त्वात्कविषययहसुभयमपि बुधैस्तदान्नातमिति ॥ १३९ ॥

* The Text reads ‘तत्रैकतानता ध्यानमिति’ (See page 39, Line 3).

समाधिस्वरूपं स्थयमेव किञ्चिदिष्टुणोति ।

ध्यानोक्तर्षान्निर्वाताचलप्रदौपस्थानमिवैकत्रैव चेतसोऽवस्थानं समाधिरभिधीयते इति ॥

यथा निर्वातिनाचलस्य प्रदौपस्थावस्थानं स्थिरं भवति । तथात्यन्तध्यानाभ्यासवशादेकत्रैव ध्येय एव चित्तस्य यत् स्थिरमवस्थानं तस्माधिरूप्यत इत्यर्थः ॥ १४० ॥

उपसंहरति ।

एवमेतानि योगाङ्गानि सर्वपु ब्रह्मादिषु स्थानेष्वनेकप्रकारदुःखभावनयानभिरतिसंज्ञितं परं वैराग्यं महेश्वरे च परां भक्तिमाश्रित्यात्यन्ताभियोगेन सुमुकुणा सेवितव्यानीति ॥

एतानीति पूर्वोक्तानि । सुमुकुणिति मोक्षकामेन । अनभिरतीति अनपेक्षारूपम् । परमिति सर्वकालीनम् । शेषं व्यक्तम् । अयमर्थः । समयमपि जगदुपदुःखार्तमिति वासनया सर्वत्राप्यरतिरूपं गाढं वैराग्यमारुद्ध परमात्मनि परां भक्तिं च छुलामोक्षमाणिन पुंसाषावपि योगाङ्गान्युपास्यानि ॥ १४१ ॥

योगाङ्गसेवाफलमाह ।

ततोऽचिरणैव कालेन भगवन्तमनौपम्यस्त्वभावं शिवमवितथं प्रत्यक्षतः पश्यति । तं हृष्टा निरत्ययं श्रेयः प्राप्नोतीति ॥

तत इति । अष्टाङ्गयोगसेवातः । अनौपम्येति । उपद्वौपम्यं जगदिलक्षणत्वादनौपम्य उपमारहितः स्वभावो यस्य स तथा तम् । लोकोक्तरस्तरूपमित्यर्थः । अवितश्चमिति सत्यम् । वितश्चवृत्तरागादिदीषादूषितत्वात् । निरतिश्चमिति । निश्चितातुभावं

तारतम्यरहितं वा । अष्टाङ्गयोगवैशिष्ठ्यात् सर्वोल्कृष्टगुणविशिष्टं
शिवं साक्षात्कृत्य निःश्रेयसमाश्रीयत इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

अथ शिवबीचणादेव मोक्षो भवतीत्याख्याति ।

यदा चर्मवदाकाशं विष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा *शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥

तमेव विदित्वातिमृत्युमिति इत्यादि च ॥

अविज्ञायेत्यस्यामे वर्त्तमानपुरुषस्येत्यध्याहार्थमन्यथैककर्तृक-
त्वाभावात् क्लापत्ययस्यासभवः स्यात् । दुःखस्यान्तं इति मोक्षः ।
तमेवेति शिवम् । अतिमृत्युमिति । अतिक्रान्तो मृत्युर्यन्तं मोक्षति-
मृत्युमर्मीचस्तम् । शिवदर्शनादेव मोक्ष इत्यत्र तमेव विदित्वेत्यादि-
रागमः प्रमाणमुक्तम् । शेषं स्पष्टम् ।

अयं भावः । यथाकाशस्य चर्मवदेष्टनं दुर्घटम् । तथा शिव-
मविज्ञाय मानवानां मोक्षोऽपि दुर्घट इति । अत्र व्योमहृष्टान्तो
व्यतिरिक्तं विज्ञेयः ।

ननु शिवदर्शनादेव मुक्तिवित्तर्हि तपःक्लेशादिसहनं व्यर्थमिति
चेत्र । तपःक्लेशादीनां पापक्षयहेतुत्वात् । क्लीणपापमां च शिव-
दर्शनात् ॥ १४३ ॥

उपसंहरति ।

तस्माच्छिवदर्शनादेव मोक्ष इति ॥

* The reading “शिवमयं ज्ञात्वा” is mentioned in the foot note
of Page 39.

एव कारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः ॥ १४४ ॥

अथ मोक्षविप्रतिपत्तिनिराचिकीषया प्रश्नमुत्त्वापयति ।

कः पुनर्यं मोक्ष इति ॥

क इति । कीट्टक् स्वरूपः । अयमिति । इदमा निर्देशः प्राक् प्रत्यासन्नभाणनात् । अन्यथा तस्य परोक्षत्वात् तन्निर्देशोऽनुचितः स्यादिति ॥ १४५ ॥

निराचिकीषयोल्लोक्यमोक्षस्वरूपं दर्शयति ।

एके तावदर्शयन्ति । समस्तविशेषगुणोच्छेदे संहारावस्थायामाकाशवदाभनोऽत्यन्तावस्थानं मोक्ष इति ॥

एके इति औलूक्याः । समस्तविशेषगुणोच्छेदे इति । समस्ताश्वते विशेषगुणाश्व समस्तविशेषगुणा बुद्धिसुखदुःखिच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मधर्मसंस्काररूपा नवसंख्यकास्तेषामुच्छेदः सर्वथा प्रलयस्तस्मिन् । संसारावस्थायामिति प्रलयावस्थायाम् । आकाशवदिति आकाशस्येव । अत्यन्तावस्थानमिति सार्वदिकौ स्थितिः । प्रलयकालौनामावस्थितिव्यपोहार्थमत्यन्तावस्थानमित्युक्तम् । अयमर्थः । वैशेषिकाणां मते चतुर्दशगुणाधिकरण आब्दा । तत्र चतुर्दशानां गुणानां मध्ये पञ्च गुणाः सामान्या बुद्धादयो नव विशिष्टाः । यहि बुद्धादयो नव विशिष्टा गुणाः समुच्छिद्यन्ते तदा शिलाशकलकल्पस्यामनोऽत्यन्तावस्थानं मोक्षो भवति । यथा प्रलयकाले विशिष्टगुणशब्दोच्छेदात् केवलस्थाकाशस्यावस्थानं भवति तथेर्थः । तथाचानुमानं नवानामामविशेषगुणानां सन्तानोऽत्यन्तमुच्छिद्यते सन्तानत्वात् प्रदीपसन्तानवदिति । तथागमोऽपि ।

न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अश्वरौरं वा
वसन्तं प्रियाप्रिये न सृश्वत इत्यादि । अत्र प्रियाप्रियशब्देन
सुखदुःखे, नहैशब्दो निषेधार्थे । वाश्वद्व एवार्थे ।

तदेवं धिषणादीनां नवानामपि मूलतः ।

गुणानामात्मनो ध्वंसः सोऽपवर्गः प्रकौर्त्तिः ॥

तस्याच्चावस्थायाम् ।

स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तोऽस्तिलेभुग्यैः ।

जर्मिषट्टकात्मिमं रूपं तदस्याहुम्मनौषिणः ॥

जर्मयसु कामकोधमदगवेलोभदभा इति ॥ १४६ ॥

सुखस्याप्युच्छेदः कुतोऽभिमत इति शिष्यः संश्लेष्टते ।

कस्मादिति ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः सुखमूलत्वात् सुखोच्छेदोऽनुचित इति
भावः ॥ १४७ ॥

प्रत्युत्तरयति ।

सुखदुःखयोरविनाभावित्वेन विवेकहानानुपपत्तिरिति ॥

अत्र सुखदुःखशब्दावुपचारात् सुखदुःखहेतुवाचकौ । तयो-
र्थाविनाभावित्वात् सुखहेतूनां सज्जावेऽवश्यंभाविन दुःखहेतु-
सज्जावाद्विवेकहानम् । सुखमाट्ट्य दुःखत्वागस्याघटनात् । अय-
मर्थः । सांसारिकसज्जनाङ्गपरिषङ्गादि यस्तुर्खं तत्सर्वं दुःखानु-
पत्तम् । ततः सुखेऽनुभूति विषसंपृक्तमभुवदुःखं दुरुख्यजम् । सुखहेतूना-
मवश्यं दुःखजनकत्वेनाविनाभूतत्वात् । तथाहि सुखं दुःखानु-

षक्तं तदविनाभूतत्वात् । धूमवङ्गिवदिति । तथा सुखानुभवे दुःखे
दुस्त्यजं मिथः सम्बद्धत्वात् विषसंप्रक्तमधुवदिति ॥ १४८ ॥

आत्यन्तिकबुद्धग्राद्युच्छेदात् शिलाशकलकल्पे मोक्षे प्रेक्षावल्तो
न प्रवत्स्यन्तीत्याशङ्कग्राह ।

न च सुखार्थेव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः । कण्ठकार्दिदुःखपरि-
हारार्थेत्वेनापि प्रवृत्तेरूपलक्ष्मादिति ॥

प्रेक्षावल्तो दुङ्गिमन्तस्ते सुखार्थमेव प्रवर्त्तन्त इति न । किं
तु दुःखत्यागायापि प्रवर्त्तन्ते । ते ह्येवं विवज्ञते । दुःखसर्पशून्य-
शश्वत्सुखाभावात् दुःखस्य चावश्यहातव्यत्वात् विवेकहीनस्य च
दुःशक्त्वात् विषसंप्रक्तमधुवदुभे अपि सुखदुःखे त्यज्येयातामतो
भवन्मोक्षः शेषोऽत नैतावान् दुःखविष्वव इति । ततः सुख-
प्राप्तर्थमिव दुःखत्यागार्थमपि प्रेक्षावदव्यवृत्तेरूपलक्ष्मीऽस्मि । तथा च
प्रयोगः । प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्दुःखपरिहारार्थापि प्रवृत्तित्वात्
कण्ठकोऽतरप्रवृत्तिवदिति । ततोऽत्यन्तदुःखोच्छेदायेताहृचेऽपि
मोक्षे दक्षाः प्रवर्त्तिष्यन्त इत्यर्थः ॥ १४९ ॥

अथ स्वमोक्षे प्रमाणयितुमौल्यक्यमान्नमधिक्षिपति ।

मोहावस्थात्वान्मूर्च्छाद्यवस्थावदत्र विवेकिनां प्रवृत्तिने युक्ते-
त्याहुरन्य इति ॥

अन्ते इति काणादापेक्षया नैयायिकनायका एवं प्राहुः ।
यदत्र पराभिमत्ते मोक्षे विवेकिनां प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्थुक्ता न
भवति । मोहावस्थात्वात् शून्यावस्थाभावादित्यर्थः । यथा मूर्च्छा
गुरुतरगरीमिनिमिता घूर्सा । आदिशब्दात् चैव्यादिग्रहः । तत्र

भूच्छाद्यवस्थायां न कोऽपि प्रवरीवत्ति तथा । अयं भावः ।
भवदभिमतो मोक्षो मोहावस्थामनुकरोति । सर्वथा बुद्धिसुखयो-
रुच्छेदाहरणात् । ततो यथाहं सूच्छाद्यवस्थायां भूयामसिति
मनोषया कविदपि प्रेक्षावान् सूच्छाद्यवस्थायां न प्रवर्तते ।
तथा भवदुक्ते मोक्षे न कोऽपि प्रवर्द्धति । चैतन्यशूल्येन
इयोसुल्यत्वादन्यथा प्रेक्षावत्तात्ततिः । तथा चानुमानम् । विवादा-
धामिते मोक्षे प्रेक्षावत्तो न प्रवर्द्धन्ति । मोहावस्थात्वात्
सूच्छाद्यवस्थावदिति ॥ १५० ॥

कण्ठकोडारवदिति परोक्तदृष्टान्तस्य वैषम्यं स्पष्टयितुमाचष्टे ।

दुःखे सति सुखोपभोगस्यासभवात् कण्ठकादिदुःखपरि-
हारोऽपि सुखोपभोगार्थं एवेत्यसमो दृष्टान्त इति ॥

सुखाभावेऽपि कण्ठकादिदुःखपरिहाराय प्रेक्षावान् प्रवर्त्तते
इति यः परोक्तो दृष्टान्तः । सोऽसमो विषमो दुःखे सत्यवश्यं
सुखोपभोगभावात् । अतएव दुःखपरिहारोऽपि या प्रवृत्तिः सा
सुखप्राप्तयर्थेव । अयमर्थः । कण्ठकादिभङ्गदुःखे सुखं तावन्न
भवति । सुखदुःखयोग्यिणो विरोधव्याघ्राघ्रातत्वात् । ततो
यदा तदुःखपरिहाराय प्रेक्षावान् प्रवर्तते तदा तदपहारे
किञ्चिल्लुखमस्ति न वा । नास्तीति तावदक्षुमशक्यं सुखामुभूत्या
प्रतीतिविरोधापत्तेः । अस्तीति चेत्यादृशपरिहारार्थैव प्रवृत्ति-
नं सुखार्था । तथाच प्रयोगः । प्रेक्षावत्यवृत्तिर्दुःखपरिहारार्थोपि
सुखार्थैव प्रेक्षावव्रह्मतित्वाद्विचक्षितरक्तनिष्काशनप्रवृत्तिवदिति ।

ननु कण्ठकभङ्गप्रागवस्थाया एव कण्ठकोडार व्यज्यमान-

त्वात् कुतः सुखमिति चेत्र । सा प्रागवस्था किं सुखमयी दुःखमयी वा । प्रकारान्तराभावात् । न तावदुःखमयी दुःखहेतुकण्टकादि शर्वस्थासत्त्वात् । सुखमयी चेत्तर्हि सुखार्थेव प्रवृत्तिरित्याया तम् ॥ १५१ ॥

परमाशङ्कते ।

कुतो मुक्तस्य सुखोपभीगसिद्धिरिति चेदिति ॥
चेदिति । कुतः प्रमाणादिति प्रश्नार्थः ॥ १५२ ॥

आगमादुक्तं हि ।

सुखमात्पन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतोन्त्रियम् ।
तं वै मोक्षं विजानीयात् दुष्प्रापमकृतालभिः ॥
तथा आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तत्र मोक्षिभिव्यज्यते । विज्ञानमा नन्दं ब्रह्मेति ॥

आत्पन्तिकमिति अतिशायि । बुद्धिग्राह्यमिति ज्ञानवेद्यमतो न्त्रियमिति आलप्रत्यक्षम् । एमित्युभिर्विशेषेः सांसारिक दुःखव्युदासस्तस्य नैतदूपत्वात् । अकृतात्मभिरिति । अपरिकर्मितक्षेत्रज्ञतत्त्वैः । कोऽर्थः । अनिन्त्रियप्रभवत्वादतिशाश्वत विशिष्टज्ञानसविद्यं चेतज्ञप्रत्यक्षं सौख्यं यत्र साक्षात्कृदति तम् अनात्मतत्त्वज्ञैरतिदुर्लभं मोक्षं विदान् विद्यादिति । तथानन्दमित्यादि । आनन्दमिति व्युत्पत्त्या सर्वदायानन्दकां ब्रह्मण परमात्मनो रूपं स्वरूपं तत्र मोक्षिभिव्यक्तिमिति । विज्ञानविशिष्टज्ञानजुष्टमानन्दमाहादकम् । ब्रह्म परमात्मस्वरूपच्चाति मोक्षिभिव्यज्यते । एवं मुक्तस्य सौख्यसङ्गावे आगमप्रमाणमुक्तम् ।

ननु नवानां विशिष्टगुणानां सन्तानोऽत्यन्तमुच्छ्वयते
सन्तानत्वात् प्रदीपसन्तानवदिति प्रागुक्तेनानुभानेनायमागमो
बाधित्यते इति चेत्र । विकल्पात्मत्वात् । तथा हि किमिदं
सन्तानत्वं नाम । किं कार्यकारणभावेन प्रवृत्तिरेकाधारापरा-
परोत्पत्तिर्वी । नादः पञ्चस्ताट्यसन्तानस्य भवतामनभ्युपगमात् ।
यैमु बौद्धस्ताट्यशः सन्तानोऽभ्युपगम्यते तेषां मतेऽपि कार्यकारण-
भावेन प्रवर्त्तमानानां बुद्धादित्तणानां मुक्तावपि निर्मलतया
पुनरुत्पादेन सर्वथा सन्तानानुच्छेदात् । न द्वितीयः । प्रदीपादौ
ताट्कृ सन्तानत्वाभावेन दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यापातात् । तथा-
विधसन्तानत्वसङ्गवेऽपि चात्यन्तोच्छेदाभावात् परमाणुपाकज-
रूपादिभिर्हेतुर्ब्यभिचारी । शब्दबुद्धिविद्युटादिष्वत्यन्तानुच्छेद-
वत्सन्तानत्वस्य स्थितत्वाद्विज्ञः । सन्तानोऽपि स्यादत्यन्तं
नोच्छ्वयेत च विपर्यये बाधकाभावादित्यनैकान्तिकोऽपीत्यलं
प्रसङ्गेन ॥ १५३ ॥

मुक्तस्य दुःखाभावे सुखानन्दशब्दबौपचारिकाविल्याशङ्कर
परिहरति ।

मुख्यार्थं बाधकाभावान्तोपचारकल्पना गौणी वृत्तिर्व भवति ।

अत्र हेतुः । मुख्यार्थं सखाभिधाव्यापारवाच्ये सुखान्नादरूपे बाधक-
प्रमाणाभावात् । अयमर्थः । शब्दप्रवृत्तिर्विधा मुख्यवृत्त्योपचार-
वृत्त्या च । यत्र मुख्यार्थबाधस्तवैपचारिकी । यथा माणवको-
ऽग्निरित्यत्र माणवके दाहकत्वस्य मुख्यार्थस्य बाधात् दुर्जरक्रोध-

योगेनाग्निशब्द उपचारिकः । अत्र च मोक्षे माणवकैऽग्निशब्दस्येव
सुखानन्दशब्दयोरौपचारिकौ वृत्तिर्थं भवति । सुखानन्दशब्द-
वाचस्य सत्तोषाद्वादरूपस्य मुख्यार्थस्य बाधायोगात् । मोक्षे
सुखानन्दशब्दयोः स्वादाचं वाचयतोर्न किञ्चिद्विज्ञाधकमिति भावः ।
प्रथोगश्चात्र सुखानन्दशब्दौ मोक्षे साक्षात् स्वाच्यवाचकौ मुख्यार्थं
बाधकाभावात् घटे घटशब्दवदिति ॥ १५४ ॥

परोक्तं मुख्यार्थं बाधं ग्रह्णते ।

*सुखसंवेदनयोर्नित्यत्वात् मुक्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गः इति
चेदिति ॥

न सुखं परमानन्दरूपं संवेदना ज्ञानम् । तयोर्नित्यत्वात्मुक्ता-
त्मनः संसारिणश्चाविशेषः प्रसञ्चयेत् । सुखसंवेदनयोर्नित्यत्वात्मावेन
मुक्तस्येव संसारिणोऽपि तत्सम्भवात् । अयमर्थः । मुक्तस्य ये सुख-
संवेदने ते किमनित्ये नित्ये वा । न तावदनित्ये सुखसंवेदनयो-
र्विनाशेन पुनर्दुःखोत्पादान्मुक्तस्यापि संसारित्वप्रसङ्गः । नित्ये
चेत्तर्हि तयोरात्मगुणत्वेन सर्वदात्मना सह सम्भान्मुक्तात्मनीव
संसारिणपि ते व्यक्तीभवतोऽन्यथा नित्यत्वनाशात् । संसारिणपि
च तद्वक्त्रौ मुक्तस्य संसारिणश्चाविशेषः प्रसञ्चयेत् । ततः सुखानन्द-
शब्दयोर्मुख्यार्थं प्रसङ्गबाधकसङ्गावात् स्वाच्ये औपचारिक्येव
वृत्तिः ॥ १५५ ॥

* The Text adds “अन्यथा” in the beginning of this aphorism
(See page 40, Line 14).

परिहरति ।

न चक्षुर्घटयोः कुञ्जादिरिव सुखसंवेदनयोर्विषयविषयिसम्बन्ध-
प्रत्यनीकस्य दुःखादिः संसारावस्थायां सम्भवात् तन्नाशे च सुकृता-
वस्थायां भवति सुखसंवेदनयोः सम्बन्ध इत्यतो नाविशेष इति ॥

यथा चक्षुर्घटयोर्विषयविषयिसम्बन्धप्रत्यनीकस्य कुञ्जादिः
सम्भवान्मिथः सम्बन्धो न भवति । तथा संसारावस्थायां सुख-
संवेदनयोर्विषयविषयिसम्बन्धप्रत्यनीकस्य दुःखादिः सम्भवाकृता-
वस्थायां तन्नाशे विषयविषयिसम्बन्धप्रत्यनीकदुःखादिनाशेऽति-
सुखसंवेदनयोः सम्बन्धो भवत्यतो हेतोर्मुक्तसंसारिणोरविशेष-
प्रसङ्गो न भवति । अयमर्थः । चक्षुर्विषयि घटो विषयः तयो-
रन्तरा मित्यादौ सम्बन्धप्रतिबन्धके सति यथा मिथः सम्बन्धो
न भवत्येवं संसारे संसारिणो विषयविषयिरूपयोः सुखसंवेदनयो-
र्विषयविषयिसम्बन्धप्रतिकूलपापोचयवशात् दुःखादिकमुदीयते ।
तस्मिन् सति तत्सम्बन्धो न भवति । यदा तु चक्षुर्घटयोरपि
कुञ्जादिव्यपगमस्तदा यथा तत्सम्बन्धः स्यात्तथाष्टाङ्गयोगपरिपृष्ठ-
पुण्यवशात् दुःखादिनाशे जाते सुखसंवेदनयोः सम्बन्धः
सम्भवते । दुःखादिनाशश सर्वथा मुक्तस्यैव नात्यस्येति लदुक्तो
मुक्तसंसारिणोस्तौल्यप्रसङ्गो न युक्त इति ॥ १५६ ॥

मुनः परमतमाशङ्कते ।

तसा सम्बन्धस्य कृतकत्वेन कदाचिन्नाशप्रसङ्ग इति चेदिति ॥

तस्य सुखसंवेदनयोः सम्बन्धस्य संसारावस्थायामभूत्वा सुकृता-
वस्थायां भवतः सतः कृतकत्वम् । यस्तु कृतकः सोऽवश्यं

नश्यतीति तस्मब्धस्य क्षतकत्वान्नाशः प्रसञ्जेत । तथाहि ।
सुखसंवेदनयोः सम्भवो विनाशो क्षतकत्वात् घटवदिति ।
सम्भवस्य नाशे च सुक्तस्य पुनः संसारित्वप्रसङ्गोऽपि
ज्ञेयः ॥ १५७ ॥

परिहस्ति ।

न प्रध्वंसेनानैकान्तादिति ॥

सम्भव्यानित्यत्वसाधकस्य क्षतकत्वस्य हेतोः प्रध्वंसाभाविना-
नैकान्तिकत्वात् त्वदुक्तो हेतुर्दुष्टो भवतीति शेषः । सादिरनन्त-
श्वाभावः प्रध्वंसस्तस्य क्षतकत्वेऽप्यनश्वरत्वात् । ततः पच्छत्वयवृत्ति-
त्वात् क्षतकत्वस्य हेतोर्व्यक्तमनैकान्तिकत्वम् ॥ १५८ ॥

पुनः शङ्खते ।

वसुत्वे सतीति चेदिति ॥

प्रागुक्तेऽनुमाने वसुत्वे सति क्षतकत्वादिति हेतौ सविशेषणे
क्तनैऽनैकान्तिकत्वं न भविष्यति । प्रध्वंसस्याभावरूपतयाऽवस्तु-
त्वादित्यर्थः ॥ १५९ ॥

परिहस्ति ।

न द्रव्यादिष्वनन्तर्भविन तदसिङ्गत्वादिति ॥

द्रव्यादिषु द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायेष्वनन्तर्भविना-
ग्रवेशेनास्य वसुत्वस्यासिङ्गत्वादित्यनैकान्तिकत्वपरिहारो न
भवति । अवर्म्मः । भवन्ते द्रव्यादिष्टपदार्थे वसुत्वम् । ततः
सुखसंवेदनयोर्वसुरूपो यो विषयविषयिभावः सम्भवः स किं
द्रव्यादिष्वन्तर्भवति नो वा । अन्तर्भवपक्षः पुरः क्षीद्यते ।

नान्तर्भवति चेत्तर्हि सम्बन्धस्य न वसुत्वसिद्धिर्व्यादिषु क्वापि
तदनन्तर्भावात् । द्रव्यादिष्टकान्तर्गतस्यैव वसुत्वाभ्युपगमाच्च ।
अत्यथाभावस्यापि वसुत्वापच्चः ॥ १६० ॥

अन्तर्भावपञ्चं प्रतिक्षेपुमाह ।

अन्तर्भावे वा समवायाभावादिभिः सह तत्संबेदनस्य सम्बन्धो
न स्यादिति ॥

समवायो युतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिहेति प्रत्ययहेतुः
सम्बन्धः । अभावो भावप्रतिपन्थी । आदिशब्दालंयोगयहस्तैः सह
तत्संबेदनस्य वसुरूपविषयविषयिसम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धो न
घटामटायेत । अथर्वः । वसुरूपविषयविषयिसम्बन्धो यदि
द्रव्यादिष्टपदार्थासन्तर्भाव्येत तर्हि द्रव्यादिषु यथा कथचित्त-
सम्बन्धो भवेत् । परं समवायेनाभावादिभिश्च सह विषयविषयि-
सम्बन्धसंबेदनसम्बन्धो न भवेत् । तथाहि समवायस्तावत् स्वयं
सम्बन्धः । सम्बन्धे च सम्बन्धान्तरं यदि स्वैक्रियते तर्हि तत्रापि
सम्बन्धान्तरं तत्रान्यन्यदित्यनवस्थालातालूता लालस्यान्ततः कथं
समवायेन सह सम्बन्धस्याऽभावस्यावसुरूपत्वात् संयोगस्य च
स्वयं सम्बन्धत्वात् ताम्यां सहापि वसुरूपविषयविषयिसम्बन्ध-
संबेदनसम्बन्धो दुर्घट एव । एवच्च त्वन्मते कुतो वसुस्वरूपो विषय-
विषयिसम्बन्धो येन वसुत्वे सर्वाति विर्षषणद्विपेण कृतकल्पहेतो
रनैकान्तिकत्वमुक्तिः स्यादित ॥ १६१ ॥

प्रकारान्तरेण विषयविषयिसम्बन्धं गङ्गते ।

अदृष्टादिवशात् कर्मकारकं विषयः । तज्जनितं ज्ञानं
विषयोति चेदिति ॥

अदृष्टं धर्माधर्मौ आदिग्रन्थादौश्वरादिग्रहः । कर्मत्यादि ।
कर्म च तत् कारकच्च कर्मकारकं ज्ञेयरूपं द्वितीयाविभक्त्यन्तं
वस्तिति यावत् । तज्जनितमिति विषयजनितम् । अथमर्थः ।
पुमान् यत्किञ्चिद्दसु पश्यति तद्धर्माधर्मादिवशात् । ततो यद-
दृष्टादिप्रायं घटादि ज्ञेयं वसु स विषयस्तेन च विषयेण जनितं
ज्ञानं विषयि । एतेन ज्ञानं स्वरूपेणैव विपर्ययसु स्वरूपेण
न विषयः । किन्तु ज्ञानजनकत्वेनेत्युक्तम् । एवं सम्बन्धसिद्धौ
सुखसंबोदनसम्बन्धस्य नश्वरत्वं तदवस्थमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

परिहरति ।

नेश्वरज्ञानस्य नित्यस्यार्थैः सह सम्बन्धाभावप्रसङ्गादिति ॥

यद्यर्थी ज्ञानस्य स्वरूपेण न विषयः किन्तु तज्जनकत्वेनेति
मतम् । तदा नित्यस्येश्वरस्य ज्ञानस्यार्थैः सह सम्बन्ध एव न
स्यात्स्यादृष्टाद्यर्पच्चितवस्त्वजन्त्वात् । न हि यथा लौकिकं
ज्ञानं विविधघटादिविषयेण जन्यते तश्चेश्वरज्ञानमपि जन्यते ।
नश्वरत्वापत्तेः । किञ्च ज्ञानस्य विषयजन्यत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽस्मदादि-
ज्ञानस्यार्थैः सह सम्बन्धो न स्यादतीतमविष्यत्पदार्थानामस्त्वेन
कारणत्वाघटनात् । अस्ति च नित्यस्यापौश्वरस्य ज्ञानस्यार्थ-
सम्बन्धो न च स कृतकोऽपि विनाशीति सम्बन्धानित्यत्वसाधकत्व-
हेतुरसिद्धौ इति ॥ १६३ ॥

उपसंहरति ।

तस्मात्कृतकात्प्रेऽपि नित्यसुखसंवेदनसम्बन्धस्य विनाशकारणाभावान्वित्वं स्थितमिति ॥

नित्यसुखसंवेदनसम्बन्धस्य यद्यपि कृतकत्वमस्ति । तथापि तद्विनाशकारणाभावात्तस्य निललं स्थितं सिद्धमिति यावत् । कोऽर्थः । सम्बन्धः कृतकत्वेन स एव विनश्यति । यद्विनाशहेतुः स्वादथा घटादिविनाशे सुहरादिः । न हि नित्यसुखसंवेदनसम्बन्धविनाशे कोऽपि हेतुरस्ति । कृतकत्वमेव भविष्यतीति चेत्वा । तस्य प्रागपि निर्लीडितत्वात् । तस्मादिनाशकारणाभावात् सुखसंवेदनसम्बन्धस्य नित्यत्वं स्वतःसिद्धमिति । तथाच प्रयोगः । मुक्तसुखसंवेदनयोः सम्बन्धः कृतकोऽपि न विनश्यति विनाशकारणाभावात् प्रधांसाभाववदिति ॥ १६४ ॥

अथ स्वाभिमतसिद्धिं दर्शयति ।

तस्मिद्भेतत्त्रित्यसंवेद्यमानेन सुखेन विशिष्टात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य भोक्त्र इति ॥

नित्यसंवेद्यमानेनेति पदेन सांसारिकसुखातिव्यासित्युदासः । सुखेनेति पदेन काणादाभिमते भोक्त्रप्रतिक्षेपः । आत्यन्तिकौति पदेन भवोद्भूतकादाचिलादुःखनिवृत्तिव्यावृत्तिः । पुरुषस्येत्याकृतः । अयमर्थः । सोपाधिसावधिकपरिमितत्रिदशमन्दिरसुखादपि निरुपाधिनिरवध्यपरिमितसुखसंसर्गोदया या सार्वदिक्की दुःखनिवृत्तिः सा पुरुषस्य भोक्त्रो भवति ॥ १६५ ॥

अथ येषां गुरुणां प्रसादात् न्यायरत्नप्रासिर्जनुषी तानभि-
तुष्टुपुः शास्त्रकारः प्राह् ।

जिताः समुद्रा गुरुभिर्दीयैरत्नं दद्विस्तिदशैरत्नभ्यम् ।

यद्वीयमानं सततं दिजानां प्रवर्द्धते चैव करोति मुक्तिम् ॥

मदीयैर्गुरुभिरध्यापकैः समुद्रा जिभ्यिरि । अत्र हेतुगम्भे विशे-
षणम् । किं कुर्वद्विदेवैरप्राप्यं ज्ञेयरूपं रत्नं ददानैः । कुतो
न्यायस्य रत्नत्वमित्याह । यत् न्यायरत्नं दिजानां प्रतिपद्यमानं
वर्द्धते एव । तोक्षबुद्धितयान्यान्यन्यायशास्त्रप्रणयनेन प्रैधते । एव-
कारः सर्वदापि द्विप्रतिपादनार्थः । चकारस्य व्यस्तसम्बन्धात्
केवलं वर्द्धते । किन्तु न्यायप्रदैपालोकावलोकितपरमात्मरूपतया
मुक्तिं परमानन्दरूपां करोति च । अयमर्थः । समुद्रा यद्वितं
ददिरे तत् सुरत्नभ्यं तैर्निर्माण्य निष्कासितत्वात् । तच्च शश्वद्वितीर्य-
माणं त्त्रैयते । संसारमोहहेतुत्वात् । मुक्तिं न तनोति च ।
अतः समुद्रदत्तरत्नादन्याद्वयं न्यायरत्नं ददानैर्महुरुभिः समुद्रा
जिता इति ॥ १६६ ॥

त्रिदशैरपि यदतिदुर्लभं तत् न्यायरत्नं त्वया कथं प्राप्तमित्याह ।

आचार्यमाराध्य मयापि लभ्यं तत्त्वायरत्नं *सुपरोपकारि ।

उभग्निकैः स्वत्यपदैनिवदं संसारमुक्त्ये खलु सहिजानामिति ॥

तत् पूर्वीकैं न्यायरत्नं आचार्ये निजगुरुमाराध्य मयापि
प्राप्तम् । कौटूशं तत् परोपकारि परोपयोगनिष्ठम् । तत् त्वया किं

* Another reading स्त ।

स्तुतमित्याह । उक्तर्गिंकैर्निजबुद्धगनन्यथाकृतैः स्वत्पपदैः स्तोका-
क्तरैर्गुम्फितम् । किमर्थमित्याह । संसारेत्यादि । उत्तमब्राह्मणानां
भवविभोक्त्वायेति ॥ १६७ ॥

श्रीकृष्णपूर्विमहेच्छगच्छ मुकुटश्रीमन्महेन्द्रप्रभोः
शिष्यश्रीजयसिंहसूरिरखिलप्रामाणिकग्रामणीः ।
एतां निर्मितवान् परोपकृतये श्रीन्यायसाराधितां
स्थष्टार्थां विवृतिं कृपापरवशैः सैषा विशोध्या बुधैः ॥
टीकेयं न्यायसारस्य मनस्तात्पर्यदीपिका ।
मनोषिणां मनःसौधे सर्वदापि प्रकाशताम् ॥

इति श्रीकृष्णपूर्विगच्छमण्डनश्रीमहेन्द्रसूरिशिष्यश्रीजयसिंह-
सूरिविरचितायां न्यायतात्पर्यदीपिकाभिधानायां
श्रीन्यायसारटीकायामागमपरिच्छेद-
स्तार्थायिकः सम्पूर्णः ॥

सूचिपत्रम् ।

INDEX OF WORDS.

अ ।		
अकिञ्चनता	२७६	अतिप्रसक्ति ४२,५४,७२
अकूट	२०८	अतिप्रसङ्ग ३७,५०,६४,७२,
अकृतकल्य	८	१७१,२१८,२६६,२६७
अकृतात्मन्	४०,२८६	अतिसृत्यु ३८,२८१
अक्रम	१५०	अतिव्यापक ५४
अक्ष	४	अतिव्याप्ति ५२,७१,७३,१५५,
अक्षपाद	५१,६८,२३०,२३६	२५६,२७६,२८३
अक्षर	३४	अतिसामान्य १७
अख्याति	६७	अतिसाहादि (?) २१३
अग्निहोत्र	२८,२०६	अतीन्द्रिय २८,४०
अङ्गक्रिया	२७७	अत्यन्त ४०
अङ्गयोग	२७२	अत्यन्तावस्थान २८२
अचेतनत्व	१७	अतिरूपत्व ६
अज	२५	अटष्ट ३०,४१,८१,१०६,२८२
अजिन	२५,१८८	अटष्टार्थ २८
अज्ञान	२६,१६८,२०२,२०३	अद्वैत २५४,२५६,२६५
अणिमा	३७,२७०	अधर्म ३५,४७,७३,२५२,२५३,
असु	७४,१२४,१३८	२७०,२७१,२७२,२८२,
अतिरेग	२२६	२८२
		अधिक २५,१६८,२००

[२६८]

अधिकरण	१५४	१०५, ११५, १७३, १८८, २२८,	
अधिकरणसिद्धान्त	१५४	२३७, २८१	
अधिकार	३२	अनागत	३४
अधिष्ठान	८०	अनाधार	३९
अध्यवसाय	१६, ६६	अनियह	२७
अध्यात्म	३५	अनियत	२, १८०
अध्यात्मशास्त्र	२७३	अनियज्ञाति	१६८
अध्यास	५८	अनियम	२८
अनध्यवसाय	२, ६४, ६५, ६६	अनियमकथा	१६८
अनध्यवसित	७, १०, १११, ११२,	अनियामक	२८
	१२६, १२८, २०७	अनिर्देश	२८
अननुभाषण	२६, १६८, २०२	अनिर्वाचत्व	२५५
अननुयोग	२७	अनिश्चय	८
अनल्ल	३६	अनिश्चित	७, ४७
अनल्लशीयकत्व	८, ८	अनुगम	८०
अनन्यसम	१६०, १६१	अनुप्रह	२, १६
अनन्य	२०७	अनुचिन्तन	२८
अनन्वितत्व	१८८	अनुत्पत्तिज्ञाति	१६८
अनभिरति	३८, २८०	अनुत्पत्तिसम	२०, १७७
अनवच्छिन्न	१२४	अनुपपत्ति	३४
अनवद्य	३६	अनुपर्योगित्व	२८
अनवधारण	१, २, ५७, ५८,	अनुपलब्धि	१, २ २१, २२, २६,
	६४, ६५		५८, ६३, ८८, १८६, १८७,
अनवस्था	१६, ४८, ५४, ८१,		२१७, २१८

अनुपलभिजाति	१६८	अनुवादकत्व	३१,२३१,२३२
अनुपलभिसम	२२,१८५	अनेकधर्मी	५८,६०
अनुपलस्थ	२२,२४	अनैकान्त	१६४
अनुप्रसक्ति	२४,१८६	अनैकान्तिक	७,१०,१०५,१११,
अनुभव	१,२,५,२८,५२,५४, ५५,६७,६८,६९,७१,८७, ८८,८९,२३१,२३४,२३७, २३८,२३९,२४१,२४२,२४३ २४८,२५६,२८७	११२,११८,१२३,१२६,१३१, १३४,१८५,१८६,२०७,२१४ २५७,२६५	
अनुमान	२,५,१६,२१,२८,२८, ३१,३२,३३,३६,४८,५५, ६१,७०,७१,७२,७३,८५, ८७,८८,९४,९८,१०८,१२८, १३७,१३८,१८२,२०८,२१४ २३०,२३१,२३५,२३७,२३८, २३८,२४१,२४२,२४३,२४८, २५६,२८७	अनैकान्तिकता	१६५
अनुमानविरुद्ध	११,१२८	अनैकान्तिकत्व	१७,२४,१६४, २१५
अनुमानैकदेशविरुद्ध	११	अनैकान्त्य	४०
अनुमापक	५	अन्तःकरण	३,७७,८३,१३४
अनुमेय	८२	अन्तर्गंडु	१५०
अनुयुक्त	२८	अन्तर्भाव	३२,२३०
अनुवाद	२६,२००	अन्यतामिस्त्र	२७४
अनुवादक	२३२,२३४	अन्यतरासिङ्ग	११८,११९
		अन्ययोग	४५,२८२
		अन्यसम	४०
		अन्योन्याश्रय	२३२,२३८
		अन्यय	५,१२,३२,३३,३६,६०, ६१,८८,१००,१०८,१३६, १३७,१४२,१४७,१४८,१४९, १७१,२०१,२३८,२४०,२४१, २४४,२६३

अन्वय दृष्टान्	१०२	अपूर्प	१८८
अन्वयव्यतिरेक	१०३	अपीचा	२१७
अन्वयव्यतिरेकिन्	५,६,८८, १००,१०१,१०६,१०८	अपोह	१,५५,५६
अन्वयव्याप्ति	१०८,२४०,२४१	अपीक्षय	१८५,२१५,२१६
अपकर्ष	१८,१७१	अप्रतिपत्ति	१६,२३,१६५,१६७, १६८
अपकर्षजाति	१६८	अप्रतिभा	१६८,२०३
अपकर्षसम	१८,१७१,१७२	अप्रतिभास	२१६
अपदावक	८,१२२	अप्रतिष्ठ	१८,२०
अपनयन	२४	अप्रतीत	२५,१८७,१८८
अपर	३५,३७,२५५	अप्रमाण	५८
अपरत्व	१२७,१३२	अप्रमित	५०
अपरमात्मन्	२७२	अप्रदीजक	२८
अपराल	२५८	अप्रसङ्ग	१८,१७०
अपरिग्रह	२७६	अप्रसङ्गोन्नेयिन्	१०८
अपरिणाम	२४३	अप्रसिद्ध	३२
अपरोक्त	२,७१,७२	अप्रसिद्धल	३१,२६५
अपलाप	१८	अप्राप्तकाल	२५,१६८,१८८, १८९
अपवर्ग	३८,२५०,२७२, २८३	अप्राप्ति	२०
अपश्च	२८,२०८	अप्राप्तिजाति	१६८
अपसङ्गान्	२८,१५५,१६८, २०६,२०७	अप्राप्तिसमा	१७५
अपार्थक	२५,१६८,१८८	अप्राप्ताख्य	२८
		अप्राप्तिवित	१४८

अवाधितविषय	६.१०० १०२,	अयोग	२५
	१०६	अयोगप्रत्यक्ष	२
अमाव	३,५,१५,१८,२०,२१,	अयोग्यत्व	३०
	२२,२४,२८,३०,३३,५०,७६,	अरखानी	२२३,२२७
	८०,८१,२२२,२२५,२४२,	अर्थ २.३,५,६,१५,१६,१७,२०,	
	२४३,२४४,२४५,२४१	२१,२३,२५,२६ २८,३०,३१,	
अभिचार	२०,१७६	३०,७२.८३,८७,२५०	
अभिनिवेश	२७३,२७४,२७५	अर्थक्रिया	१५०,२६५
अभिमान	३०,६२	अर्थक्रियाकारित्व	१४८,२६५
अभियोग	२७,३८	अर्थस्वाति	६७
अभिव्यक्ति	२१८,२२१	अर्थपुनरुक्ति	२६,२००
अभिव्यक्तक	२८,२१७,२१८,	अर्थान्तर	२,२४,२५,१६८,
	२१८,२२०,२२१		१६६,१८७
अभूत्वा भावित्व	३६	अर्थापत्ति	३०,३२,३३,१८०,
अभौतिक	२		२२२,२२३,२२४,२२७,२२८,
अभ्यास	८६,२७४		२३६,२४०,२४१,२४२,२७१
अभ्युपगम	१५४	अर्थापत्तिजाति	१६८
अभ्युपगमसिद्धान्त	१५५	अलंकरणीणा	२१६,२२१
अभ्यान्त	८४	अवच्छकत्व	२१३
अभूत्त	१७०	अवधारणा	१५,५७
अभूत्तत्व	८,१०,१८,२३,१२४	अवभासक	४
अयुक्त	३	अवभासमान	९,१२
अयुत	८२	अवयव	५,२५,५१,८६,१३५,
अयुतसिद्ध	८१,८२		१४८,१५६,१८८,१८८,२३६

अवयविन्	१२, २२६	अविशेषजाति	१६८
अवर्ण	११५	अविशेषसम	२१, १८१
अवर्ण १८, १९, १७१, १७२, १७३		अविसंवाद	२१५
अवर्णजाति	१६८	अविसंवादकत्व	५६
अवाचकत्व	३१, २३१	अवृत्ति	६
अविच्छेद	२४	अव्यतिरेक	३३
अविज्ञातार्थ	२५, १६८, १८७, १८८	अव्यतिरेकिन्	२४०
अविद्यामानसपक्षविपक्ष	१०	अव्यभिचारिन्	५२, ८७
अविद्या	२५, २५२, २५३, २७४, २७५	अव्यापक	५४, ८८, ८०
अविनाभाव	५, १४, ३२, ३३, ८७, ८८, ८९, ८०, ८१, ८५, १०५, १०६, १०८, १४५, १७१, २१०, २३८, २३९, २४२	अव्यापकत्व	५४
अविनाभावाभास	८७	अव्यासि	१३, ५४, १४०, १४१, १४२
अविनाभावावित्व	४०, १४३, २५२, २८३	अष्टाङ्ग	२७५
अविनाभाविन्	१८, १७०, २१४	अष्टाङ्गयोग	५१, ७२, २७१
अविनाभूत	१७०, १७१	असत्	२, २२
अविरोधिन्	६	असत्ख्याति	६७
अविवेक	८	असत्ख्याति	२४५
अविशिष्टत्व	१८	असत्प्रतिपक्षत्व	६, १००, १०३, १०६, १४८
अविशेष	२, ३, १६, १८, २१, २४	असदुत्तर	१८८
		असङ्गूत	१७
		असम	२८५
		असम्भवित्व	५४
		असम्यक्त्व	५६

असाधक	७,१८,२४	७१, १३०, १३१, १३२, १८२,
असाधनाङ्ग	१५	२०६, २०८, २१०, २१२, २३४,
असिद्ध ७,८,९,१२,२२,३२,५४,		२३५, २३६ २३८, २४६, २४७,
१११, ११३, ११४, ११६, ११८,		२४८, २५६, २५८, २२३, २२६,
११८, १२२, १२५, २०८		२३०, २४२, २८२, २८६, २८७
असिद्धत्व	८, १३४, २१५, २६४	आगमविरुद्ध ११, १३०
असिद्धि	२०, २१, २५	आगमैकदेशविरुद्ध ११
अस्तित्व	८०	आचार्य ५२, २६२, २६३
अस्त्रय	३८, २७५, २७६	आत्मस्थाति ६७
अस्त्रिता	२७४, २७५	आत्मन् ३, १२, ३३, ३५, ३७, ३८,
अहङ्कार	६२	३९, ६१, ७७, ८२, ८३, ११५,
अहिंसा	३८, २७५, २७६	१३१, १३४, १८८, २४३, २५०,
अहेतु	१६८	२५१, २५४, २५५, १२५, २०८,
अहेतुत्व	७	२६०, २६७, २६८, २८२
अहेतुसम	२०	आत्मनित्क ३४, ३५, ४०, ४१,
अहेतुसमा	१७८	२५०, २५३, २८४
आ।		
आकाङ्क्षा	१५१, १८८, २३३	आधार २१६, २६०
आकाश	१, ७, ८, ११, १२, १८,	आधिदेविक २७३, २७४
	२३, ३८, ६१, ८२, १२५, २१४,	आधिभौतिक २७३, २७४
	२८१, २८२	आधिय २१६, २६०
आकाशपुर्ण	१३	आध्यात्मिक २७३
आगम	२, २१, २८, ३२, ३३, ३४,	आनन्द २२, २३
	३६, ४०, ४१, ४८, ६३, ७०,	आनन्द ४०, २८६
		आनर्थक्य २५, २६

आनुमानिक	५२	इ।	
आपत्ति	३८,२७४	इच्छा	७७,२८२
आस	२६,२१२,२२३,२२६	इतरख्याति	६७
आसवचन	३०,२१२,२२३	इतरितराश्रय	३१,२३२
आसवाक्य	२२७,२२६,२३५, २४७	इन्द्र	५०,५१
आसि	२१२	इन्द्रिय	२,३,३०,३३,३४,३५, ३६,५२,६१,६२,६३,७१,७२,
आभास	५६		७२,७८,८३,२१२,२१६,२४३
आभलक	६		२४४,२४५,२५०,२५१,२६०
आयतन	३५	ई।	
आरभक	१५८	ईश्वरी	२६
आराधन	२७२	ईश्वित्र	२७०
आराम	२४	ईश्वर	८,२८,३८,४१,५१,५४, ५५,६४,७३,८३,१०६, १०८,
आर्ष	३,८४		११६,२०६,२५८,२७३,२७४,
आली	२		२८२
आलोचना	८६		
आश्रय	२,३,२७,१२५	उ।	
आश्रयाधित	२२७	उल्कार्ष	१८,१७१
आश्रयासिद्ध	८,११६,२५८	उल्कार्षजाति	१६८
आश्रयहीन	१३,१४१	उल्कार्षसम	१८,१७१,१७२
आश्रयैकदेशासिद्ध	८,११६	उल्कार्षायकर्षसम	१८
आश्रित	३	उत्तर	१८,१९,२०,२२,३१,
आसन	३८,२७५,२७७		१७०,१७४
आह्वाद	२५१	उत्पत्ति	२०,३०,२२१

उत्तरगिरि	२६४	उपमिति	२२३
उदाहरण ५, १२, १३, १७, २३, २५, ८६, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, २००		उपलब्ध	३०
उदाहरणान्तर	१८६	उपलब्धि १, २, २८, ३०, २६, ५८, ६३, २१७, २१८	
उदाहरणाभास १२, १३, १३८, १३९		उपलब्धिज्ञाति	१६८
उद्देश	५२	उपलब्धिसम २१, १८२, १८३	
उपचार १७, ४०, १६५, १६६, १८३, २३१, २८७		उपलब्धि	२१, ३०, ३७, ६३
उपचारकल १६, १७, १६१, १६५, १६६		उपसंहार	१८, १८, १७४
उपनय ५, १४, १५, ८६, ८८, १४५, १४६, १४७, १७४, १८४, २००		उपादान	२४, १३०, १८४
उपन्यास	१५	उपादेय	२५०
उपपत्ति १६, १८, २०, २१, २२, २७, १८०		उपाधि	८८, ८०
उपपत्तिज्ञाति	१६८	उपाध्याय	२६२
उपमान १४, ३०, ३१, ३२, ५५, ६०, ७१, १४५, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२० २३१, २३२, २३४, २३५, २३६ २३७, २३८		उपाय	३४, ३५, २५०
		उपालभ	१५, १६, २४, १५३, १५४, १५५, १५८, १६०
		उपासन	३७, ३८, २७२, २७३, २७६
		उपेक्षण	२७
		उभयविकल	१३, १३८
		उभयाव्याहृत्त	१३, १४१
		उभयासिद्ध	११८, ११८
		उच्च	२२१
		आङ्ग	२१, २२

अर्जुक	५८	कथाविच्छेद	२७
जह २,३२,६४,६५,२२८,२२७		कादाग्रह	२७५
अहन	२२८	कथा	४३
ऋग	८४	कन्दलीवार	४७
ऋषि	८४	कपिल	८,११७,११८
	८१	कपोलताड़न	२०७
एकतानता	३८,७८	कपोलवादित्र	२८
एकतानत्व	२७५	कम्बल	१६,१६३
एकदेश	२३६	करण	४२,२६०,२७४
एकान्त	१७६,१७७	करणबन्ध	३८,२७७
	८१	कर्तृ	७,२४,२६९
एकाघ्र	८६	कर्म	४१,८४,१२७,२८०
एकान्तिक	११२	कर्मकारक	२८२
ऐतिह्य	३०,३४,२२२,२४७	कर्मवासना	२६२
ऐश्वर्य	२५,२५५	कर्मनिदिय	६८
	३४	कलधीत	२५५
औपचारिक	२५२	कल्पना	१६,१७,८४
औलूक्य	२८४	काकनाश	२६४
औलौक्य	२८२	काणाद	२०८,२८४,२८३
	३१	कादम्बरी	४४
ककुद	१६६	कादाचिक ७,१०८,१०९,११८,	
कारक	१६	२१२,२१३,२५३,२८३	
कथा १५,२६,२७,२८,१५१, १५२,१५३,१८६,२०३,२०४		कारक	४१,२२२
		कारण	१,१७,२०,२१

कारिका	२७४	कृष्ण	२४
कारीरी	२११	क्षतकल्प	८,११,१८,१८,२३,
कात्स्व	२३६, २३७		२६, ४०, ११४
कार्पास	२६२	क्षतस्त्र	३२, २२६
कौमुदीण	१७६, २०४	क्षणादिंगच्छ	८६, २०८, २८५
कार्य	२६६, ४६, ८८	केवलव्यतिरेकिन्	५, ७, ३२,
कार्यकारणभाव	२६२, २६४		८८, १०८, ११२, २२८, २२८,
कार्यसम	१८०		२४०, २४१
कार्यसमजाति	१६८	केवलान्वयिन्	५, ६, ३३, ८८,
कार्यपण	२०८		१०५, १०६, १०७, १०८, १०८,
काल	२, ३, १०, २०, ६१, ७२, १२४, १२५, २१६		२४१
कालात्मयापदिष्ट	७, ११, १०६, १११, ११२, १२८, १३२, १३५, १४८, १८४, २०७, २५७	कोरदूषक	२६८
कालिदास	२१६	कोष	११६
किल्लिष	१३०	कौतस्त्रुति	२६४
कुचेष्टा	२०७	कौरव्य	३३
कुट	१८०	कौष	३८
कुण्ड	३५, १८८	कौषर	२१८, २७७
कुत्सरूप	२४६	क्रम	२५, १५०, २६५
कुमारसभव	२१५	क्रमयोगपद्य	२६५
कुञ्जक	३८, २७७	क्रिया	५७
कुट	२०८	क्षेत्र	३८, ५१, २७२, २७४, १७७, २८१
		क्षेय	२८४
		क्षणिक	१०, २७, ४६, १२५,

१४६, २१४, २६२, २६४, २६५,	च ।
२६७	चक्षुः २, ३०, ७३, ७४, ७५, ८३
लेवज्ज २५७, २५४, २५६, २७०, २७१, २७२, २८६	चतुरहृ १६, १५७, १५८
ख ।	चतुर्लक्षणी २५६
खरविषाण	चाक्षुष ७, ७४
खारी	चान्द्रायण २७४
ख्याति	चार्वाक ८८
ग ।	चित्र ३६
गगन	चिरत्र १८५
गणपति	चौबर १७६
गन्ध	चेतना २६८
गमक	चेत; स्वेमा २७८
गम्य	चेष्टा ३४, २२२, २४७, २४८
गवय	चेतन्य २६१, २६३, २६८
गुण २४, ५७, ७४, ८४, १२७, १३४, २८०	चोदनीय २७
गुरु १६, ४३, १५६, २१६, २८४	चौर २७
गोचर	छ ।
गौड़ी	छल १६, ५१, १५४, १५६, १५८, १६०, १६१
गन्ध	छलकवादिन् १६
घ ।	छलवादिन् १७, १६४, १६५
घण्ठा	ज ।
घाण	जनक ४५
घाण ३१, ३२, ३५, ३६, ८३	जप ४८, २७६

जय	१६	तत्त्वज्ञान	८,३५,२७,२८,५१,
जयश्री	१८८		११७,११८,२५३
जयसिंह	८६,२०८,२८५	तत्त्वनिर्णय	१५
जल्य	१६,५१,१५५,१५७,१५८, १५९,१६०,२०७	तत्त्वाभृत	४८
जल्यक	२१४	तथागत	८५
जाति	१६,१७,२३,५१,५७,८४, १५६, १५८, १६०, १६७, १६८,१६९,१७१,१७२,१७४, १७५,१८५,१८७,१८८,१८०, १८१	तदुत्पत्ति	२११,२१५
जातिवादिन्	१८,१६८,१७०, १७५,१७८,१८२,१८३,१८७, १८८	तत्त्व	१५४
जात्युत्तर	२२,१८०	तच्चात्र	६२
जीव	३६,५७	तपः	३७,३८,२७०,२७२,२७४, २७६,२८१
ज्ञमि	१०८,१८४,२५१	तपस्या	२७२
ज्ञान	२,३,४	तमस्	११६,२७४
ज्ञानाङ्कुर	१६,१५३,१५७,१५८	तर्क	१५,४४,५१,६५,१५४, १५५,१५६,१५८
त ।		तर्कग्रास्त	४८
तत्त्व	१,१६,४२,५१,१५३, २५०,२६७	तर्णक	१२३
तत्त्वकोमुदी	६२	तात्पर्यदीपिका	२८५
		ताथागत	२३१
		तादात्मा	२११,२१५
		तामिस्त	२७४
		तीव्र	५
		तुला	१०,१२२
		तुष्टि	२७४
		तूष्णीभाव	२६

हृष्णा	३५, २४२, २५३	दूषणाभास	१४६
तैजस	७५	दृश्य	३
तिपुर	४७	दृष्ट	५, ८२
विरुप	७	दृष्टान्त	१२, १४, १८, १६, ३०, ३१, ४०, ५१, ८०, १०२, १२२, १३५, १३६, १३८, २४०, १४१,
त्रैकाल्य	२०, २१, १७८, १८०, २०८	१४५, १७४, २००, २३०, २६३, २६४	
त्राणुक	८१	दृष्टान्तदोष	१४१, १४२
त्वच्	७३, ८३	दृष्टान्ताभास	१३६, १४२, १४३, २०७
द ।		दृष्टाश्वी	२८
दन्त	४७	देवर्षि	११, १३२
दर्शन	३५, २५४	देवेश्वर	२३४
दाङ्गि	२५, १८८	देश	२, ३, ३०, २०८
दार्ढान्तिक	१७४, २६३	देशबन्ध	३८
दिश्	१०, ६१, १२४, १२५	दीप	२७, ३०, २५०
दुःख	३४, ३५, ३८, ४०, ४१, ७७, ११६, २५०, २५१, २५२, २५६, २७३, २७४, २८०, २८१, २८२, २८३, २८५, २८६	द्रढक	१८८
दुर्दुरुदृ	१५८	द्रव्य	२, १०, २४, ४०, ७४, ८४, १२४, १२५, २८०
दुर्वचन	२८, २०७	द्रोण	२४२
दूषण	३६, १५२, १६०, १८७, २०२, २६३	द्विज	१३०, १६४, १६५
दूषणसमर्थन	१५५५	द्वेष	३८, ७७, २७३, २७४, २७५,
दूषणान्तर	१८६		२८८

हारणका	८१	नियह २७, १५६, १६२, १८५, २०२, २०८
धा।		
धर्म १, २, ३, ५, ६, १८, १९, २०, २१, २३, २०, ३४, ४०, ४८, ५८, ७३, ८२, ८३, १७८, २४२, २५३, २७०, २७१, २८२, २८२	नियहस्थान १५, १६, १७, २३, २४, २५, २६, २७, २८, ३१, ५१, १४८, १५०, १५६, १५८, १६०, १६३, १६५, २६६, १६७, १६८, १८२, १८३, १८४, १८६, १८७, १८८, १८९, २००, २०२, २०३, २०५, २०७, २०८, २३०	
धर्मिन् ६, ५८, ८६, १०१, १७८		नियहाभियोग २०६
धारणा ३८, ३८, ६८, २७५, २७८		नित्य १
विषया २८३		नित्यजाति १६८
धुर्य ४८		नित्यत्व २८
ध्यान ३८, ३८, २७४, २७५, २७८, २७९, २८०		नित्यायोग १००
ध्वनि २६, १६५		नित्यसम १८७
ध्वस्त २८		निदर्शन ३२, १३६, १३७
न।		निमित्त ३, २२, ३२, ११५
नमस्कार ४४, ४५, ४६, ४७		नियम २८, ३८, २७२, २७५, १७६
नमस्ता ४८, ५०		नियमकथा १८८, २००, २०८
नर १५०		निरन्तर्योज्यानुयोग २७, १६८, २०५
नागरिक २२३, २२६		निरन्वय २६, २६४
नात्तरीयक ८५, ८७, ८८, ८४		निरन्वयविनाश २६४
नास्तिल ८०		
निगमन ५, १५, ८६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १८४, १८८, २००, २०१		

निरर्थक	२५, १६८, १८७	न्यायप्रदीप	२८४
निरवधि	२८३	न्यायरत्न	२८४
निरवयव	१७२	न्यायवादिन् १७, ६२, १६४, १६८	
निरुक्ति	२५५	न्यायग्रास्त्र	५२, २३७, २८४
निरुपाधि	२८३	न्यायसंग्रह	८८
निर्णय	१५, ५१, १४८, १५६	न्यायसार	२८, ४१, ४३, ४४, ८६,
निर्वेश	२३, २४		२८५
निर्वर्तक	३४, २५०	न्यायसारटीका	२०८
निर्विकल्पक	३, ४, २०, ७२, ८४, ८५, २२५, २२६, २४१	न्यून	२५, १६८, १८८
निवारण	१५६		प।
निश्चित	५७, ८८, ८५	पच्च	५, ६, ७, १२, १४, १५, २४, १०१, १११, १८६, २४०
निःशेयस	३४, ५१, २४८	पच्चत्रयव्यापक	१०
निःशेयसाङ्ग	२७२	पच्चत्रयैकदेशवृत्ति	१०
निषेध	५०, ८८	पच्चधर्म	८८, १००
निषेधमुख	१८७	पच्चधर्मता	८८, १४८
निष्ठति	२०	पच्चधर्मत्व	६, १००, १०१, १०५, १११, ११३, १४६, १४७
निस्तर्हण	२३४	पच्चवचन	५, ८६
नैयायिक	६७, १०६, ११६, १८५, २८४	पच्चविपच्चव्यापक	८, १०
नैरालय	२१४	पच्चविपच्चैकदेशवृत्ति	८, १०
न्याय	१५, ३१, ४३, ५२, १३०, १५२, १८४, २०४, २६५	पच्चव्यापक	८, १०, ११
न्यायतात्पर्यदीपिका	४३, २०८	पच्चसपच्चव्यापक	१०
		पच्चसपच्चैकदेशवृत्ति	१०

पञ्चाभास	१२८	पराजय	१६, १७
पञ्चैकदेशवृत्ति	८, १०, ११	पराक्रम	२५८
पञ्चरूप	६	परायं ५, ८२, ८३, ८४, ८५	
पञ्चवर्ग	२०८	परार्थानुमान	१४७, २३५
पञ्चावयव ५, १५, ८४, ८५, ८६, १५१, १५२, १५४, १५५		परिग्रह	१५
पट्टी	४३	परिच्छेद	२८, ६६
पद	३१, ३२, २३२	परिणाम	११६
पदाक्षका	१२२	परिणामिन्	८
पदार्थ	३१, ३२	परिषद्	२५, २६, २७, १८७
पद्मक	३८, २७७	परीक्षा	३२, ५२
पर	३५, २५५	परीक्षार	४७, २३७
परतन्त्र	१५४	परोक्त ५, २८, ३४, ७१, ८७, ८८, ८८, १८५, २१०, २२८, २३३	
परत्व	१२७, १३२	परोपदेश	५
परपत्र	७, २६, ३४	पर्यनुयोज्य	२७
परब्रह्मन्	२७५	पर्यनुयोज्योपेक्षण	१६८, २०४,
परम	१५	२०५	
परमन्यायत्व	१५१	पर्यालोचन	३८
परमाणु ११, १३, ७३, ८२, ८३, १२०, १३०, १३१, १३८		पर्षत्	१६८
परमात्मन् ४३, २५५, २७२, २८४		पलल	१६८
परमात्मत्व	२८	पाटच्चर	४३
परमेश्वर	२८, २०६	पाप	१३०, १३१
परलोक	३७	पारभविक	२६८

पारम्पर्य	८७	प्रकरणजाति	१६८
पारिशेष्य	२६५	प्रकरणसम	७, १२, १११, ११२,
पिण्ड	३०		११३, १२२, १२३, १२४, १४८,
पिशाच	२		२०७
पीड़ा	३५	प्रकरणसमता	२५७
पुनरुत्तम	२६, १६८, २००, २०१, २०२	प्रकाश	२, ७२
पुनर्भव	३५	प्रकृत	२४, २५
पुराण	२७१	प्रकृति	५१, ६२, ११६
पुरुष	८, १२, १७, ११६, ११७, १३५	प्रकृष्ट	२
पुरुषत्व	८	प्रजापति	२१५
फूजा	१६, १५७	प्रणिधान	३८, ४७, २७३, २७४
पूप	२५	प्रतिष्ठान्त	१८०
पूरक	३८, २७३, २७८	प्रतिज्ञा	५, ६, १५, २३, २४, २५, ८६, ८७, १०४, १०७, १४७, १५०, १५६, १८८, २०१
पूर्ववत्	८८, १०६	प्रतिज्ञात	६, २३, २८
पूर्वाचार्य	६५	प्रतिज्ञान्तर	२३, २४, १६८,
पैष्ठी	१३०		१८२, १८३, १८४
पौनरुत्तम्य	२०१	प्रतिज्ञाविरोध	२४, १६८
पौरुषेयत्व	२१४	प्रतिज्ञासन्धास	२४, १५०, १६८,- १८४
पौर्वापर्य	२५, १६८		
पौष्टिक	२१३	प्रतिज्ञाहानि	२३, २८, १६८,
प्रकरण	४३, ४४, ५१, ५५, ११३ १५४, १६०, २१४, २७०		१८१, १८२, १८३, १८५, १८६, २०६, २०७

प्रतितन्त्र	१५४	७०,७२,७४,७५,८१,८४,८५,	
प्रतिष्ठान्त्र	२३	८६,८७,८८,९२,१२८,२१४,	
प्रतिष्ठान्तजाति	१६८	२१२,२२४,२२५,२३०,२३१,	
प्रतिनियत	२०,३०	२४३,२४८,२६६	
प्रतिपक्ष	१५,१६,१५७,१८६	प्रत्यक्षल	१०
प्रतिपक्षमाधनदूषण	१५५	प्रत्यक्षविरुद्ध	११
प्रतिपक्षि	३०,३१,३२,३३	प्रत्यक्षाभास	७२,१६७
प्रतिपक्षृ	३१	प्रत्यक्षैकदेशविरुद्ध	११
प्रतिषादक	१५,३१,२२८,२२९	प्रत्यनीक	२७४
प्रतिपाद्य	२२८,२२९	प्रत्यभिज्ञा ६०,२१६,२६६,२६७	
प्रतिपिपादयिषा	५	प्रत्यभिज्ञान	३७
प्रतिबन्धक	२४१	प्रत्यय	२४,३४,५८,२७८
प्रतिभाव	२६	प्रत्यवस्थान	१६८
प्रतिभास	४३,६७	प्रत्यायकत्व	२३१
प्रतियोगिन्	५०,८०,२२५,२४४	प्रत्यारम्भक	१५८
प्रतिवादिन्	१५,१६,२३,२५, २६,११८,१५२,१५७,१५८, १८१,१८७,१८८	प्रत्याहार	३८,३८,२७५,२७८
प्रतिविधि	१७,२१,२३,२४,२६, ६३,१७०	प्रदीप	३०,३७
प्रतीकार	११८	प्रधान	८,५१,११६,२५६
प्रतीति	३१	प्रधंस	२२,४०,१८८
प्रत्यक्ष	१,२,४,५,६,२१,२०, ३१,३२,३७,४३,४८,५५,	प्रपञ्च	२५५
		प्रबोध	५८
		प्रमा	२,६८,७०,८७,१२३, २४८
		प्रमाण	१,२,६,७,१०,१५,२०,

२१, २६, ३०, ३१, ३२, ३३,	प्रश्नस्तापादभाष्य	११५, १२०,	
३४, ४४, ४५, ४७, ४८, ४९,		१२५	
५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५.	प्रश्न	१६, ३१,	
६५, ६७, ७०, ७१, ७२, ८७,	प्रसक्ति	२०, २४	
१०२, १०८, १२२, १३०, १३८,	प्रसङ्ग	७, १७, १८, १९, २१, २७,	
१५४, १५५, १५६, १५८, २३०,		२८, २९, ३०, ३१, ३३, ४०,	
२४८		५०, ८५, १०८, १२६, १६७,	
प्रमाणशास्त्र		१७६, १८०, २१७, २४१	
प्रमाणाभास	५२	प्रसङ्गजाति	१६८
प्रमाण	२, ६८, ६९	प्रश्नजीवेयिन्	१०८, १०८
प्रमित	५०; २२३	प्रसञ्चन	१७२
प्रमेय	२, १०, ३४, ४८, ५१, ६८,	प्रसाद	१५८
	६८, ७०, १२१, १२२, १२३,	प्रसिद्ध	१४, ३१
	२३०, २४८, २५०, २५३	प्राकाश्य	२७०
प्रमेयत्व	६, ८, २१, २४, २६५	प्रागभाव	२६८
प्रयत्न	८, ८, ३४, ७७, ११५, १२१,	प्रायहर	४३
	२४८, २८२	प्राणायाम	३८, २७५, २७७
प्रयोजन	१५, २७, ३१, ५१, २३०	प्रात्यक्षिक	५२, ६०
प्ररोह	१६	प्राप्ति	१८, २०, ७४, २७०,
प्रलय	२८२	प्राप्तिजाति	१६८
प्रवाद	३४, २४७	प्राप्तिसमा	१७५
प्रवृत्ति	१५, २०, २८, ४०, ५२,	प्राप्त्यप्राप्तिसम	१८
	२५०	प्राप्यकारि	७३
प्रश्नसाचाद	१६५	प्राप्यकारित्व	११५

प्रामाण्य	१६,२८,३१	१५५,१५८,१५९,२१३,२६३,	
प्रामाणिक	१५८	२६५,२८७	
प्राश्चिक	१६,१५७,१५८	ब्रह्मचर्य	२७५,२७६
प्रियाप्रिय	२८३	ब्रह्मन्	३५,३८,४०,२५५,२५८,
प्रेत्यभाव	२५०	२६५,२७६,२८०,२८६	
	फ ।	ब्राह्मण	१३०,१६४,१६५,२८५
फल	२,२८,२५०,२६२		भ ।
	ब ।	भक्ति	३८
बहिर्व्याप्ति	१४८,१५१	भगवती	२६६
बहुव्रीहि	१८३	भगवान्	३५,५१,२५५,२५६
बाध	५०,१०३,२६५	भद्राचार्य	६१
बाधक	१५,३३,४०,२४४	भरत	२४८
बाधना	२५२	भव	२७५,२८५
बाधा	३५	मागासिङ्ग	८,११४,११५,१३७
बाध्यत्व	३७	भाट	८५
बालाली	६५	भाव	२१,२२,२१७
बीज	१६,३७	भावुक	१८८
बुद्धि	२१,२२,३४,३५,३६,४०,	भाष्यकार	५८
	२५०,२५१,२६०,२८२	भासवंज्ञ	२८,४१,४४,४८,५२
बुद्धिशुद्धि	३८	भूत	६२,२६७,२६८
बुद्धीन्द्रिय	६२	भूतात्मन्	२५४
बुध	२२३	भूयस्त्व	४६
बौद्ध	६८,१३६,१३८,१४८,	भूषण	६७

भूषणकार	५६,६४,६५,६७	मिथ्याज्ञान	२५२
द०,द९		मिथ्याध्यवसाय	२,६६
मेद	१,२	मिथ्याभियोग	२०५
भौतिक	२,६१,६२	मीमांसक	६,१०६,१०७,११८,
भ्राति	३७,४८,५८,८७	१५१,१८५,२२३,२४५	
	म।	मीमांसक	२८,२०६
मञ्च	१७	मीमांसाभाष्य	४४
मतानुज्ञा	२७,१६८,२०४	मुक्त	२८६,२८८
मध्यस्थ	२४,१८४	मुक्ति	४१,२८१,२८४
मनस्	३,१०,१३,६१,६३,७७, ११५,१२४,१२५,१३८,२५०	मुख्य	१७,३३,३५
मरीचिका	६३	मुख्यार्थ	१६५
मशक	२४	मुमुक्षु	३८,२८०
महत्	६२,७४	मूर्च्छा	४०,२८५
महामोह	२७४	मूर्त्ति	१७०
महायोगिन्	११८	मूलज्ञति	२६७
महावाक्य	८६	मोक्ष	३८,४०,४१,२४८,२५१, २७२,२७३,२८१,२८२,२८४, २८५,२८६,२८७,२८८,२८९, मोह ३८,४०,११६,२७३,२७४, २७५,२८४,२८५
महिम	२७०		
महेन्द्रसूरि	८६,२०८,२८५	य।	
महेश्वर	३५,३८,४८,५२,२५५, २५६	यक्ष	३४
माणवक	१६,२८७,२८८	यत्रकामावसायिल	२७०
मात्री	१३०		
मानस	७०,७२,२४४		

यम	३८,२७५,२७६	रसिनी	१६८
युक्त	३,८२,८३,८४	राग	३८,२७३,२७४,२७५
युक्ति	२६५	राजपुरुष	१४
युक्तावस्था	४	राजाल	२१३,२६८
युगपत्	२०,२८,३०	हद्र	३६,२५८,२५९
युतसिद्ध	८१,८२,८८१	रुढ़	१६८
योग	३८,५१,८३,२७३,२७४, २७५,२७७,२८८	रुप	२,८,५,६,२३,४०,७५
योगबल	३७	रुपित्र	११
योगशास्त्र	२७७,२७८	रेचक	३८,२७७
योगाङ्ग	३८,२८०		ल।
योगज्ञान	४	लक्षण	१,७,१३,१७,२८,४८, ५२,५३,५४,१३५,२४८
योगिन्	५१,७२,८३,८६,१०५, १२०,१३४,२१४,२४१,२५५	लक्षणसूल	१६२
योगिप्रलक्ष	२,३,४८,७२,८२	लक्षणा	१६५
योग्यता	३४,१५४,१६८,२३३, २४६	लक्ष्य	१३५
योग्यत्व	३०	लचिम	२७०
यौग	१५४	लघुनैयायिक	२२६
	र।	लयस्थ	२५५
रजस्	११६	लाक्षा	२६२
रथ्यापुरुष	१४	लाभ	१६,१५७
रस	३,७६	लिङ्ग	५,२७,५२,७०,८८,८१, ८४,८५,८८,१४७,१४८,
रसन	३,७३,७६,८३	२१४,२३५	
		लिङ्गिन्	८८,८१,८५,२३५

लिपि	३४,२१०,२२२,२४७	वाक्कल्प	१६,१६१,१६२,१६३
लीला	२३७	१६४,१६५,१६६	
लूता	२८१	वाक्य	५,२५,२६,२८,२९,३२,
लोक	१८,१६६,१७४,१७५, २५२	३४,३५,३६,१४८,२३२	
लौकिक	४५	वाक्योपस्तार	१२१
व।		वाग्देवी	४३
वकृदोष	१४०	वाचक	२१५,२३१,२३२
वचन	१४,१५,२१,२५	वाचकत्व	१४८
वचनदोष	१३,१४०,१४१,	वाचस्पति	२६७
वचनविषयात	१६	वाच्य	३२,२१५,२३१,२३२, २३३
वज्रासन	२७७	वाद	१५,५१,१५२,१५३,१५४, १५५,१५६,१५७,१५८,१५९,
वच्चक	२१४	१६१,२०३	
वट	६४	वादिल	२०७
वनेचर	२२३	वादिन्	८,१५,१६,२३,२४,२५,
वशित्व	२७०	११६,१५२,१५७,१५८,१७५	
वस्तु	४,१५०	वायु	२८
वसुदोष	१४०,१४१	वात्तिककार	५८
वर्ण	२५,११५	वासना	२५२,२५३,२८०
वर्ण	१८,१८,१७१	वाह्निक्रिय	६,८
वर्णजाति	१६८	विकल्प	१६,१८,१८,२३,२२,
वर्णसम	१८,१७३	४६,४७,५३,८४,१७१,२२५	
वर्णवर्णसम	१८,१७२	विकल्पजाति	१६८

विकल्पसम	१६, १७२, १७३	विपरीत	६, २२
विक्षेप	२७, १६८, २०३	विपरीतख्याति	६७, २५५
विजातीय	५८	विपरीतव्यासि	१३, १४०, १४१,
विजिगोपु १६, १५३, १५८, १५९		१४२	
विजिगोपुकथा	१५, १६, १५२,	विपरीतान्वय	२०७
	१५७, २०३	विपर्यय	१, २, १८, २५, २८, २९,
विज्ञान	४०, २८६		५५, ५६६, ६६६, ६८८, ८१, २७४
वितरण	१५५	विपर्यास	२५, १८८
वितरणा	१६, ५१, १५७, १५८,	विप्रकष्ट	३, ५
	१५९, १६०, १६१	विप्रतिपत्ति	१, २, १५, १६, २३,
विद्यमान-सप्तक-विष्ण	१०		५८, ६७, १६६, १६७, १६८
विद्या	८४	विप्रतिपत्ति	१५, १३६, १५०,
विधात्	३५		२२८
विधान	५०	विभाग	२८, ५२, १३१
विधि	६३, ८८	विभर्ण	५८
विधिमुख	१८७	विसृष्ट्य	१५
विनाभूत	१७१	विशुक्त	३, ८२, ८३
विनाश	३६	विरुद्ध	७, ८, १२, १५, १११,
विष्ण्य	१७८		११८, १२१, १२३, १८४, २०७,
विष्ण	६, ७, १०, ११, १००,		२५७
	१०२, १०३, ११२, ११३, २४०	विरुद्धविशेषणासिद्ध	८, ११८
विष्णव्यापक	८, १०	विरुद्धविशेषासिद्ध	८, ११८
विष्णसप्तकैकदेशवृत्ति	१०	विरुद्धव्यभिचारिन्	१२, १३३,
विष्णैकदेशवृत्ति	८, १०		१३५

विरोध	१८,२०,२१,३२	विषाणु	२०
विवाद	६,२३,२४,३६,४७, १३७, १५६	बीतराग	१५,१६,१५३,१५७, १५८
विवेक	४०,४७,२८३	बीतरागकथा	१५,१५२,१५४, १५६,२०३
विवेकाख्याति	६७	बीरासन	२७७
विवेकिन्	४०	हृत्ति	६,२०
विशिष्ट	३४	हृष्टि	२७६
विशेष	१८,२०,२४,५५,८०, १२५,१२७,२८०	वेद	१७,२४,८४,१०३,११०, १६४,१६५,१८५,२१४,२१५, २१६,२१७
विशेषगुण	१,८,१०,११,१२५, २८२	वैगुण्य	२१३
विशेषण	३,३४,७८,८०,८१, ८५,८६,८८,८०	वैधम्यंग्र	१५,१८,१८३,३०,३३, १३६,१४३,१४५,१७०
विशेषणत्व	२३	वैधम्यंगजाति	१६८
विशेषणसिङ्ग	८,११४,११७	वैधम्यंगदृष्टान्त	१३८,१४०,१४६
विशेष	३,३४,७८,८०,८१,८५	वैधम्यंगनिगमन	१४७
विशेषासिङ्ग	८,११४,११७	वैधम्यंगदाहरण	१२,२६,१२७, १३८
विष्व	८	वैधम्यंगदाहरणभास	१२,१४२
विषय	२,२४,३५,३६,३७,४१, ७०,२४८,२५१,२६०	वैधम्यंगपनय	१४,१४५,१४६
विषयत्व	१०,३१	वैराग्य	३८,२८०
विषयविषयभाव	२८०	वैशेषिक	२८२
विषयविषयसम्बन्ध	२८१	व्यात्ति	११६
विषयिन्	४१,२१८		

व्यक्ति	२२६	व्याकरण	२१७
व्यङ्ग्य	२४८	व्यापक	५,६,७,२७,८८,९०, ८१,२६७
व्यञ्जक ३०,४५,४६,४७,२१८, २२०,२२२		व्यापकत्वं	५५
व्यतिरिक्त ५,१२,२६,३३,६१, ६०,६१,१०५,१३७,१३८, १४२,१४८,१७१,२०१,२१३, २१४,२२३,२४४,२८१		व्यापार	३३
व्यतिरेकदृष्टान्त १०८,१३८		व्यापिका	६
व्यतिरेकव्याप्ति १०७,१०८, १३८,१४१,१४४,२६३		व्याप्ति ५,१४,५४,८८,८८,९०, ८२,१०१,१०२,१३६,१३८, १३८,१४०,१४५,१४४,२०१, २०८,२३८,२३८,२४१,२५७, २६८	
व्यतिरेकिन् ८८,१००,२७०		व्याप्त्य	८१,१०१
व्यधिकरण	११४	व्याप्त्यवत्तित्वं	६,१०१
व्यधिकरणासिद्ध ७,११४		व्यावृत्त	६,७
व्योह	५६,२८२	व्यावृत्ति	६
व्यभिचार ४५,४८,८०,८७, ११८,१२४,२१५		व्यास	८४,२४३
व्यभिचारी	८२,८८	व्यासङ्ग	२७
व्यर्थविशेषणासिद्ध	८,११७	व्येम	२४३
व्यर्थविशेष्यासिद्ध	८,११६	व्रत	२७६
व्यवच्छेद	२	व्रात्य	१७,१६४,१६५
व्यवच्छेदक	५०		श ।
व्यवस्था	१८	शक्ति	२७४
व्यवहार	१०	शक्ति ३२,२२८,२३०,२३३,२३४	
		शङ्खित	८८,८०

शब्द १,३,११,१८,१६,२१,२२,	शेषवत्	६६
२६,२८,३०,३१,३२,५५,६१,	शोक	३५,२५४
७१,७८,८०,८८,११५,१२१,	श्रवण	७८
१२२,१३१,१७०,२११,२१२,	शुत	१६६
२१८,२१९,२२०,२२३,२२४,	श्रुति	३५,१२०,२५४,२५५
२३०,२३१,२३२,२३३,२३४,	शोत्र	३,३०,७३,७८,८०,२१८
२३५,२३७,२४१,२६८		स ।
शब्ददीषवर्जन	संकल्प	२५१
शब्दपुनरुत्ता	संख्या	२,३,३३,३४,७४,७७
शरीर ३४,३५,२६,३७,२५०,	संज्ञा	३,३०,३१,३२,३३,८४,
२५१		८५,२२३,२२६,२२७,२२८,
शरीरिन्		२२९,२३०,२३३,२३४
शम्भु १,४४,४८,४८,५०,२०६	संज्ञाकर्मा	२३०
शाक्य	संज्ञा॒	२०,२१,३२,२२३,२२६,
शान्तिक		२२७,२२८,२२९,२३०,२३३,
शाच्छ		२३४
शास्त्र १४,१७,२५,४८,५५,	संटङ्ग	१५३,१५७,१८१
१७४,२५२	संप्रतिपत्र	१३६,२२८
शास्त्राभिज्ञ	संप्रदाय	१८५
शिव २८,२७४,२८०,२८१	संबन्ध	२१,३२,३३,३४,४१
शिष्य १६,३२	संयम	२७२
शुक्लधर्मल	संयमन	२७७
शुद्धि	संयुक्ता	३४
शेषुषी	संयुक्तसमवाय	३

संयुक्तसमवेतसमवाय	३	सङ्खत	३१,२१०,२१५,२२६, २२७,२२८,२२९,२४८
संयोग	२,३,२८,३४,३७,७२, ७४,७८, १३१, २१५, २४५, २४६,२८१	सजातीय	५८
संवरण	२५	सत्	२
संवाद	२१४	सत्त्व	६,१०,४३,६२,११६, २६५
संवेदन	४१,७२	सत्त्वा	३८,२७६
संशय	१,२,४८,५१,५२,५३, ५५,५६,५७,५८,५९,६०,६१, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, १८०,२३०	सद्गत	२१,२२
संशयजाति	१६८	सन्तान	११५,२६२,२६३, २६४,२८२,२८७
संसार	३५,३६,३८,३८,४१, १३२,२५४,२५८,२७४,२७५, २८२,२८८	सन्ताप	३५
संसारिन्	२५५,२५८,२७३, २८८	सन्दिग्ध	८०,२१५,२२८
संस्कार	३०,३५,१६४,२२१, २५२,२६२,२८२	सन्दिग्धविशेषणासिद्ध	८
संस्कारक	२१८,२२०	सन्दिग्धविशेषणासिद्ध	८,११७, ११८
संस्कार्य	३०,२१६,२२०	सन्दिग्धसाधन	१४,१४२,१४३
संस्थिति	१५४	सन्दिग्धसाधनाव्याहृत्त	१४,१४४
संस्कृति	२४४	सन्दिग्धसाध्य	१३,१४२
संहति	२३३	सन्दिग्धसाध्यसाधन	१४४
		सन्दिग्धसाध्याव्याहृत्त	१४,१४३,
		सन्दिग्धाश्रय	१४,१४३,१४४
		सन्दिग्धासिद्ध	८,११७
		सन्दिग्धोभय	१४,१४३

सन्दिघोभयाव्याप्ति	१४,१४४	समाधि	३८, ३८, ८३, ८६,
सन्देह	१३	२७३, २७४, २७५, २७६,	
सम्या	३८, २७६	२७८, २८०	
सन्निकर्ष	३, ७७, ८१	समानतत्त्व	१५४
सन्निधि	१८८, २३२	समानधर्म	४८, ५८
सन्निपात	४	समीकरण	१७, १६७
सप्तक	६, ७, ८, १०, ११, १२, २१, १००, १०२, १०३, १०४, १०५, ११२, ११३, २४०	समुदाय	२४२
सप्तकविपक्षव्यापक	१०	समुदायिन्	२४२
सप्तकविपक्षैकदेशवृत्ति	१०	सम्भादाय	२४, २१४, २१५, २१७,
सप्तकव्यापक	१०	२४७	
सप्तकैकदेशवृत्ति	१८३	सम्बन्ध	२, ३, २१५
सभापति	१६, १५७, १५८	सम्बन्धिन्	३
सभ्य	२७	सम्बव	३०, ३३, २२२, २४२
समय	२८, ३४, १५८, २१०, २४७, १४८	सम्बवत्	१७
समवाय	३, २४, ४१, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ८०, ८१, ८२, १२७, २१५, २४५, २४६, २८०, २८१	सम्यक्	१, २, ५, १२, २६, २८, ६६, ७२, ८७
समवायिन्	६८, ८१, २३८, २४०	सम्यक्त	५६
समवितसमवाय	३	संग	६२
		सर्वज्ञ	१४, ३५, ४३, ५१, २४५,, २४६
		सर्वज्ञत्व	२१३
		सर्वतत्त्व	१५४
		सर्वपक्षव्यापी	१८३
		सर्ववित्	७

सविकल्पक	३,२०,२०,७२, ८४,८५,८६,२४१	साधनसमर्थन	१५४
सविकल्पिका	२२५,२२६	साधनसामान्य	५
सहकारिन्	३०,४५,२२५,२४१	साधनाभास	१४५,१५६
सहसाक्र	२३३,२३४	साधनाव्यावृत्त	१३,१४०
सहेतुका	१५	साधन्मंग	१५,१८,१६,१२६, १३७,१४३,१४५,१७०
सह्य	१७८	साधन्मंगजाति	१६८
सांख्य	५१,६२,६३,११६,१५४, २५६,२७४	साधन्मंगनिगमन	१४७
सांख्यसमति	२७४	साधन्मंगवैधमंगसम	१६८
साच्चात्	८७	साधन्मंगसम	१७०
साच्चाल्कार	७२	साधन्मंगदाहरण	१२,२६,१३७
साच्चिन्	३४,१८४	साधन्मंगदाहरणभास	१३, १४०,१४२
साङ्ख्य	४८	साधन्मंगपनय	१४,१४५,१४६
साजात्य	८२	साध्य	५,६,७,१५,१८,१८,२०, २३,२५,४०,८८,८०,८१,८४
सादृश्य	३०,३२,३७,२२५	साधक	१५,१७७
साधक	१५,१७७	साधन	१,२,५,६,१४,१५,१६, २०,२५,२८,२९,३५,३६,५२, ८८,८०,८१,८२,८३,८४,८५, १३६,१४५,१५२,१५३,१५४, १५५,१५६,१६०,१६७,२६३
साधनत्व	५	साध्यजाति	१६८
साधनविकल	१३,१३८	साध्यत्व	१८
		साध्यविकल	१३,१३८
		साध्यसम	१८,१८,१७१,१७२, १७३
		साध्यसामान्य	५
		साध्याव्यावृत्त	१३,१४०,१४१

सान्तर	७३	२५२, २५६, २८२, २८३, २८४,
सामर्थ	३१	२८६, २८३
सामान्य ३, ५, २३, ३६, ४५, ८०, ८८, ११४, १२७, २८०		सुगत १०२
सामान्यकल १६, १७, १६१, १६४, १६५		सुरा १३०, १३१
सामान्यतो दृष्टि ५, ८२, ८३, ८८, १००		सुरेश्वर २३३
सामान्यवत्त्व ६, ८, ८, ११४		सूत्र २०, २१, २३, २२, ५१, ५५, ६४, ६५, ८८, १३१, १३२, १५७, १५८ १६७, १६८, १८६, १८७, १८८, २३०
सामान्यव्याप्ति ३६, ८३, २५७		सूत्रकार ५८, ७२, ८७, १५४, १५८, २३६
सामान्यभाव ५		सूत्रकृत ८८, १४८, १५७, १८१
सार्थक २६, २००		सूत्रविरोध ३१
सावधिक २८३		सूत्रत २७६
सावयव १८, १७२		सूर्य ३६, ३७
सावयवत्त्व २१, २७, १२८		सूष्टि १०८
सास्त्रा १६३		सोपाधि २८३
साहचर्य ८७		सोम २१५
सिद्धसाधन २१, १८२		सोमवंश १४, १४२, १४३, १४४
सिद्धसाध्यत्व ११८		सौख्य २८६
सिद्धान्त १५, २८, २२, ५१, १५४, १५८, २०६, २३६		सौगत १०१
सिद्धि ७, २०, २२, २५, २१, २७४		स्थापना १६
सुख ३, ६, १२, ३४, ३५, ४०, ४१, ७७, ८२, ११६, २५१,		स्थूल २
		स्तर्ग ३, ७६

स्पर्शन	२,२,७२,७४,७६	हान	३४, ३५, १८४, २५०, २५३, २८३
स्पार्शन	७४	हृषीक	४३
स्फटिक	३७,२६६	हेतु	५,६,७,१२,१७,१८,२०, २१,२२,२४,२५,८८,८०, ८६,८८,८८, १००, १०१, १०४,११०,१११,११२,११४, ११६,१३५,१३७,१४२,१४८, १८३,२००,२०१,२१७
स्फोट	२४०	हेतुल	१७,१८
स्मरण	२,३६,३७,६८,२२४	हेतुहानि	१८६
स्मृति	३०,६७,१२०,२२२	हेत्वल्लतर	२४,१६८,१८३,१८५, १८६
स्वपन्न	७,२७,३३	हेत्वाभास	७, २२, २३, २८, ३१, ५१, १००, ११०, १११, ११३, १२८, १३४, १३५, १४६, १६८, १८४, २०५, २०७, २१५, २२०
स्वपन्नसाधन	१५५	हेय	३४,२५०,२५१,२५२
स्वभाव	१,३,५,२२,८८,८०,८३		
स्वरूप	४,५०		
स्वरूपासिङ्ग	७,११३,१२८		
स्वर्ग	१४,२८,६४,६८,७१,८८, १०६,१४४		
स्वस्तिक	३८,२७७		
स्वाध्याय	३८,२७३,२७४		
स्वार्थ	५,८२,८३,८४,८५		
स्वार्थनुमान	१४७		
	ह ।		
हस्तिप्रतिहस्तिन्याय	१६०		

